СРПСКА КЊИЖЕВНА ЗАДРУГА

основана 1892 године

КОЛО LXVII КЊИГА 452

ИНИЦИЈАЛ СКЗ НАЦРТАО ЈОВАН ЈОВАНОВИЋ ЗМАЈ

ХАЛИЛ ИНАЛЏИК

ОСМАНСКО ЦАРСТВО

КЛАСИЧНО ДОБА 1300–1600

БЕОГРАД
1974

Наслов оригинала

Halil Inalcik
THE OTTOMAN EMPIRE
The Classical Age 1300—1600

Превела
МИЛИЦА МИХАЈЛОВИЋ

Стручна редакција
РАДМИЛА ТРИЧКОВИЋ

I део

КРАТАК ПРЕГЛЕД ОСМАНСКЕ ИСТОРИЈЕ 1300–1600

УВОД

РАЗДОБЉА ОСМАНСКЕ ИСТОРИЈЕ

У време када је основана, почетком четрнаестог века, османска држава била је мала кнежевина на границама исламског света чија је покретачка идеја била *газа* — свети рат против неверника хришћана. Ова безначајна погранична државица постепено је освојила и асимиловала бивше византијске територије у Анадолији и на Балкану, а када је 1517. године загосподарила арапским земљама, постала је најмоћнија држава исламског света.

За владавине Сулејмана I (1520—1566), узастопни војни успеси на широком простору од средње Европе до Индијског океана дали су Османском Царству статус светске силе. Међутим, током дугих ратова у седамнаестом столећу, теразије су превагнуле у корист Европе. Османска сила је све више опадала и, пошто је у осамнаестом веку преовладала свест о надмоћи Запада, Османско Царство је политички и економски постало зависно од Европе. Предуго постојање ове империје и могућност њеног распада коначно су постали проблем европске политике, такозвано „источно питање“. Политички живот одржавао се под европским старатељством до 1920. године.

Како су се мењале околности у појединим раздобљима, тако су подлегали промени и устројство и институције овог царства. Промене у његовој унутрашњој структури и политичком развоју показују како је до краја шеснаестог века ова погранична кнежевина прерасла у царство у духу тради-

ција класичних држава Блиског истока, као што су Сасанидска и, посебно, Абасидска Империја. Поткрај шеснаестог века, Османско Царство је, са својим традицијама државотворности и администрације, финансијском политиком, земљишним системом и војном организацијом, представљало пример веома високо развијене империје Блиског истока. У време њеног опадања, војна и економска надмоћ Европе неоспорно је код самих Османлија пробудила свест да су традиције држава Блиског истока преживеле своју сврсисходност и да се лоше уклапају у нову еру.

Од тог тренутка османска историја је летопис о истрошеним облицима старих империјалних институција; или, тачније, то је историја напора једне државе Блиског истока да се прилагоди економском, политичком и културном изазову Европе. Тек после 1924. године и тек након корените револуције, Турци ће коначно напустити овакво схватање државе.

И тако последња деценија шеснаестог века означава главну деоницу која располућује Османско Царство. У овој књизи је описано прво раздобље и, при том, истакнуто како су Османлије прилагодиле себи институције државе Блиског истока и како су се оне почеле дезинтегрисати пред очима модерне Европе.

ГЛАВА 1

КОРЕНИ ОСМАНСКЕ ДРЖАВЕ

У освит четрнаестог столећа, жестока унутрашња превирања потресала су велика царства која су се простирала између Оксуса и Дунава — Илханидско Царство у Ирану, Златну Хорду у источној Европи и Византијско Царство на Балкану и у западној Анадолији. Крајем тог истог века, потомци Османови — једног пограничног *газије* и оснивача османске династије — створиће империју која се пружала од Дунава до Еуфрата. Њен творац је био Бајазит I (1389—1402), познат под надимком „Јилдирим“, Муња. Он је код Никопоља 1396. године до ногу потукао крсташе, војску најпоноснијих витезова Европе; пркосио је Мамелучком Султанату, у то доба најмоћнијој исламској држави, и освојио њене градове на Еуфрату. И најзад, изазвао је на бојно поље великог Тимура, новог владара централне Азије и Ирана.

Први период османске историје намеће питање: како се мала погранична кнежевина Османа Газије, са идејом светог рата против хришћанске Византије, развила у империју такве снаге и пространства? Једна теорија заступа мишљење да је грчко становништво Мраморног басена примањем ислама и уједињењем са муслиманима у муслиманској држави оживело Византијско Царство. Савремени научници упознати са источним историјским изворима сматрају да се ова теорија заснива на неоснованој претпоставци. Они тврде да се корени Османског Царства морају тражити у политичким, културним и демографским токовима Анадолије тринаестог и четрнаестог века.[1]

Прву етапу тих збивања означавају монголски освајачки походи на муслимански Блиски исток током треће деценије тринаестог столећа. После победе Монгола у битки код Коседага, 1243, Селџучки Султанат у Анадолији постао је вазална држава иранских Илханида. Непосредна последица монголских инвазија биле су сеобе Туркмена, снажних номадских турских племена, у правцу запада. Пореклом из централне Азије, они су се најпре доселили у Иран и источну Анадолију, а потом наставили кретања ка западу, настањујући се дуж границе између Византије и Селџучког Султаната, у планинским пределима западне Анадолије. У овој земљи је 1271. године избио устанак против идолопоклоничких Монгола. Муслиманске мамелучке снаге продрле су тада у Анадолију да би помогле побуњеницима, али су Монголи свирепо угушили буну. После тог догађаја они су, држећи сталне војне јединице у Анадолији, чвршће намакли јарам земљи. Па ипак су у току наредног пола столећа често избијале буне праћене одмаздама Монгола. Тако се погранична област претворила у прибежиште трупа и политичких лица која су бежала од монголског господарења, а ту су и многобројни убоги сељаци и варошани тражили нов живот и будућност. Све је то довело до пораста становништва у овим пограничним крајевима. Искористивши прилику да се настане у богатим равницама на византијској страни границе, ови немирни крајишници — номади подстицали су народ на газу, свети рат против Византије. Ратници су се окупљали око вођа газе разног порекла, тако да су њихови упади на византијску територију бивали све чешћи.

Између 1260. и 1320. године, вођи газија, организатори ратоборних Туркмена, оснивали су независне кнежевине у западној Анадолији — у земљама које би преотели од Византије. Савремени византијски историчар Пахимер бележи да су Палеолози, који ће повратити Цариград тек 1261. године, толико били заузети збивањима на Балкану да су занемарили своје азијске границе и тако Туркменима оставили отворен пут за упаде. У последњој деценији тринаестог века, продори туркменских газија у западну Анадолију готово да су били прерасли у праву инвазију. Од свих бегова, Осман Гази је владао територијом најистуренијом према северу, а најближом Византији и Балкану. Према Пахимеровом запису, Гази је око 1301. предузео опсаду Изника (Никеје), некадашње византијске престонице. Цар је против њега послао најамничку војску од две хиљаде војника, коју је Осман дочекао из заседе и потукао код Бафеона у лето 1301. године. Ова победа над византијском војском пронела му је славу. Османски, а исто тако и савремени византијски извори наводе да су се газије из свих крајева Анадолије сјатиле потом под његову заставу. Као и у осталим пограничним кнежевинама, они су узели име свог вође и постали познати под називом *Османлије*. Изгледи на лака освајања и насељавања мамили су стално нове таласе досељеника различитог порекла из средишне Анадолије. Али тек после те победе 1301. године, османска кнежевина ће се доиста учврстити.

Газа, свети рат, била је, као идеал, значајан чинилац у оснивању и развоју османске државе. Друштво у тим пограничним кнежевинама саобразило се посебном културном обрасцу и било прожето идеалом непрестаног светог рата и несусталог ширења *Дарулислама*, исламских краљевина, све док се не обухвати цео свет. Газа је значила верску дужност, и она је своје вернике надахњивала на свакојаке подухвате и жртве. У том пограничном друштву, све социјалне врлине саображавале су се идеалу газе. Развијена цивилизација њеног залеђа, коју су карактерисали верска ортодоксност, схоластичка теологија, дворска књижевност писана на једном извештаченом језику и *шеријатски* закон, у овим пограничним земљама уступила је место народној култури обележеној јеретичким верским редовима, мистицизмом, епском књижевношћу и обичајним правом. У анадолским кнежевинама турски језик је тада први пут постао административни и књижевни језик. То погранично друштво је било подједнако трпељиво и сложено. Заједничко културно тле доводило је византијске пограничне трупе, *акритаи*, у непосредан додир са муслиманским газијама. Михал Гази, грчки погранични старешина који је прешао у ислам и сарађивао

са Османовим ратницима, славан је пример таквог асимилационог процеса.

Сврха светог рата није била да уништава, већ да потчињава неверничкн свет, *Дарулхарб*. Османлије су утемељиле своју империју ујединивши муслиманску Анадолију и хришћански Балкан под својом управом и, мада је непрестани свети рат био основни принцип овог царства, оно је у исти мах иступало као заштитник православне цркве и милиона православних хришћана. Ислам је хришћанима и Јеврејима гарантовао живот и имовину под условом да буду покорни и да плаћају данак. Допуштао им је да слободно исповедају своја верска убеђења и да живе у складу са сопственим верским законима. Будући да је њихово друштво било пограничног типа и да су се слободно мешали са хришћанима, Османлије су ове принципе ислама примењивали са највећом широкогрудошћу и трпељивошћу. У првим годинама свог царства они су водили такву политику да су, пре него што би се латили оружја, најпре покушавали да обезбеде добровољно потчињавање хришћана и стекну њихово поверење.

Заштитничка администрација исламске државе, са таквим верским законима који су гарантовали трпељивост, успешно је остваривала застрашујуће продоре својих газија. Поврх тога, благонаклон став према сељаштву као извору прихода био је традиционална политика ове државе Блиског истока, политика која је подстицала трпељивост. Данак звани *харач* чинио је велики део дохотка османске државе, као што је представљао важан део прихода и у старом арапском халифату.

Османско Царство је због свега тога било предодређено да постане право „погранично царство" — космополитска држава у којој ће се све вероисповести и расе сматрати деловима једне целине, и која ће ујединити православне хришћане на Балкану и муслимане у Анадолији у једну државу.

Кнежевине газија у западној Анадолији убрзо су прихватиле традиције и институције Селџучког Султаната. Градови као што су Кастамонија, Карахисар или Денизли, никли у старим селџучким пограничним областима, постали су средишта селџучке цивилизације. Из ових места, као и из градова централне Анадолије, чиновници и учењаци су традиције исламског државништва и цивилизације преносили у Милас, Балат, Биргију, Смирну, Манису и Брусу, који су постали средишта газијских кнежевина основаних на пређашњој византијској територији. Свака од ових кнежевина је постала мали султанат. На пример, Османов син Орхан исковаће први сребрни новац у Бруси 1327. године, и ударити темељ *медреси* у Никеји 1331; године 1340. подићи ће трговачки центар у Бруси, изградивши *базар* и *безистан*, затворену тржницу где се продавала скупоцена роба. Арапски путник Ибн Батута[2] боравио је у Бруси око 1333. године и описао је као „велики град са лепим базарима и широким улицама".

То би била општа друштвена и културна позадина у време оснивања османске и осталих пограничних кнежевина. Свети рат и колонизација представљали су динамичне чиниоце у освајањима Османлија; административни и културни облици примењивани на освојеним територијама проистицали су из традиција политике и цивилизације Блиског истока.

ГЛАВА II

ОД ПОГРАНИЧНЕ КНЕЖЕВИНЕ ДО ЦАРСТВА
1354 — 1402.

Педесетих година четрнаестог века, османска држава је била само једна од многих пограничних кнежевина, али догађаји који су се збили после 1352. године чврсто су утврдили њену надмоћ над осталима, па су за три деценије све оне постале османски вазали. Пресудан догађај одиграо се када су Османлије извојевале упориште на Балкану са изгледима на безграничну експанзију према западу. Први прелазак преко мореуза из Анадолије у Европу био је тежак подухват управо зато што су се Дарданели налазили у рукама хришћана. Снаге које су Османлије искрцавале у Тракији нису могле да се одрже. Византинци су их сваки пут, без обзира на њихову бројност, уништавали. Кнежевина Каресија, на источној обали Дарданела, разрешила је тај проблем у корист Османлија.

Низ збивања је довео до успеха Османлија. Борба за престо у Каресији 1345. године пружила је прилику Орхану да припоји ову кнежевину. Каресијски одреди који су служили у османској војсци заложили су се да се изврши поход преко Дарданела, и под командом Орхановог сина Сулејмана, команданта западне границе, припремили су се за овај подухват. Околности су им ишле наруку. Године 1346. Орхан је склопио савез са Јованом V Кантакузеном, претендентом на византијски престо, и оженио се Јовановом кћерком Теодором. То је Османовићима дало прилику да се

умешају у унутрашња питања Византије и узму учешћа у рату у Тракији. Када је, 1352. године, пошао у Једрене да помогне Кантакузену против српских и бугарских јединица, Сулејман је заузео град Цимпу на европској обали Галипољског мореуза. Он је не само одбио Кантакузенове поновљене захтеве да евакуише тврђаву већ је стао да појачава овај мостобран свежим трупама из Анадолије и у исто време да поставља опсаду око Галипољске тврђаве. У ноћи између 1. и 2. марта 1354. године земљотрес је разорио зидине Галипоља и осталих утврда у тој области, и Сулејманове јединице су сместа заузеле ова упоришта. Самим тим што је оправио утврђења и у њима стационирао гарнизоне анадолских трупа, он се снажно учврстио на европском тлу. Овај догађај је побудио велику забринутост у Византији и западном хришћанском свету. Августа месеца 1354. године венецијански *баило* у Цариграду писао је да је Цариград, суочен са овом опасношћу, спреман да се стави под заштиту неке моћне хришћанске државе; у Европи су почели да се кују планови за покретање крсташког рата не са циљем да се поврати Јерусалим, него да се од Османлија спасе Цариград; са обновљеним одушевљењем поново је узет у разматрање пројект о уједињењу латинске и грчке цркве.

Грегорије Палама, архиепископ града Солуна, који су Османлије заузеле 1354. године, након освајања Галипоља, пренео је речи својих поробљивача: незадрживо напредовање ислама од истока према западу јасан је доказ да Бог њима помаже и да је ислам права вера.[1]

Да би оснажио свој мостобран у Европи, Сулејман је стао да пресељава муслимански живаљ из Анадолије у Европу, а посебно номаде склоне брзом прилагођавању. Оснивана су нова турска села, док су крајишта под Сулејмановом врховном командом организована у десно, лево и средишно крило, а свако од њих је било поверено управи једног газијског намесника. Походи су се настављали, а област под османском окупацијом ширила. Међутим, Сулејманова изненадна и трагична смрт, као и чињеница да су Фокејанци заробили Орхановог најмлађег сина, Халила, присилила је

Орхана да склопи мир са Византијом. Околности су охрабриле Византинце, те су дипломатским путевима покушали да поврате Тракију. Тако је власт над територијама које је освојио Сулејман доведена у питање, а пограничне османлијске снаге обузело је неспокојство и узнемиреност. Када је Халил 1359. године ослобођен, газије су схватиле да одлагање акције може изазвати пораз и условити њихову евакуацију из Европе. Султанов син Мурат, командант галипољског крила, и његов васпитач Лала Шахин, поборник рата, отпочели су офанзиву с крајњим циљем да освоје Једрене. Прве године заузели су тврђаве дуж Маричке долине, поред утврда на друму од Цариграда ка Једрену, пресекавши тако линије снабдевања града. Лета 1361. пропао је коначан покушај бранилачких снага, и Једрене, главни град Тракије, предало се те исте године.

У новоосвојеним областима Тракије примењиван је исти поступак као у Анадолији. Локално грчко становништво, излагано сталним упадима газија, склањало се у тврђаве. Оним градским житељима који би се драговољно покорили, Турци нису чинили ништа нажао, али ако би пружили отпор, присиљавали су их да им уступе своје градове. Османска влада је подстицала Турке из Анадолије, понекад их чак присилно депортујући, да се настањују у новоосвојеним земљама. Дервиши су, исто тако, оснивали бројне *завије* — склоништа која ће доцније постати језгра нових турских села. Убрзо после освајања у Тракији дошло је до колонизације Турака у тим крајевима, чиме је створена чврста основа за будућу османску експанзију у Европи.

Географски услови одредили су редослед османских освајања на Балкану. Крећући историјским друмом *Via Egnatia* у правцу запада, Турци су преко Сера, Битоља и Охрида 1385. избили на албанску обалу. Локални намесници у Македонији и Албанији прихватали су османско сизеренство. Њихова друга линија надирања пружала се према Тесалији, тако да је Солун са својом луком пао 1387; трећа линија је следила друм Цариград—Београд, и године 1365. Маричка долина, уз незнатан отпор, потпала је под османску власт.[2]

Пробијајући се кроз балканске клисуре 1395, Турци су преко Софије и Ниша упали у долину Мораве, а следеће године свели Србију на вазала. Газије на левом боку кренули су долином Тунџе и кроз Карнобатски теснац прешли балканске кланце. Године 1372. деспот Добруџе и краљ Бугарске постао је османски вазал. У то време Турци су већ били загосподарили главним путевима Балканског полуострва и, као што су поступили и после освајања Галипоља, из Анадолије су довели номаде, пре свега велике групе *Јурука*, и населили их дуж значајних саобраћајница и по околним планинским регионима. Главни османски градови на Балкану првобитно су били погранична насеља уз важне путеве турског надирања. Густо насељене колоније осниване су у пограничним деловима Тракије и у долинама Марице и Тунџе. Локални намесници у областима које су се граничиле са османском територијом на Балкану прихватили су суверенитет османског султана, сада господара овог полуострва.

Није тешко објаснити зашто су Турци тако лако освајали на Балкану. Османска инвазија се временски била поклопила са политичким распарчавањем, јер су тада многи независни краљеви, деспоти и намесници малих балканских кнежевина без оклевања тражили помоћ споља како би решили своје унутрашње размирице. За разлику од расула које је преовладавало на Балкану, Османлије су водиле доследну политику и једино су они располагали војним снагама и централизованом влашћу нужном за спровођење такве политике. Имали су још једну велику предност: био је то *јаничарски* корпус, прва стајаћа војска у Европи. Султан је овај корпус образовао од ратних заробљеника после заузећа Једрена, и он се налазио под његовом непосредном командом. У исти мах, у свакој балканској држави постојала је по једна фракција спремна да се веже за Угре или друге латинске хришћане, као и фракција вољна да сарађује са Османлијама. Једном речи, племство, горњи слојеви свештенства, људи од пера и дворани окретали су поглед ка западном хришћанском свету тражећи од њега помоћ. Грчко православно становништво фанатично се опирало доминацији Италијана и сваком като-

личком утицају, док су Османовићи, који су их помагали у њиховој борби, убрзо почели православне хришћане да сматрају својим вазалима. Између 1346. и 1352. године Османлије су продрле у Тракију као савезници Јована Кантакузена; потом, у раздобљу од 1356. до 1366, када су Византинци, Угри и Власи вршили снажан притисак на бугарског краља, они су му, као свом савезнику, послали појачање.

Османовићи су поштовали феудалне принципе. У почетку су од својих вазалних кнежева захтевали сасвим мали годишњи данак, као знак њихове покорности исламској држави. Доцније су тражили да им вазални кнез пошаље свог сина као таоца, да он сам једанпут годишње дође на Порту и закуне се на верност, и да шаље помоћне трупе у султанове ратне походе. Од вазалних кнежева такође се захтевало да султанове пријатеље и непријатеље сматрају својим пријатељима односно својим непријатељима. Уколико би вазал оману у овим дужностима, његове земље су проглашаване *дарулхарбом*, и тако излагане беспоштедним разарањима газија.

Пошто папа није успео да по цену уједињења православне и римске цркве организује крсташки рат којим би се помогло Византији, и после потпуног пораза српских велможа у Черномену 1371. године, балкански владари су један по један признавали османско сизеренство. Након ове победе Турака, византијски цар је у правом смислу постао њихов вазал, док су чланови династије Палеолога тражили султанову потпору не би ли сачували византијски престо. Остали балкански владари пошли су за примером Византије.

Током тог раног периода, ниједна велика држава није се супротставила Османлијама, било на Балкану или у Анадолији, нити су се они сукобили са неком европском крсташком војском, упркос чињеници што је папа својом Булом од 25. децембра 1366. прогласио крсташки рат против Османлија. Снажне крсташке поморске или сувоземне снаге могле су са успехом да зауставе напредовање Турака. Њихов најјачи супарник у то време била је Угарска Краљевина која је настојала да искористи османско напредовање на Балкану

како би проширила своје господство у доњем Подунављу. Основна слабост османске државе била је неразвијеност њене морнарице. Хришћанске државе су контролисале Дарданеле, мореуз између Румелије и Анадолије. Године 1366. Амадео VI Савојски запосео је Галипољ, а већ следеће године га вратио Византинцима, стављајући тако Османлије у опасан положај. Османске снаге у Румелији остале су одсечене од Анадолије све док, октобра 1376, Андроник IV није пристао да Галипољску тврђаву врати Мурату I који му је загарантовао византијски престо.

Османској експанзији на Балкану подједнако су ишле наруку друштвене и политичке прилике.[3] Недавна истраживања показују да је опадање централне власти у Византији и у другим балканским државама текло напоредо са развојем феудализма. Манастири и утицајне личности по провинцијама преузимали су у посед земљу звану *пронија*, која је раније била под државном контролом. Приходи од намета са ових имања служили су за подмирење војних издатака. Добивши финансијске и законске концесије од државе, они су та пољска добра претварали у имања са доживотним правом уживања, те су тако могли да повећају намете и феудалне дажбине које су извлачили од сеоског живља.[4]

У областима под непосредном османском администрацијом, та имања су поново потпала под државну контролу и претварана су у *тимаре*, или су као награда за војне заслуге раздељиване *јајама*, турским земљорадницима који су служили у војсци као пешаци. Укинуте су све локалне дажбине које нису биле прописане основним одредбама *Канун-и Османи*, османског законика. Једино је султан својим указом могао установити неки приход или повластицу. Свака појединост се најпре морала утврдити прописом, чија је примена поверавана кадији, који је деловао независно од локалних власти. Дајући опште смернице, уместо да сизеренима препусти да у смислу дискреционог права одређују порезе и привилегије, османски режим је успоставио централизовану администрацију уместо феудалне децентрализације.[5] За сељаштво је нови режим морао значити напредак у поређењу са

старим. Да би се схватило преимућство османске администрације у поређењу са локалним балканским администрацијама, ваља једноставно упоредити османске законе са закоником српског цара Стефана Душана. На пример, Душанов законик прописује да сељак ради за свог господара два дана у недељи, док османске одредбе налажу да *раја* ради само три дана годишње на *спахијском* имању. Заштита сељаштва од експлоатације локалне власти била је основни принцип османске администрације. Поврх тога, Османлије су званично признавале православну цркву и у принципу потискивали католичку широм својих царских земаља. Сви ови чиниоци су важни да би се објасниле лакоћа и брзина са којом су Турци иврпшли експанзију на Балкану и разлог који је наводио сеоски живаљ да се не придружи својим господарима при пружању отпора Османлијама.

Османлије, међутим, нису себе сматрали носиоцима било каквог посебног друштвеног начела. Знали су да вођењем помирљиве политике према хришћанима могу лакше проширити своје области и повећати изворе својих прихода. Исто тако, саставни део њихове експанзионистичке доктрине био је толерантан однос према домаћем племству и војничкој класи. Ако се изузму они који су им се отворено супротстављали, Османлије су преузимале припаднике војничке класе у своју службу, те су у Бугарској, Србији, Албанији, Македонији и Тесалији потврђивали статус хиљадама ратника познатих по словенском називу *војник*. Они су добијали право на плодоуживање државне земље утврђене величине, ослобађани су плаћања дажбина и служили су као борци у османској војсци. Власи, хришћански номади у Србији, разрешавани су извесних намета у накнаду што су војевали као погранични стражари и ускоци. Османлије су делиле тимаре негдашњим уживаоцима пронија, који су, слично коњаницима, припадали вишој друштвеној класи, али су их истовремено лишавали њихових феудалних привилегија. Многи војници које су Турци сакупљали у вазалним државама служили су у османској војсци под командом властитих кнезова или господара клетвеника а да нису морали да

приме ислам. Ислам је, временом, стицао све већи број преобраћеника, али је крајем петнаестог века још увек било тимарника чије су породице у три до четири генерације задржале хришћанску веру. Османизација неке освојене области није значила брз и радикалан преображај, већ поступан развој.[6]

Пре него што ће, средином четрнаестог века, отпочети своје ратничке походе на Балкан, Османовићи су већ били основали снажну државу у Анадолији, која се простирала од Анкаре до Дарданела. После распада Српског Царства Стефана Душана и Бугарске Царевине, на Балкану више није било државе која се по величини и снази могла упоредити са Османском Царевином. Напоредо са надирањима Османлија у Европу, шириле су се њихове територије у Азији: напредовање на једном фронту било је праћено напредовањем на другом фронту. Током своје историје, Османлије су смишљено избегавале да се истодобно боре на два фронта. У раном периоду, међутим, када још нису контролисали Дарданеле, то је значило питање живота и смрти.

У другој половини четрнаестог века, две моћне државе наступиле су као супарнице Османлија у Анадолији: кнежевина Еретна са престоницом у Сивасу, ранијем седишту монголске управе, и кнежевина Караманија, којој је у то време припадала и Коња, стара селџучка престоница. Године 1354. Османлије су преотеле Анкару од Еретне, али су још морали да воде рачуна о савезу између Еретне и Караманије. Анкару ће изгубити и повратити 1362. године.

Могућност стицања каријере приликом ширења османске државе пружала је за владавине Мурата I (1362—1389) примамљиве изгледе газијама и досељеницима из Анадолије. Савремени извори Блиског истока бележе да је овај султан био господар свих пограничних кнежевина и управо са тог разлога Османлије су без великих тешкоћа могле да припоје значајне делове кнежевине Гермијане са престоним градом Кутахијом, као и Хамидилију даље ка југу. Па ипак, они су упорно настојали да легализују своје акте агресије тврдећи да су територије Гермијане преузели као део мираза који

припада султану Бајазиту, а да су земље у Хамидилији откупили. Припајање Хамидилије озбиљно је угрозило караманску престоницу. Када су караманске снаге кренуле против Османлија, ови су њихов чин назвали издајом светог рата који воде, тврдећи да таква офанзива помаже непријатељима вере, те је према шеријату њихова света дужност да уклоне караманску династију. Османовићи су често прибегавали оваквој политици када су нападали своје муслиманске суседе на истоку. Касније ће се послужити истом оптужбом против египатских Мамелука, против Узун Хасана и иранских Сафавида, фетвама је објављујући целом исламском свету.

Године 1387. Мурат I је дочекао напад Караманида с трупама у којима су узели учешћа и његови хришћански вазали на Балкану — византијски цар, српски деспот и остали српски кнежеви — и том приликом одлучно потукао свог муслиманског супарника, чију је војску претежно сачињавао племенски живаљ. После ове победе, независни владари у Анадолији — Караманиди, Џандариди у Кастамонији, као и огранак хамидске династије у Анталији — признали су османског султана за свог сизерена. Једино је Кади Бурханедин, који је сменио династију Еретне у Сивасу, пркосио османском владару спречавајући Османлије да се прошире према Амасји, значајном граду на путу трговине свилом.

Док се Мурат I бавио проблемима Анадолије, Србија, Бугарска и Босна здружиле су се против њега на Балкану, и Срби су 1388. године задали поразан ударац турској војсци код Плочника, али су те исте године Османлије муњевитом војном операцијом покориле Видинску Бугарску. Наредне године Мурат се пребацио преко мора у Европу са помоћним снагама које су му били послали његови вазални кнежеви и 15. јуна 1389. године потукао удружене војске Србије и Босне у крвавој битки на Косову пољу. Овом победом Османовићи су снажно учврстили своје господство на Балкану.

И тако су око 1389. године Османовићи ударили темеље свом царству састављеном од вазалних кнежевина на Балкану и у Анадолији. Међутим, ваља додати да ове државе неће пропустити ниједну прилику да се побуне против османске

управе, те су Османовићи коначно били присиљени да свргну њихове династије и сваку такву кнежевину претворе у провинцију којом су они непосредно руководили.

Када се пронела вест да је један Србин убио Мурата I у битки на Косову, анадолски династи су се дигли на буну. Између 1389. и 1392, нови султан, Бајазит I (1389—1402), припојио је свом царству већину анадолских кнежевина, где је на положаје високих чиновника поставио робове које је одгајао на своме двору.

Док је Бајазит I поклањао пажњу Анадолији, османски утицај на Балкану је опадао. Аспирације Угарске и Влашке према Видинској Бугарској и Добруџи довеле су осакаћену Бугарску Царевину у тежак положај. Влашки кнез Мирча, кога су штитили Угри, заузео је Добруџу и Силистру на десној обали доњег тока Дунава, док су Угри покушавали да се утврде у Видину. Заштита коју су Турци пружили Бугарима свакако није значила потврду да ће избећи ову опасност. Дошавши на Балкан, османски владар је 1393. ставио Видинску Бугарску под непосредну османску управу, бугарског цара прогласио за вазалног кнеза у Никопољу и истерао Мирчу из Силистре и Добруџе. Мада је, налазећи се у улози тампон-државе између Угара и Османлија, Српска Деспотовина била у подједнако тешком положају, није је задесила иста судбина. Српски деспот је учинио поклоњење султану. Погибија Мурата I истовремено је охрабрила Мореју и Палеологе у Византији. Обећавајући уједињење двеју цркава, они су настојали да придобију папу да организује крсташки рат. У Мореји је утицај Венеције био достигао највишу тачку.

Суочен са таквом ситуацијом, Бајазит I је позвао вазалне кнежеве на Балкану, укључујући и Палеологе, да дођу у Верију 1394. године како би још једном потврдили свој вазални однос према њему. После бекства Палеолога, он је блокирао Цариград, заузео Тесалију и послао своје газије у Мореју. Још једним војним походом Османлије су довеле Албанију под своју непосредну власт, истеравши локалне намеснике. Године 1395. Бајазит се упустио у једну операцију чак до Сланкамена на обали Дунава и потом, продревши

у Влашку, потукао Мирчу на Ровинама. Надирући према Никопољу, Бајазит I је заробио и погубио бугарског краља Шишмана, пошто га је претходно оптужио за сарадњу са непријатељем. Уклањајући локалне династе, он је учинио неколико корака ка стварању империје са централизованом владом уместо царства у чији су састав улазиле вазалне државе. Елиминисањем Бугарске Царевине, османска држава је преузела непосредну одговорност за одбрану Подунавља против Угарске, уместо да то и надаље препушта једној слабој тампон-краљевини. И Влашка је, исто тако, била сведена на вазала. Никопољски крсташки рат 1396. године означио је врхунац борбе између Османлија и Угара за господарењем доњим Подунављем. Венеција је, такође, имала своје интересе у борбама за Балкан. Она је у том рату настојала да искористи своју флоту тако што би пресекла саобраћајнице између Анадолије и Балкана код Дарданела; за западне витезове, та операција је значила чисту пустоловину у којој је крсташка војска претрпела потпун пораз.

Победом код Никопоља, Османлије су не само потврдиле своју превласт на Балкану већ су знатно подигли свој углед у исламском свету. Овенчан врхунском славом Бајазит се вратио у Анадолију 1398. године и припојио Караманију, као и кнежевину Кади Бурханедина, створивши тако централизовано царство које се пружало од Дунава до Еуфрата. Приликом покушаја да освоји Цариград, који би био природно средиште империје, он је појачао блокаду овога града. У исто време је Тимур (1336—1405) засновао моћну империју у централној Азији и Ирану и себе прогласио наследником суверених права Илханида у Анадолији. Султан је изазвао Тимура на бојно поље, али је у битки код Анкаре 28. јула 1402. године, до ногу потучен, допао ропства. У току тог окршаја, локални анадолски коњаници прешли су на страну својих негдашњих господара који су били нашли уточиште на Тимуровом двору. Под Тимуровом заштитом, ови бивши владари су почели свуда да обнављају своје старе, независне кнежевине. Тако се Бајазитов покушај да створи империју окончао неуспехом. Преосталу османску територију

разделили су између себе Бајазитови синови, прихвативши Тимуров суверенитет. После Тимурове смрти, Турци ће почети интензивну борбу за своје господарење над целокупном овом територијом[7].

ГЛАВА III

ИНТЕРЕГНУМ И ОБНОВА

Након пораза код Анкаре, лако је могло доћи до потпуног распарчавања османске државе. Међутим, већ око 1415. године Османлије су смогле снаге да поново учврсте свој негдашњи положај у Румелији и Анадолији. Заузимањем Цариграда 1453. године, они су остварили империјалне амбиције Бајазита I. Средишно историјско питање у периоду између 1402. и 1453. године захтева тумачење: како је Османско Царство успело да се тако чудесно обнови у време када су му грађански рат, крсташки походи и друге кризе претили потпуним уништењем.

Бајазитов најмлађи син, Челеби Мехмед, учврстио је своју власт у Анадолији; за престони град најпре је узео Амасију, а потом Брусу, покушавајући да загосподари Румелијом и Једреном. Његов старији брат, Челеби Сулејман (1402—1411), са седиштем у Једрену, покушао је да прошири своју власт на Анадолију. Обојица су схватали да османска држава сведена на Румелију или Анадолију не може опстати. Поједине државе и владари на Балкану и у Анадолији заузели су негативан став према овој борби, трудећи се да одрже *status quo* установљен 1402. године. Као што су се независне кнежевине у Анадолији обновиле после 1402. године, тако су у Румелији владари Византије, Србије, Влашке и Албаније повратили своје земље и почели независно да делају. Сулејман Челеби је 1403. године потписао споразум са Византинцима, на основу којег им је уступио неке територије на морској обали заједно са Солуном. Да би сачувао

равнотежу, византијски цар је за време интерегнума доследно подржавао најслабије османске кнежеве против оних најјачих. Када се Челеби Муса (1411—1413) исувише био осилио у Румелији, Византинци су помогли Челеби Мехмеду да се пребаци на Балкан. Српски деспот је, исто тако, склопио савез са Мехмедом и дао свој допринос његовој коначној победи. Међутим, када је Мехмед припојио неке анадолске кнежевине, а друге свео на своје вазале, Византија и балкански владари схватили су да им од њега прети опасност. Године 1416. Венеција, Византија и Влашка повеле су тако енергичну политику да се османска држава, коју је Мехмед поново био ујединио, опет суочила са претњом да може бити распарчана и уништена.

Док се Мехмедов брат Мустафа ставио на чело буне против Мехмеда у Румелији 29. маја 1416. године, на што су га подстакле Византија и Влашка, венецијанска флота је уништила османске поморске снаге код Галипоља. Влашки кнез Мирча најпре је давао подршку Мустафи, а потом штитио Шејха Бедредина који је у западној Анадолији и у области Добруџе и Делиормана на румелијској граници био подигао опасан устанак. Мирча је, у ствари, покушавао да загосподари тим крајевима. Челеби Мехмед је принудио Мустафу да потражи уточиште код Византинаца, а у јесен 1416. године угушио Шејх-Бедрединову буну. Увидевши неопходност склапања мира са Византијом, потписао је с њом уговор према којем је требало да цар држи Мустафу у заробљеништву, док је он обећао да ће поштовати *status quo*. У међувремену је у Анадолији Тимуров син Шахрух претио сваком ко би се усудио покушати да преокрене ситуацију коју је његов отац био створио. Мехмед се обратио Шахруху правдајући се речима да му је одан вазал, тврдећи да напада анадолске кнежевине само са разлога што га оне ометају да води свети рат. На подручју Балкана Мехмед је напао једино Мирчу, кога је потиснуо на другу страну Дунава, а 1419. године Ђурђево је претворио у истурену османску предстражу на левој обали ове реке. Почев од 1416. године, схвата-

јући да је још прерано да се оживи Бајазитова централизована империја, Мехмед се определио за помирљиву политику.

Збивања у овом периоду показују да су се утицајне анадолске породице које су држале земљу у виду *вакуфа*, верских задужбина, или *емлака*, слободних пољских добара, као и племена која су образовала борбене јединице, опирали централизованој османској администрацији. Они су у борби против Османлија подржавали бивше династије које су им гарантовале личне привилегије. Локалне династије на Балкану налазиле су се у сличном положају. Настављајући старе традиције пограничне државе, становништво крајишта се противило централизацији и пружало подршку претендентима на султанат, играјући животно важну улогу у грађанским ратовима. У петнаестом веку, подручје Добруџа—Делиорман, најгушће насељена погранична област, постало је легло побуна.

Међутим, било је и моћних чинилаца који су деловали у прилог османског јединства и централизоване администрације. Најснажнији такав чинилац био је *кул*, односно османски систем робова. Јаничарски корпуси, чији се број попео на шест до седам хиљада, првенствено су османском султану обезбеђивали неоспорну надмоћ над његовим супарницима. По провинцијама су Османовићи образовали корпус војних намесника робовског порекла и војску спахија, чиме су осетно ојачали централну власт коју су само они представљали и која им је гарантовала лични статус. Сељаци и трговци такође су се нашли у повољнијем положају под централизованом османском администрацијом него за време ранијих феудалних режима. Последњи чинилац био је огроман престиж османског султана у свести муслиманског живља: он је важио за највећег вођу светог рата, а такав углед је у себи садржавао значајна морална и материјална преимућства.

После смрти Мехмеда I, 1421, наступиле су кризе које су трајале три године. Византинци су били ослободили принца Мустафу, који је пристао да уступи Галипољ. Њега је за султана признала цела Румелија. Јаничари и *улема*, међутим, подржавали су Мехмедовог седамнаестогодишњег сина Мурата, и он је устоличен у Бруси, османској престоници. Године 1422. Мурат II је потукао свога стрица, који је против њега кренуо из Румелије на челу војске пограничних намесника. Пошто је прикупио све своје снаге, Мурат II је од 2. јуна до 6. септембра 1422. опседао Цариград, који је подржавао његовог противника. То су искористили сви потчињени кнезови у Анадолији, дигли се на буну и повратили све територије које је Мурат I с муком био освојио. Они су охрабрили Муратовог млађег брата Мустафу да се побуни и опколили су Брусу. Мурат II је прекинуо опсаду Цариграда, потукао свога брата 20. фебруара 1423. године и казнио анадолске владаре који су га подстрекавали. Он је укинуо све кнежевине у западној Анадолији, изузев оних у којима су владали Џандариди и Караманиди. Тако је млади султан успео да реши унутрашње државне проблеме и заведе стање какво је владало пре смрти његовог оца. Потом је управио своју пажњу на земље које су угрожавале његове поседе на Балкану.

Нису само Угри искористили заузетост Турака да прошире свој утицај на доњи слив Дунава, већ и Венецијанци, који су желели да се домогну византијских земаља. За време опсаде Цариграда, Венецијанци су почели преговоре са Византинцима о контроли Солуна и Мореје. У лето 1423. Византинци су Венецији уступили Солун, који се тада налазио под османском блокадом. Бојећи се да се Византинци не одрекну и Цариграда, Османлије су с њима закључиле споразум. Византинци су пристали да плаћају годишњи данак и уступе територије које су заузели 1403. године, а Османлије су се обавезале да неће нападати Византију. У то исто време Мурат II је склопио мир са анадолским владарима и сакупио све своје војне снаге да нападне Венецијанце у Солуну. Рат са Венецијом је трајао све док Османлије нису освојиле Солун 1430. године.

Док су се у Османском Царству водили грађански ратови, утицај Угара у Влашкој и Србији је порастао, те је 1427. године избио сукоб између Угарске и Османлија око наслеђа српског престола. За деспота Србије признат је Ђу-

рађ Бранковић, чија је деспотовина постала тампон-држава између Угара у Београду и Османлија у Голупцу. Две зараћене стране потписале су мировни уговор 1428. године.

После освојења Солуна 1430. године, Османлије су прибегле агресивнијој политици на Балкану. Они су јасно схватили да ће територије јужно од Дунава бити за њих безбедне једино ако се налазе под њиховом непосредном управом, те да стога морају оспорити угарске захтеве у погледу Србије, као и венецијанске захтеве према Мореји и Албанији.

Када је уговору са Угарском истекла важност 1431. године, Сигисмундов амбасадор је захтевао од султана да призна сизеренство угарског краља над Босном, Србијом и Подунавском Бугарском. Сигисмунд је претходно био пружио уточиште Фружину, претенденту на бугарски престо. У процепу између супарничких захтева Угарске и Османског Царства, балканске државе су се бориле за голи опстанак. Пошто су уочили да угарски утицај расте у Србији и Влашкој, Турци су се 1434. године определили за политику агресије. Сигисмундова смрт 1437. године пружила им је за то прилику. Већ следеће године је османска војска под султановом командом прешла Дунав и пробила се чак до Сибиња (Херманштата), административног средишта Ердеља. После ове демонстрације своје снаге у Угарској, Османлије су заузеле Српску Деспотовину и 1439. прогласили је османском провинцијом. Године 1440. они су претрпели пораз при покушају да истерају Угре из Београда. Године 1441. и 1442. Јанко Хуњади је потукао румелијске снаге које су биле продрле у Ердељ, а следеће године је угарска војска под његовом командом прешла Дунав и спустила се чак до Балканских планина, уносећи пометњу међу Турке. У Анадолији су Караманиди прешли у напад и заузели некадашње хамидилијске територије. Мурат II се тада вратио мирољубивој политици и 12. јуна 1444. потписао у Једрену споразум са Угарском. Деспот Србије потврдио је овај споразум у Сегедину. Османовићи су дали свој пристанак за обнављање деспотовине Србије, док су се Угри сложили да не прелазе Дунав и не потежу свој захтев према Бугарској.

Мурат II се вратио у Анадолију и, на основу Јенишехирског уговора склопљеног у лето 1444, територије у Хамидилији уступио је Караманидима. Био је задовољан што је на тај начин обезбедио источну и западну границу своје државе. Али, како су Византинци пружили уточиште Орхану, једном од Бајазитових унука, постојала је опасност од грађанског рата, што је Мурата II бацило у озбиљну бригу. Године 1444, још увек у добром здрављу, он је абдицирао у корист свог сина Мехмеда, надајући се да ће се тако сигурно учврстити на престолу. Не желећи да пропусте ову прилику, Византинци и папа су подстицали Угре на рат. Ладислав, краљ Угарске и Пољске, сматрао је мировни уговор са Турцима неважећим, и спремао се за рат. Бивши локални династи широм Румелије такође су се латили оружја против Османлија. Један од њих, Ђурађ Кастриот, познат као Скендер-бег, желео је да поврати баштину свог оца, Ивана Кастриота, у северној Албанији.

Захваћени паником, становници Једрена листом су побегли у Анадолију. Орхан, кога су ослободили Византинци, пребацио се у Добруџу, где је покушао да дигне буну. Дванаестогодишњи султан Мехмед II није владао догађајима. Борба за власт избила је између његовог великог везира Чандарли Халила и султанових тутора Заганоса и Шихабедина, *беглербега* Румелије. Пожар у Једрену уништио је на хиљаде домова; здружена угарско-влашка војска прешла је Дунав и преко Бугарске се упутила ка османској престоници, док је венецијанска флота затворила Дарданеле. Усред ове кризе, бивши султан је позван да дође у Румелију. Прешавши мореуз уз највеће тешкоће, Мурат II је дочекао непријатеља код Варне 10. новембра 1444. године. Ова османска победа је запечатила судбину Балкана и Византије. Сматрајући Византинце одговорним за насталу кризу, Османлије су ковале планове за коначан напад на Византију. Шихабедин и Заганос, два стара ратника, енергично су се залагали за тај план, уверени да ће на тај начин млади султан са сигурношћу моћи да сачува престо. Чандарлј Халил, који се уздигао из редова улеме, супротстављао се таквом подухвату,

страхујући да би то могло умањити његову личну власт, а државу поново гурнути у озбиљне невоље.

Тако је османска политика према Византији била тесно повезана са борбама за власт. На крају је Чандарли Халил инсценирао побуну јаничара, Мехмеда II и његове саветнике уклонио са положаја и маја 1446. поново вратио Мурата II на престо.

Мурат II је провео своје друго султановање у војевањима, намеран да покори балканске вазале који су се побунили за време кризе 1444. године. Године 1446. ратовао је против морејског деспота, а 1448. и 1450. против Скендер-бега. Године 1448. одбио је Хуњадијеву инвазију после крвавог боја на Косову. Када је умро, 3. фебруара 1451, Османско Царство се било потпуно повратило од ударца из 1402. године.

Мурат II је поверовао, као и његов отац после кризе 1416. године, да ће себи обезбедити престо уколико очува *status quo*. Иако је извршио анексију неких кнежевина у Анадолији, остао је у добрим односима са Караманидима и Џандаридима и опрезно је избегавао сваки сукоб са Тимуровим сином Шахрухом. Па ипак, убрзо је схватио да његова помирљива политика значи опасност за османски утицај на Балкану, где је био присиљен да настави борбу. Током тих ратова, Османлије су од својих непријатеља без размишљања преузеле надмоћније западно оружје — топ и мускету — као и тактику опкољавања непријатељског логора са све четири стране помоћу запрежних кола, маневар који је Хуњади са успехом примењивао. Османлије су употребиле велике топове приликом опсаде Цариграда 1422. године, а мускету у Варни 1444. Рат са Венецијом је на сличан начин довео до модернизације османске морнарице. Године 1442. Османлије су одржавале шездесет бродова у Галипољу и имали речну флоту од осамдесет до сто лаких пловних објеката на Дунаву. Пораст снаге османске морнарице приморао је Венецијанце да ојачају своју флоту.[1]

Владавина Мурата II раздобље је значајног економског напретка. Трговина се разгранала, а османски градови, као

што су Бруса и Једрене, знатно се развили. Године 1432. путник Бертрандон де Ла Брокијер је забележио да се османски годишњи приход попео на 2,500.000 дуката и да би Мурат II, уколико би искористио сва своја средства, лако могао извршити инвазију Европе.[2]

Када је Мурат II умро, Османско Царство је било довољно јако да омогући младом Мехмеду II и његовим саветницима, Шихабедину и Заганосу, да остваре своју освајачку замисао. Мехмедов главни циљ је био да оживи империју свог претка Бајазита I, и то на тај начин што би све земље у Европи јужно од Дунава и све земље у Азији западно од Еуфрата непосредно ставио под своју власт. Али, за разлику од његовог великог деде, Мехмедова прва мета било је освајање Цариграда. Схватио је да једино тако може обезбедити престиж и углед неопходан за стварање империје. Мада је по ступању на престо задржао Чандарлија на дужности великог везира, стварна власт је припала присталицама рата. После кратке војне против Караманида, који су се након Муратове смрти побунили у лето 1451. године, почело се са припремама за освајање Цариграда.

ГЛАВА IV

ОСМАНСКО ЦАРСТВО СЕ КОНАЧНО УЧВРШЋУЈЕ

1453—1526.

Византијско Царство је пола века после Тимурове инвазије одолевало Османлијама манипулишући османским претендентима на престо и претећи крсташким ратовима. Док је Мехмед II нападао Караманију, византијским изасланицима је пошло за руком да изнуде неколико уступака претњама да ће ослободити претендента Орхана. На дан 12. децембра 1452, у складу са споразумом о уједињењу двеју цркава, одржана је прва свечана служба у Аја Софији у царевом присуству. У ствари, била је то демонстрација јединства упереног против Османовића.

Спољни и унутрашњи разлози подједнако су присиљавали Мехмеда II да што пре освоји овај град. Са циљем да одагна сумње, Чандарли је потписао уговоре са Угарском и Венецијом. Када је маја месеца 1453. године Венеција упутила своју флоту у помоћ Византији, време је већ било подмакло. Пре него што ће поставити опсаду око града, Мехмед Освајач је загосподарио Босфором изградивши тврђаву Румели Хисари на европској обали, прекопута Анадолу Хисарија, утврђења које је био подигао његов деда Бајазит. Ниједан брод није смео проћи кроз Босфор без Мехмедове дозволе. Опсада Цариграда трајала је педесет четири дана, од 6. априла до 29. маја 1453. године. Branилачке снаге бројале су око 8.500 људи, док регуларна османска војска није

имала мање од педесет хиљада ратника. Освајач је тукао град топовима већим но што их је свет до тада видео. Заузети на јуриш зидине ове тврђаве, најјаче фортификације у средњем веку, значило је победу тог модерног оружја. Османски и западни извори се слажу да су Турци продрли у град за време општег напада, кроз развалину на зидовима начињену топом. Једна чета ђеновских најамника чинила је главну регуларну снагу браниаца, и када је ђеновски командант Ђустинијани-Лонго, после рањавања побегао на свој брод, њихов морал је пао. У одбрани зидина учествовали су и венецијански баило и османски претендент, Орхан. Током опсаде, многе грчке јединице које је плаћао цар Константин вратиле су се кућама, а уз то је избио сукоб између Италијана и домаћих Грка.

За то време у османском логору није престајала препирка између Чандарлија, који је тврдио да опсада неће успети и да је ваља одмах дићи, и султана и његових старешина чија је будућност зависила од те победе. На једном од ратних већања, одржаном када је стигла вест да су Венеција и Угарска мобилисале своје трупе, поново је избио сукоб. Будући да је султан одбио да попусти, за коначни напад је одређен 29. мај. Припреме за тај подухват организовао је Заганос. На дан 29. маја пре подне, савладавши све отпоре, османска војска је ушла у град кроз развалину на зидинама. Султан није желео да се његова будућа престоница ороби, али му је верски закон налагао да дозволи тродневну пљачку. Како је град освојен војном силом, покретна имовина је, на основу шеријата, била законити плен војника, док се становништво могло легално поробити. Првог дана освајања Мехмед II је прошао кроз град на челу поворке, прекратио његово пустошење и упутио се у Аја Софију да се ту помоли. Саму цркву је претворио у џамију и огласио: „Од сада ће моја престоница бити Цариград."[1]

Млади освајач је потом сео на престо царева. Освајања која је он извршио у име светог рата надмашила су успехе свих осталих муслиманских суверена, те је сматрао да је његова лична моћ безгранична. Непосредно после пада Царигра-

да, Чандарли је ухапшен, оптужен за издају и погубљен, док је власт прешла у руке његових противника. Да би прекинуо са супарништвом око престола, које је пола века угрожавало јединство Османског Царства, Мехмед Освајач је пронашао и погубио Орхана, и наредио да се његов млађи брат, Ахмед, задави.

Током наредног четврт столећа Мехмед Освајач је организовао ратне походе један за другим и успоставио централизовано царство у Румелији и Анадолији. Не постоје докази који би поткрепили тврдњу да је он своја освајања вршио према унапред утврђеном плану, али је тачно да је дао изјаву како је он легитимни владар свих негдашњих територија Источног Римског Царства, јер сада поседује византијски престо. Пије II је, међутим, заступао ову тезу: да би таква његова тврдња имала легитимитет, Мехмед би морао бити и хришћанин.[2] Према речима савременог писца Ибн Кемала, Освајач је усвојио принцип да ће лишити живота сваког Грка краљевске крви који полаже право на врховну власт.

Мехмед Освајач је у потпуности схватио стратегијски значај Цариграда, убеђен да ће моћи да завлада светом ако своју флоту усидри у овом граду.[3]

Као што је 1452. године блокирао Босфор зидањем тврђаве Румели Хисари, тако је 1463. ставио Дарданеле под своју контролу, подигавши два утврђења у Чанакалеу, по једно на свакој страни мореуза. Изградњом фортификација на Бозџа-ади (Тенедосу), он је оснажио овај одбрамбени систем који је штитио Цариград и мореуз од напада и чинио безбедним саобраћање између Анадолије и Румелије. У осмој деценији петнаестог века турска ратна флота се повећала од тридесет на деведесет две галије.

Године 1454. османска флота је упловила у Црно море и присилила све државе на његовим обалама — ђеновске колоније, краљевину Трапезунт са династијом Комнена на челу и Молдавију — да плаћају данак признајући османско сизеренство.

Као природну северну границу свог Царства, Османлије су одредиле Дунав. Мехмед Освајач је на Балкану спроводио следећу политику: спречавао је сваку страну државу да се учврсти на овом полуострву јужно од Дунава и присаједињавао је сваку ону земљу која је ту већ имала упориште; таква његова политика постала је очигледна када је освојио Мореју 1460. године, северну Албанију 1464—1479. и Босну 1463. Како је постојала стална опасност да ће, у случају инвазије, покрајинске старешине и династије сарађивати са непријатељем, Мехмед II је покушао да све династе на Балкану уклони на тај начин што их је удаљавао са положаја, дајући им апанажу, или их као наменике слао у далеке провинције. Пошто је освојио Мореју, на пример, Димитрију Палеологу је одредио пензију од 300.000 *акчи*. Доцније ће потпуно елиминисати Комнене у Трапезунту и босанског краља, јер их је сматрао опасним.

Мехмедов главни задатак на Балкану био је да поткопа угарски утицај. Године 1451. деспот Србије Ђурађ Бранковић пригрбио је уз помоћ Угара крушевачку област, и тако проширио угарски утицај јужно од Дунава ка срцу Балкана. Пошто је освојио Цариград, Мехмед Освајач је, након четири војне операције, довео Србију у стање покорности и најзад је 1459. године припојио. Међутим, Угри су га 1456. присилили да напусти опсаду Београда. Године 1461. влашки кнез Влад Дракул склопио је савез са Угрима и напао Турке на Дунаву. Наредне године Освајач је одговорио на тај начин што је извршио инвазију Влашке и свргнуо Дракула, а уместо њега довео Радула, отклонивши тако опасност од Угара. Венецијански утицај на Балкану угрожавао је османску премоћ у Мореји и Албанији.

У Мореји је избио сукоб између чланова династије Палеолога, те се Димитрије обратио за помоћ Турцима а Тома Венецијанцима. Венецијанци су извесно време пре тога били окупирали луке Аргос, Науплион, Корон и Модон.

После два војна окршаја, 1458. и 1460. године, Освајач је присаједињио Морејску Деспотовину, где су се сада Венецијанци и Османлије суочили лице у лице. Борећи се по пла-

нинама северне Албаније, Скендер-бег се, са намесницима који су му се придружили, успешно опирао Турцима уз помоћ Венеције, папе и арагонског краља. Користећи предност овакве ситуације, Венецијанци су окупирали градове Скадар и Драч; међутим, Венецијанци, надмоћни на мору, и Турци, надмоћни на копну, избегавали су било какав одлучујући окршај. Опсада Солуна, која је трајала од 1423. до 1430. године, већ је показала да се њихов оружани сукоб може бесконачно отегнути. Али, када су Османлије уз помоћ грчког епископа у Аргосу заузеле овај град, повремене борбе њихове две земље претвориле су се у прави рат који је трајао од 1463. до 1479. године. Угри су на Мехмедову инвазију Босне и Херцеговине извршену 1463. године одговорили упадом у Босну, истодобно потписујући споразум са Венецијом. Папа је подстицао остале хришћанске владаре да приступе њиховом савезу. У Албанији је Скендер-бег сарађивао са Венецијом, док су Венецијанци тражили савезнике на Истоку. Они су у јесен 1463. отпочели преговоре са владарем државе Ак-којунлу, Узун Хасаном, највећим противником Османовића у источној Анадолији. Када је 1464. букнула борба за карамански престо, Узун Хасан се умешао у питања централне Анадолије. Мада је Мехмед окупирао Караманију 1468, он није био у стању да покори известан број туркменских племена настањених по планинама које су се пружале све до обале Средоземног мора. Ова племена, која ће остати непокорена још педесет година, с времена на време су дизала устанке окупљајући се око претендената на карамански престо.

Када је Мехмед II заузео Караманију, Узун Хасан се определио за оштрију политику, тако да се око 1471. проблем Караманије претворио у озбиљну претњу османској сили. Узун Хасан, који је у то време, поред источне Анадолије, владао и Ираном, постао је застрашујући непријатељ, какав је био и Тимур. Пошто је ступио у додир са родоским витезовима, кипарским краљем и алањанским бегом, Узун Хасан је обећао Венецијанцима, с којима се од раније налазио у савезу, да ће им послати тридесет хиљада војника. Поврх

тога, намеравао је да успостави непосредну везу са Венецијом маршујући преко планине Тауруса, којом су тада господарила туркменска племена, све до обале Средоземног мора. Али Венецијанци нису успели да пронађу Узун Хасанове трупе, мада се један део њихових снага, опремљен ватреним оружјем које је њему недостајало, са неколико бродова искрцао на обалу. Док је једна крсташка флота нападала османске обале 1472. године, Узун Хасанова војска је са појачањима која су му упутили Караманиди, истерала Османлије из Карамана и кренула на Брусу.

Одредбе уговора склопљеног између Узун Хасана и Венеције предвиђале су да Узун Хасану припадне цела Анадолија, под условом да не гради утврђења на морској обали, као ни у близини мора којима су пловили венецијански бродови. Венецији је била остављена могућност да поврати Мореју, Лесбос, Еубеју и Аргос. Чак је постојао план да Венеција заузме Цариград.

Мехмед Освајач се показао достојним ситуације. Скршио је инвазију Узун Хасана и Караманида и предузео енергичне кораке против Узун Хасана, обезбедивши снаге од око седамдесет хиљада војника. Поред регуларне војске међу својим муслиманским и хришћанским поданицима, прикупио је добро плаћене трупе, а регрутовао је и по двојицу бораца из сваког хришћанског села на Балкану. Са Узун Хасаном се сукобио код Еуфрата и 11. августа 1473. задао му поражавајући ударац у битки за Башкент. Венецијанске наде су биле изневерене, и сада је Мехмед II усмерио своју офанзиву у правцу Венеције, поставивши 1474. године опсаду око Скадра у Албанији. Четири године касније, Мехмед је дошао под Скадар да лично руководи опсадом; венецијанске саобраћајнице морем биле су пресечене, а помоћ коју је обећала Угарска никада није стигла. Према одредбама мировног уговора од 25. јануара 1479. године, Венеција се повукла из Скадра, одрекла се територија које је изгубила за време тог рата — Маине у Мореји и острва Лемноса и Еубеје — уступила је градове које је окупирала и пристала да плаћа годишњу одштету од десет хиљада дуката. Султан је Венецијанцима га-

ПОЉСКА
ХАБСБУРШКА МОНАРХИЈА
МОЛДАВИЈА
КРИМСКИ ХАНАТ
УГАРСКА
ЕРДЕЉ
ВЛАШКА
БОСНА
СРБИЈА
БУГАРСКА
ТРАКИЈА
ЦРНО МОРЕ
КАСПИЈСКО МОРЕ
СРЕДОЗЕМНО МОРЕ
ПЕРСИЈА
КИПАР
АРАБИЈА
Османска држава 1300–1352
Османска држава 1480
Османска држава 1590.
0 200 400 км.
250 миља

рантовао слободу трговине и њиховом амбасадору допустио да има резиденцију у Цариграду.

Мехмед Освајач је из тих ратова изишао као победник. Његово царство у Румелији и Анадолији сада је било веће од Бајазитовог. У Анадолији је присајединио Караманију, а 1461. године и кнежевину Џандарида у Кастамонији, те су се тако границе Царства помериле до Еуфрата. На подручју Балкана, као северну границу своје империје одредио је Дунав од Београда до Црног мора; међутим, Венеција је под својом управом још имала неке важне тачке на обалама Мореје, Албаније и Егејског мора. Угри су и даље држали Београд и северну Босну; на Егејском мору родоски витезови, а на Црном мору и у доњем сливу Дунава Стефан Велики, молдавски кнез, кога је подржавала Пољска, још су угрожавали османску превласт.

Пошто је консолидовао своје царство у Анадолији и Румелији, Мехмед Освајач је посветио пажњу неким другим крајевима. Родоски витезови су му не само спречавали приступ Средоземном мору већ су под папском командом образовали сталну предстражу за евентуални крсташки напад. Године 1480. Мехмед II је послао на Родос војску са везиром Месих-пашом на челу. У исто време је Гедик Ахмед-паша испловио из Валоне, на албанској обали, и упутио се према јужној Италији. Месих је морао да се повуче, али је зато Гедик Ахмед 11. августа 1480. године заузео Отранто где је успоставио османски мостобран, и потом се вратио у Румелију да сакупи велике војне снаге за инвазију Италије. Спремајући се да напусти Рим и побегне у Француску, папа је свим западним хришћанским државама упутио апел за помоћ. Следећег пролећа Мехмед II се пребацио у Анадолију предводећи велики број одреда, али је већ на другом логоришту умро.

Мехмед Освајач је био у правом смислу утемељивач Османског Царства. Успоставио је империју на територији Европе и Азије са престоницом у Цариграду, који ће пуна четири столећа остати језгро ове Царевине. Носио је титулу „суверена двеју земаља“ — Румелије и Анадолије — „и два мора“ — Средоземног и Црног. Био је ратник који се борио за превласт светом, али у исти мах и човек наклоњен трпељивости и култури. Генадију, кога је наименовао за православног патријарха, наложио је да састави спис у којем ће сажето навести принципе хришћанске вере. Припадници улеме долазили су му на Порту у одређене дане у седмици да би му дали упутства. Примао је на свом двору хуманисте и грчке учењаке, а на његов позив Венецијанац Ђентиле Белини израдио је фреске у његовом сарају и насликао његов портрет. Па ипак, претерују они који Мехмеда сврставају међу савремене ренесансне суверене. Он је изнад свега био исламски султан газија који је имао циљ да путем власти преобрази своју државу у најмоћнију царевину света.[4]

После Освајачеве смрти, 1481. године, избила је страховита побуна јаничара, букнула је борба за престо између царевих синова Џема и Бајазита и настала општа реакција на његово административно уређење. Мехмедова прекомерно ратничка политика исцрпла је земљу. Као владар је био суров и уживао неограничену власт, те су јаничарски одреди, изможденн ратовањем које се настављало чак и зими, почели да се буне. Да би финансирао своје замашне подухвате, повећавао је царинске дажбине, као и неке намете које су плаћали сељаци; у више махова је девалвирао свој сребрни новац и пооштрио финансијску контролу. И најзад, око двадесет хиљада села и пољопривредних добара, који су раније имали статус вакуфа или емлака, подвргао је државном надзору и разделио их тимарницима. Ове његове мере изазвале су широко незадовољство, посебно међу старим и утицајним породицама, улемом, старешинама племена и дервишима. Незадовољници су отпочели борбу против султана, окупивши се око његовог најстаријег сина Бајазита. А када је Мехмед II умро, подстрекнули су јаничаре на буну. Пошто је освајачев велики везир изгубио живот у атентату, предузете су мере да се Бајазит доведе на престо. Његове присталице, осетивши да могу рачунати на подршку јаничарског идола Гедик Ахмеда, позвале су овог великог ратника, усред његових припрема за поход на Италију, да се стави на Бајазитову

страну. И тако је Гедик Ахмед потукао Џема и довео Бајазита II на престо, али је стварна власт остала у рукама самог Гедик Ахмеда и његовог таста Исхак-паше.

Притисци разне врсте принудили су новог султана да се одрекне политике свога оца. Вакуфи су поново озакоњени, а емлаци, раније претворени у тимаре, враћени су приватним власницима. Међутим, незадовољство се није ограничавало само на друштвени и политички живот. Једна снажна множина људи захтевала је да се шеријат поново почне примењивати у свим областима живота и да се нови султан прогласи борцем за правду и шеријат. Тада су Белинијеве фреске поломљене и распродате у чаршији. Чак је било појединаца који су тврдили да је Мехмед II са својим освајањима предалеко отишао и саветовали су новом султану да се врати политици Мурата II.

Желећи да настави војне операције против западног хришћанског света, Гедик Ахмед-паша је, међутим, осуђивао новог султана. Стога је Бајазит II организовао његово убиство и уклонио са положаја његовог таста Исхак-пашу. Још пре ових збивања, 11. септембра 1481. године, Гедик Ахмедови другови по оружју предали су се у Отранту, а неки међу њима су у својству најамника чак ступили у службу италијанских принчева. Да би умирио трупе и учврстио свој углед, Бајазит је повео војну на Молдавију, коју Мехмед никада није био потпуно покорио. Однео је сјајну победу заузевши Акерман и Килију 1484. године. После ове победе у Молдавији, отегло се дуго и исцрпљујуће војевање против мамелучког султана, владара Египта и Сирије, и најугледнијег суверена у исламском свету. Мамелуци су полагали право на сувереност у јужној Анадолији, сматрајући се сизеренима не само туркменске кнежевине Дулкадир већ и династија Ак-којунлуа и Караманида. Супарништво између Османлија и Мамелука почело је када су Турци освојили Караманију 1468. године, а поново се разбуктало приликом покушаја Османлија да прошире свој утицај на кнежевину Дулкадир. Штавише, Турци су заступали гледиште да њима припада прво место у исламском свету, управо стога што је Мехмед Освајач био највећи газија, те отуда и право првенства у овим тампон-кнежевинама дуж њихове границе. Могуће је да је циљ Мехмедовог недовршеног војног похода у Анадолији био покоравање Мамелука.

Пошто га је Бајазит II потукао 1481. године, Џем је побегао у Египат, али се већ 1482. пребацио у Анадолију уз мамелучку помоћ, тако да је грађански рат поново избио. Бајазит II је и овога пута нанео пораз брату, који се сада склонио на Родос. Године 1488. нови султан је обновио непријатељства против Мамелука, али без пресудног исхода. Шест великих војних похода изведених до 1491. године исцрпли су обе зараћене стране, те су оне потписале уговор којим су потврдиле стање какво је владало пре рата. Неуспех је подстакао Бајазита да реформише и модернизује своју војску и да повећа залихе ватреног оружја.

Бајазитова унутрашња и спољна политика била је смотрена и помирљива, а на такво опредељење га је приморавала чињеница што су родоски витезови могли, на основу једног папиног наређења, да разбукте грађански рат пуштањем на слободу Џема, претендента на османски престо. Најпре родоским витезовима, а потом папи, Бајазит је плаћао четрдесет пет хиљада дуката годишње да Џема држе у заточеништву.

После Џемове смрти, 25. фебруара 1495. године, Бајазитова европска политика је постала мање уздржана, и султан је објавио рат Венецији. На то је Угарска, савезница Венеције, напала Србију, али су се Турци дочепали венецијанских лука Модона и Корона у Мореји. Рат са Венецијом, који је трајао од 1499. до 1502, показао је да је османска флота способна да се на отвореном мору сукоби са венецијанским снагама. За време тог рата, Турци су изградили два бојна брода носивости 1.800 тона, највећа за које се до тада знало.

У том раздобљу је Османско Царство почело да учествује у европској политици. За време ратова у Италији, свака поражена италијанска држава претила је да ће, као крајње прибежиште, против свог непријатеља затражити помоћ од Турака. Османлије су се ставиле на страну Милана

и Напуља против француско-венецијанске лиге. Бајазит је обећао да ће Напуљу послати у помоћ војску од двадесет пет хиљада војника, али је, заузврат, тражио Отранто. Улога Османлија у европским сукобима бивала је све значајнија.

Првих година шеснаестог века, Бајазитове благе административне мере охрабриле су незадовољне елементе у Анадолији — старе земљопоседничке породице, бивше војнике који више нису имали средстава за живот, а особито номадске групе — да се дигну против османске власти. Снажне туркменске чете у степама централне Анадолије, на планини Таурусу и висоравнима Токата и Сиваса пружале су отпор централистичкој тежњи османске администрације. Покушавајући да заштити седелачко становништво и за себе сачува приходе од земљорадње, држава је настојала да стекне контролу над овим племенима, па их је убележавала у катастарске пописе и подвргавала систематском опорезивању. Османски режим је био неспојив са номадском привредом и племенским обичајним правом. Ова племена су се фанатично држала својих дервишких редова, који су проповедали један облик ислама коренито измењен племенским обичајима и шаманистичким вреовањима, док је османски режим подржавао идеју *сунитске* ортодоксности. Своје антиосманске друштвене и политичке аспирације они су завијали у рухо хетеродоксног верског убеђења, те су постали познати под називом *кизилбаше* — црвеноглавци — по црвеној чалми коју су носили.

Туркмени овог типа образовали су основу државе Ак-којунлу у источној Анадолији. Њих је Мехмед Освајач беспоштедно казнио после пораза који је нанео Узун Хасану 1473. године. Око 1500. Исмаил Сафави, пореклом из породице шејха од Ардабила и Узун Хасанов крвни рођак, отео је власт династији Ак-којунлуа у источној Анадолији, Азербејџану и Ирану. Као будући поглавар једног хетеродоксног верског реда, он је свој утицај проширио и на све анадолске Туркмене. Исмаилови једномишљеници проповедали су његове идеје широм Анадолије, па чак и у Румелији. На хиљаде османских поданика пошло је за Исмаилом, који је постао

верски и политички вођ свих Туркмена. За османску владу покрет кизилбаша значио је више но домаћи проблем.

Слично Тимуру и Узун Хасану пре њега, шах Исмаил је прокламовао да ће Анадолију припојити свом, Иранском Царству као његов саставни део. Пошто им је претила опасност на истоку, Османлије су настојале да окончају рат са Венецијом. Шах Исмаил је касније понудио савез Венецији и од ње посебно тражио артиљерију. Бајазит II је заузео помирљив став према Исмаиловом изазову. Али, 1511. године, пред сам крај његове владавине, када су се османски принчеви већ били завадили око престола, кизилбаше са висоравни западне Анадолије дигли су се на устанак који је повео један од Исмаилових поборника. Палећи и уништавајући све што им се нашло на путу, устаници су кренули на Брусу. Вредно је помена да су се спахије, лишене својих некадашњих тимара, ставиле на чело ове буне.

Било је јасно да остарели и оболели султан више не може владати збивањима. Принц Селим, који се од почетка залагао за енергичан став против Исмаила, задобио је подршку јаничара и, 24. априла 1512, приморао свог оца да абдицира.

Владавина Бајазита II је доба великог економског напретка у стабилним и безбедним приликама. Једрене и Бруса наставили су нагло да се развијају и, захваљујући својим џамијама, караван-сарајима и осталим велелепним здањима, добијали су изглед царских градова. Савремени историчар Ибн Кемал закључује да се за Бајазита II не може рећи да је био велики освајач као његов отац, али је зато за време свог султановања консолидовао територије које је освојио његов родитељ.

У овом периоду развитка створени су неопходни услови за велика освајања Селима I и Сулејмана I. Бајазит II је, поред осталог, модернизовао османске копнене и поморске снаге; захваљујући претежно коришћењу ватреног оружја, Селим I је успео да задобије одлучујуће победе над шахом Исмаилом у Ирану и египатским Мамелуцима.[5]

Селим I (1512—20) уклонио је једног по једног сву своју браћу која су му била супарници на престолу. Бацио је у тамнице и погубио око четрдесет хиљада присталица шаха Исмаила у Анадолији, а затим је напао и самог Исмаила, називајући га *ши'итом*, јеретиком. Као што је то и Узун Хасан некад учинио, Исмаил је одговорио подсећајући Селима I на Тимура. Две војске, Селимова и Исмаилова, ухватиле су се у коштац у источној Анадолији и Селим I је однео одлучну победу код Чалдирана, 23. августа 1514. године. Ова победа је привремено одагнала опасност од кизилбаша и омогућила Селиму I да Османском Царству припоји планинске области од Ерзерума до Дијарбекира. У току 1516/17. године, локални династи и племенски поглавари на тим територијама признали су османско сизеренство.

Тако је Анадолија постала безбедна од инвазије са истока, а путеви ка Азербејџану, Кавказу и Багдаду отворили се пред Османлијама. Али, туркменска племена из Анадолије, и то посебно источне, у исто време су почела да се масовно исељавају у Иран и Азербејџан, где су као главна снага служили у сафавидским одредима.

Због инвазије на кнежевину Дулкадир, коју је Селим I извршио следеће године, сукоб са египатским Мамелуцима постао је неизбежан. Мамелучки владари, припадници војничке касте и потомци турских и черкеских робова, који су владали Египтом и Сиријом већ два и по столећа, у то доба су трпели јак притисак Португалаца са југа, па су од Османовића затражили помоћ у морнарици.

Узбуђен због португалског напада у Црвеном мору, цео арапски свет је полагао наде у османског султана, великог владара газија. Поглавар Меке и потомак Мухамеда Пророка предложио је 1515. године да се Селиму I упути изасланство. Мамелучки султан ал-Гаури спречио га је у томе. Међутим, могућно је да су тада арапске земље биле спремне да прихвате османску владавину, јер је Селим, када је са војском пошао на Мамелуке, објавио Арапима да долази као ослободилац од мамелучког јарма и заштитник исламског света.

Селим I је најпре кренуо на Алеп (Халеб). Намесник и становништво града ставили су се на страну Османлија. На дан 24. августа 1516. године Селим I је уништио ал-Гауријеву војску код Марџ Дабика. Мамелучки султан је погинуо на бојишту. У великој џамији у Алепу, у присуству абасидског халифе ал-Мутевекила, Селим је примио титулу „слуге Меке и Медине". (Мамелучки султани су носили назив „заштитника Меке и Медине".) Османска војска је, потом, савладала отпор преосталих мамелучких јединица и заузела Дамаск и Јерусалим.

Туман-беј, који је себе прогласио за султана Египта, одбио је да се покори Османлијама. Због тога је Селим I са својом војском превалио пустињу у Синају, унапред објављујући да ће дати опроштај египатским грађанима и сељацима и да је његов поход уперен искључиво против Мамелука. Претрпевши пораз у окршају код Рејданије, 22. јануара 1517. године, Туман-беј је намеравао да настави отпор герилским ратовањем, али су га Турци ухватили и погубили. Убрзо потом, 17. јула 1517. године, поглавар Меке је послао Селиму кључеве светих градова и покорио му се. Тако су Сирија, Египат и Хеџаз прихватили османску власт, док је Селим I истовремено поставио захтев према неким деловима Јемена. Пошто је за намесника Египта наименовао Хајир-бега, бившег мамелучког намесника у Алепу, Селим I се вратио у Цариград.

Припајање арапских земаља Османском Царству, а особито Меке и Медине, обележава почетак новог раздобља. Османско Царство више није било погранична држава, већ исламски халифат, и од тог тренутка османски султани су себе сматрали заштитницима целог муслиманског света, а не само његових граница. Политичке предности овакве државне концепције доћи ће до израза за владавине Селимовог наследника.

Један од видова те нове свести османских владара била је чињеница што су верски закон ислама подигли на такав степен да је добио примарну важност у руковођењу државом. Још један, ништа мање значајан исход Селимових освајања

био је тај што су Османлије сада контролисале најбогатија средишта транзитне трговине у свету. Приходи Османског Царства су се удвостручили, а државне резерве новца се преливале. Захваљујући тим средствима, Сулејман I (1520—1566) био је у стању да финансира своје планове за велика светска освајања.

ГЛАВА V

ОСМАНСКА ДРЖАВА КАО СВЕТСКА СИЛА

1526—1596.

До године 1596. није било питања у међународној политици које се на неки начин није тицало Османлија.

Карло V Хабсбуршки и краљ Француске Франсоа I постали су 1519. кандидати за круну Светог Римског Царства и обојица су обећали да ће мобилисати све европске снаге против Османлија. Изборно тело је закључило да је Карло V подеснија личност за тај задатак и убрзо после доношења одлуке, марта 1521, ова двојица европских владара заратила су један против другог. На велику срећу Османлија, Европа је била подељена, па је Сулејман I одлучио да овога пута крене на Београд, капију средње Европе. Београд је пао 29. августа 1521. године. На дан 21. јануара 1522, у окршају са витезовима св. Јована, султан је заузео Родос, кључ источног Средоземља.

Када је Карло V заробио Франсоа код Павије 1525. године, Французи су, немајући другог излаза, затражили помоћ од Турака. Франсоа ће касније изјавити венецијанском амбасадору да Османско Царство сматра јединим силом способном да гарантује егзистенцију европских држава против Карла V. И сами Турци су увиђали да је савез са Французима начин да се спречи доминација једне силе над Европом. Амбасадор краља Франсоа I изјавио је фебруара 1526. султану да ће император Светог Римског Царства постати „владар света“ уколико Франсоа прихвати Карлове услове.

Наредне године, Сулејман је са великом војском кренуо на Угарску. Победом код Мохача 28. августа 1526. године и заузимањем Будима Турци су с леђа запретили Хабсбурзима. Османлије су се потом повукле из Угарске, заузевши само Срем, док је угарски сабор изабрао Јована Запољу за краља. Турци су у почетку желели да Угарску претворе у вазалну државу, као што су то већ учинили са Молдавијом, јер се подухват да се непосредна османска власт успостави у једној потпуно страној земљи толико удаљеној на север од Дунава сматрао сувише тешким и скупим. Међутим, присталице Хабсбурга у Угарској изабрале су за угарског краља брата Карла V, надвојводу Фердинанда, те је он следеће године заузео Будим и протерао Запољу. Сулејман је поново напао Угарску и, 8. септембра 1529, у Будиму опет поставио на престо Запољу у својству османског вазала. Запоља је пристао да плаћа годишњи данак и сложио се да се у градској цитадели стационира јаничарски гарнизон. Мада је сезона ратовања била прошла, Сулејман је наставио надирање све до Беча, хабсбуршке престонице. Међутим, након тронедељне опсаде, он се повукао.

Године 1531, Фердинанд је по други пут упао у Угарску и опсео Будим. Годину дана касније, Сулејман I је одговорио тако што је на челу велике војске пошао на Угарску и продро до тврђаве Кисег, око сто километара удаљене од Беча, где се надао да ће присилити Карла V да се упусти у пресудну 'итку. У том тренутку је Карлов адмирал, Андреа Дорија, реотео од Турака Корон у Мореји. Увидевши да ће сада ıорати да отвори други фронт на Средоземљу, Султан је команду над целокупним османским поморским снагама поверио славном турском морском вуку и освајачу Алжира, Хајрудину Барбароси, поставивши га за великог адмирала *(капудан-и дерја)*, са налогом да сарађује са Французима. Још од 1531. Французи су покушавали да убеде султана да нападне Италију, а сада су од њега тражили званичан савез, који је и склопљен 1536. године. Султан је изразио спремност да Французима, као пријатељском народу, да слободу трговине у границама свог царства.[1] Двојица амбасадора усмено

су закључили политичке и војне појединости овог савеза, с тим што су га обе стране држале у тајности. Савез који је Франсоа I склопио са Османлијама пружио је његовом ривалу обиље материјала за антипропаганду у западном хришћанском свету. Французи су најзад убедили Сулејмана да рат може успешно привести крају једино ако нападне Карла V у Италији. Договор је био да Французи ударе на северну, а Османлије на јужну Италију. Сулејман је, 1537. године, довео своју војску до Валоне у Албанији и ту опсео венецијанске луке, као и острво Крф, где је један део француске флоте притекао у помоћ Османлијама. Французи су, међутим, наредне године склопили мир са Карлом V. Франсоа I је желео да искористи османлијски притисак тако што би се дочепао Милана и, када је Карло V прекршио дато обећање, он се вратио својој „тајној политици" савеза са Османлијама.

На подручју Средоземља, Карло V је заузео Тунис 1535. године, али је 1538. Барбароса код Превезе однео победу над крсташком флотом, којом је командовао Андреа Дорија, и тако постао неоспорни господар Средоземног мора.

Када се Франсоа I поново приближио султану 1540. године, турски цар је поручио изасланицима Карла V да дођу на разговоре о мировном уговору, али је додао да он не може закључити мир све док Карло V не врати француске територије. Између Османлија и Француза постојала је тесна сарадња од 1541. до 1544. године, када је Француска схватила да мировним преговорима неће успети да добије Милано.

Године 1541. умро је Запоља и Фердинанд је по трећи пут узео земљу Угара. Али је и Сулејман са својом војском поново стигао у Угарску, коју је, међутим, овога пута ставио под непосредну власт Османлија прогласивши је османском провинцијом под управом беглербега. Запољину удовицу и нејаког сина послао је у Ердељ, који је тада био османска вазална држава. Још од 1526. године, у Фердинандовом поседу налазио се узан појас угарске територије у северозападном делу ове земље, на коју су сада Турци, будући наследници угарског престола, полагали право. Године 1543. Сулејман ће још једанпут умарширати у Угарску са намером да освоји

поменуту област и, у исто време, под Барбаросином командом, упутити флоту од једанаест галија у помоћ Французима. Француско-османска флота је презимила у француској луци Тулон. Заузврат, мала француска артиљеријска јединица придружила се османској војсци у Угарској. Њихова сарадња углавном није била особито плодоносна. Будући да су се били односи са Ираном погоршали, Сулејман је желео мир на западном фронту. Као и 1533. године, закључио је примирје са Фердинандом, које је обавезивало и Карла V. Према овом уговору, потписаном 1. августа 1547, у којем је, по Сулејмановој жељи, суделовала и Француска као странка, Фердинанд је задржао део Угарске који је и иначе поседовао, у накнаду за годишњи данак од тридесет хиљада дуката.

Три године касније, када Фердинанд буде покушао да се домогне Ердеља, поново ће избити рат са Хабсбурзима. Турци ће тада потиснути Фердинанда и у јужном Ердељу и Банату основаће темишварски *беглербеглук*.

Чим је ступио на француски престо, нови краљ, Анри II, схватио је да је потребно очувати савез са Османлијама у борби против Карла V. За Османлије је савез са Француском значио камен-темељац њихове политике у Европи. Они су, исто тако, нашли природног савезника у Шмалкалденској лиги немачких протестантских принчева који су се борили против Карла V. На подстрек Француза, Сулејман се обратио лутеранским принчевима убеђујући их у свом писму да наставе сарадњу са Француском против папе и цара. Уверавао их је да ће им поклонити слободу уколико османска војска уђе у Европу. Недавна истраживања[2] показују да су Турци својим притисцима између 1521. и 1555. године присиљавали Хабсбурге да протестантима чине извесне уступке, што ће бити од значаја у коначном званичном признавању протестантизма. У свом писму протестантима, Сулејман ставља на знање да их сматра блиским муслиманима, јер су, слично њима, одбацили идоле и устали против папе. Заштита лутеранаца и калвиниста против католика и подршка њима била би основа османске политике у Европи. Према томе, та политика би налазила сврху у одржавању политичке разједињености у Европи, слабљењу Хабсбурга и спречавању да се организује општи крсташки рат. Под покровитељством Турака, Угарска је постала такво упориште калвинзима да је Европа почела говорити о „калвинотурцизму". У другој половини шеснаестог века, француски калвинисти сматрали су да савез са Османлијама треба искористити против католичке Шпаније, док је покољ калвиниста на дан Св. Вартоломеја довео до беса османску владу.

Ваља додати да је Лутер са својим присталицама у почетку заузимао пасиван став, из убеђења да је османско зло Божја казна, али када је турска опасност почела да угрожава Немачку, лутеранци су без оклевања подржали Фердинанда војном и новчаном помоћи; у накнаду за то, редовно су добијали концесије у корист лутеранизма. Османска интервенција је због свега тога представљала значајан чинилац не само у рађању националних монархија, на пример у Француској, већ и у развоју протестантизма у Европи.

Пошавши за примером Венецијанаца, Карло V је ступио у дипломатске везе са Сафавидима, иранском династијом, и тако присилио Сулејмана I да избегава сукоб с њима, како се не би морао истовремено да бори на истоку и западу.

Међутим, 1533. године Шереф-хан, локални господар пограничног града Битлиса, ставио се под заштиту Персијанаца, док је шахов гувернер у Багдаду склопио споразум са Османлијама. Рат је због тога постао неизбежан. Сулејман је потписао примирје са Карлом V и, предводећи своју војску, кренуо на Иран. У том походу, који је трајао од 1534. до 1535, османски султан је заузео Тебриз и Багдад и уз то извршио анексију Азербејџана и Ирака. Домаћи династи у областима Гилан и Ширван, где се производила свила, такође су признали османско сизеренство, а 1538. године емир Басре понудио је покорност. Пошто су Османлије, поред Персијског залива, загосподарили и Црвеним морем, под њиховом контролом нашли су се сви путеви који су водили са Блиског истока ка Индији. Око 1546. године, Басра је, после Суеца, постала њихова друга по величини база за опремање флоте против Португалаца. Али, 1552. године једна османлијска

експедиција није успела да истисне Португалце са острва Хормуз које је контролисало Персијски залив.

Чим су Османлије поново заратиле у средњој Европи, Персијанци су извршили противнапад, те је 1548. Сулејман по други пут кренуо на Иран. Овај рат је, са прекидима, трајао седам година. На основу Амасијског уговора, потписаног 29. маја 1555. године, Багдад је припао Турцима.

Средином шеснаестог века, подухвати Османлија условили су стварање новог система савеза међу државама које су заузимале простор од Атлантика, преко централне Азије, до Индијског океана. На тај начин се европски систем равнотеже сила веома проширио.

Средином шеснаестог века, руски цар Иван IV заузео је источни део басена Волге све до Астрахана, угрожавајући тиме не само Турску већ и ханате у централној Азији. Та чињеница је јако приближила Османлије и Узбекистанце. Како ханати у централној Азији нису могли да одржавају везу са Блиским истоком преко Ирана, обично су користили пут који је пролазио северно од Каспијског мора и водио према кримским лукама. Када су Руси загосподарили овим путем, ханати централне Азије, а особито хан Хорезма, упућивали су једну за другом молбе османском султану да овај хаџијски и трговачки пут ослободи руске превласти.

Турци нису сматрали да им са севера прети опасност од велике експанзије Русије, која је до четврте деценије шеснаестог века била другоразредна сила у источној Европи; чак су подржали савез између Русије и Кримског Ханата против Јагелонаца, који су угрожавали османски суверенитет на Криму. Године 1497. Турци су дали Русима слободу трговине у Османском Царству. Али, када су четрдесетих година шеснаестог века велики руски кнез и кримски хан заратили због наслеђа територија које су раније припадале Златној Хорди у басену Волге, хан се потрудио да Османлијама укаже на ову опасност. Турци су тек средином шеснаестог века схватили да руско напредовање угрожава њихов положај у црноморском басену и на Кавказу. Пошто се прогласио за цара 1547, Иван IV је покорио и припојио муслиманске ханате у басену Волге — Казан 1552. и Астрахан 1554—1556. године — и потом наставио са надирањем све до реке Терек на северном делу Кавказа, постављајући тако темеље Руском Царству. У тој области цар је нашао савезнике међу Черкезима и Ногајцима. На западу је 1543. године Петру Рареш, молдавски војвода, затражио заштиту од Русије. И коначно, 1559. године козачки поглавар Димитраш покушао је да освоји Азовску тврђаву, најсевернију предстражу Османског Царства. Након ових успеха, Руско Царство, прворазредна сила у Европи, наследило је ханат Златне Хорде и стало да проширује свој утицај на османске поседе на Кавказу и у црноморској области.

Османлије су улучиле прилику да поклоне пажњу северу тек око 1566. године, када рат са Хабсбурзима више није био тако хитан. Скован је био смео план да се Османска војска и флота пребаце узводно Доном до места где он тече најближе Волги и где би се прокопао канал између тих двеју река и тако омогућило флоти да низ Волгу заплови према Астрахану. Најпре би турске копнене и морнаричке снаге удруженим напорима истерале Русе из Астрахана, а потом би њихова флота упловила у Каспијско море да притекне у помоћ османској војсци у Ирану. Заједничка опасност ујединила је две силе. У зиму 1568. године руски цар је послао свог изасланика у Иран са предлогом да њихове две земље склопе савез против Османлија, док је истодобно папа Гргур XIII искључио цара и шаха из својих планова за покретање крсташког рата против Турака. Покушај Османлија да ископају канал и опседну Астрахан пропао је 1569. године. Творац овога плана је био Мехмед-паша Соколовић, чији су се противници сада залагали да се османлијске снаге концентришу у Средоземном мору уместо да се настави скуп и напоран рат на северу. Сам руски цар је био свестан да се у том тренутку не сме упуштати у сукоб са Османлијама.

Да би сачувао свој положај у басену Волге, руски цар се определио за мирољубиву, па чак и пријатељску политику према султану. Султан је оставио у руским рукама

Казан и Астрахан, али је полагао право на османски суверенитет над Кримским Ханатом, черкеским земљама и Кавказом. Захтевао је од Руса да се повуку из ових области и држе отвореним пут који је водио из централне Азије до Крима. Султан, међутим, није спроводио своју политику истрајно, односно примењујући силу, јер је у то време био заратио са Западном Европом у Средоземљу: заузео је Кипар 1570, али је доживео страховит пораз код Лепанта 1571. године.

Мада је папа наговарао Русију да се прикључи Аустрији и Пољској у обрачуну са Османлијама, цар је остао у миру. Пошто се једном учврстио у Поволожју, одговарала му је политика одуговлачења. Чињеница је да никада није евакуисао свој гарнизон из утврђења које је изградио на северним обронцима Кавказа.

Порта је борбу против Русије препустила двојици својих вазала, кримском хану и ердељском кнезу. Када је цар постао кандидат за пољског краља 1572. године, Турци су најпре подржали Анрија од Валоа, а затим свог вазала Стефана Баторија, ердељског кнеза. Њима је пошло за руком да на пољски престо доведу Стефана, који је одмах отпочео немилосрдну борбv против Москве и повратио све области које је цар био освојио на западу.

ГЛАВА VI

ОПАДАЊЕ ОСМАНСКОГ ЦАРСТВА

У запису из 1538. године на Бендерској цитадели, Сулејман I је дао израза својој моћи без премца:
„Ја сам роб Божји и султан овоземаљски. По милости Божјој, поглавар сам Мухамедове заједнице. Божја моћ и Мухамедова чуда моји су саборци. Ја сам Сулејман у чије се име чита *хутба* у Меки и Медини. У Багдаду сам шах, у Византији цар, а у Египту султан; шаљем своје бродове на европска мора, у Магриб и Индију. Султан сам који је преузео круну и престо Угарске, а њене становнике претворио у понизне робове. Војвода Петру дрзнуо се на буну, те сам га копитама свога коња смрвио у прах и освојио његову земљу Молдавију."[1]

Међутим, последњих година његове владавине, међународне прилике бивале су све неповољније за Османлије, и Сулејманов покушај да оствари доминацију над светом претрпео је прве одлучујуће поразе.

Миром склопљеним у Като-Камбрезију установљена је шпанска хегемонија у Европи, а како је Француску захватио грађански рат, она више није била главни савезник Османлија у европској политици. Повлачење Турака са Малте 1565. године и Сулејманов последњи поход против Угарске 1566. означили су прве знаке застоја османског надирања у средњој Европи и на Средоземном мору.

Освајање Кипра 1570/71. било је последњи велики војни успех Османлија. Да би се заузело ово јако утврђено острво, требало је пресећи саобраћајнице најмоћније хри-

шћанске флоте на Средоземљу, на острво пребацити огромну војску и ту је одржавати. Та победа, постигнута сарадњом копнених и поморских снага, представљала је највећи подвиг османског оружја. Али је зато склапање хришћанске лиге током тог похода значило обистињавање највећих османлијских бојазни. Снажна савезничка флота, под командом Дон Хуана од Аустрије, потукла је турске поморске снаге код Лепанта, 7. октобра 1571. године, у највећој битки која се икада водила на Средоземном мору. Четири стотине тридесет осам бродова учествовало је у овом окршају. Османлије су изгубиле двеста од својих двеста тридесет лађа, док се број изгинулих на обема странама попео на педесет девет хиљада. Ову велику победу прославила је цела Европа као крај опасности која је претила од Османлија. Чак су Шпанија, Венеција и Папска држава, везане трогодишњим савезом, размишљале о директном нападу на Цариград. Међутим, кад су се њихове снаге отиснуле на море према Кипру, наишле су на новоизграђену османску флоту. У току претходне зиме, у свим османским доковима радило се без предаха на обнови бродовља уништеног код Лепанта. Увидевши то, Венеција је 7. марта 1573. склопила мир са Османлијама и, одричући се свих права на Кипар, пристала да плати огромну ратну одштету.

У двадесет петогодишњем раздобљу, између 1578. и 1606. године, Турци су водили низ исцрпљујућих ратова са Персијанцима на истоку и Хабсбурзима у централној Европи. Током персијских ратова, 1578—1590, Османлије су свом царству припојили све западне провинције Ирана, од Кавказа до Нехавенда. Њихов савезник у централној Азији, узбекистански хан Абдулах, заузео је Хорасан 1588. године. У том рату је османски командант западног Ирана, Осман-паша, са главним штабом у Дербенду, преко северних степа добијао војну помоћ са Крима, а и сам је покушао да изгради флоту на Каспијском мору. Али, руски напади са северних падина Кавказа на војску која је као појачање упућивана у Иран са Крима и обнављање руско-иранских дипломатских веза задали су Турцима много јада.

Османлије су одувек сматрале да мали појас угарске територије коју су још држали Хабсбурговци припада султану, па су после склапања мира са Ираном, 1590. године, коначно одлучили да разреше то питање. Погранични инциденти били су повод да ове две империје 1593. године зарате. Тај рат, дуготрајан и пун изненађења, показао је до које мере су се прилике у свету окренуле против Османлија. Папа се био побринуо да на истоку нађе моћне савезнике Аустријанцима. Молдавија, Влашка, као и вазална држава Ердељ, побуниле су се против Османлија борећи се на аустријској страни, док су козаци са Дњепра нападали Турке дуж широког фронта на копну и мору. Турци су улагали огромне напоре и њихови одреди у Угарској, под султановом командом, извојевали су 23—25. октобра 1596. године велику победу код Мезекереша. Али, она није имала трајно дејство. Аустријске снаге су без престанка нападале, надирале и опседале Будим.

Ирански шах Абас Велики послао је 1598. године своје изасланике у Европу да поведу војне и економске преговоре против Османлија. Цар је у Бечу топло примио ово изасланство. Саопштио им је своју жељу да образује антиосмански савез са Русима и Ђурђијанцима на истоку, и да заједно са европским хришћанским краљевима ради на организовању светог крсташког рата. Подражавајући Османлије, шах је својој војсци припојио нове јединице робова опремљене ватреним оружјем. Године 1603. прешао је у напад. Османлије су сада биле принуђене да се боре на два фронта, источном и западном, и то у време када су грађански немири потресали њихово царство. Шах Абас је њихове одреде потиснуо из Азербејџана и са Кавказа у Анадолију. У таквој ситуацији, Порта је сматрала срећном могућност да склопи мир са Хабсбурзима и, на основу уговора потписаног у Житва-Тороку, 1606, одрекла се свих захтева према угарским територијама које су се налазиле под влашћу Хабсбурга, после чега су ови обуставили плаћање годишњег данка у износу од тридесет хиљада дуката. Тако је овај рат указао Османлијама

на њихове слабости и принудио их да после 1595. године више пута затражи мир.

Терет наметнут ратовима са Персијом и Аустријом главни је разлог пометње и недаћа које су у том периоду загорчавале живот Османском Царству. После Лепанта, Османлије више нису биле кадре да одрже своју превласт у Средоземљу. У Европи је шпански краљ оснажио свој положај. У Француској су за време вартоломејског покоља поубијани калвинисти који су подржавали Турке. У Холандији су Шпанци појачали своју кампању против побуњеника и у исто време повећали притисак на Енглезе. Затим су, 1580. године, извршили анексију краљевине Португалије и њених колонија. Упркос примирју које је османски султан склопио са Шпанијом 1578. године — тај корак му је био нужан да би сва средства свог царства управио против Ирана — он је Холанђанима слао охрабрујућа писма, настојао да успостави пријатељске односе са Енглезима, нудећи им трговачке повластице, и показивао интересовање за напоре да се оживи краљевина Португалија. Уништење шпанске армаде 1588. године проузроковало је значајне последице у Средоземљу. Како је опадала моћ Шпаније, тако је овој великој супарници Османског Царства понестајало снаге да се упушта у замашне подухвате на Средоземном мору. Али, Османлије нису искористиле ту околност.

Изгубивши превласт на Средоземљу, Турци су изгубили и контролу над северноафричким провинцијама. Поморске јединице из Триполиса, Туниса и Алжира нису више чиниле регуларни део султанове флоте, већ су се њихове посаде претвориле у пирате који су деловали за свој рачун. Пораз код Лепанта био је знак хришћанима да појачају своју гусарску активност у источном Средоземљу. Почев од 1570. године, малтешки витезови и војнички ред св. Стефана почели су озбиљно да угрожавају саобраћање турских бродова у источном делу Средоземног мора. Убрзо потом, њима су се придружили енглески и холандски пирати, који су нападали не само шпанско већ и османско бродовље, те је Порта с тешком муком успевала да одржи проходним виталне комуникашијске линије са Египтом и Сиријом. У освит седамнаестог века појачао се утицај Мамелука у Египту, подривајући османску администрацију, док се у Либану емир Фахр ал-Дин прогласио независним владарем. Све је то указивало да централна влада губи контролу над удаљеним провинцијама.

Готово подједнако узнемирујући знак турског опадања била је чињеница што османска флота више није могла успешно да се обрачунава са козацима у Црном мору. У последњој деценији шеснаестог века, спуштајући се низ Дњепар у флотилама својих малих лађа, козаци су повећали број напада на црноморске обале. Све смелији, спалили су Синоп 1614, а Јеникој у Босфору 1625. Чак су између 1637. и 1642. године држали Азов. Више није било сигурности на Црном мору, животна кривуља османске привреде, трговине и поморских лука кренула је низлазно.

Многи разлози довели су до опадања османске поморске силе. У бици код Лепанта, османску флоту су још сачињавале галије, неподобне у поређењу са непријатељским високим бродовима са чијих бокова су се могли испаљивати снажни плотуни. Овај нови тип ратног брода доминираће Средоземним морем, особито када пред крај шеснаестог века у његове воде уплове Холанђани и Енглези. Сер Томас Ширли је 1607. године забележио да један енглески ратни брод може савладати десет османских галија. Османска морнарица ће такве ратне бродове прихватити веома касно, и то после великих отпора. Још један чинилац је допринео опадању морнарице. Биле су то тешкоће везане за снабдевање и одржавање флоте такве снаге да се може сукобити са удруженим морнарицама хришћанских средоземних држава. Необично висок порез прикупљан за одржавање ове флоте изазивао је велико незадовољство и немир, а после Лепанта су провинцијске војне снаге чиниле све што је било у њиховој моћи да избегну учествовање у поморским биткама. Царство је, у ствари, било премашило своје материјалне могућности.

Током шеснаестог века Османлије су тукле Португалце у Индијском океану и били кадри да их спрече у задобијању потпуне контроле над трговином између Индије и Блиског

истока. У водама Индијског океана, почев од 1580. године, Турци су се сретали са снагама шпанског краља, новог владара Португалије. Филип II је био убеђен да може задати судбоносан ударац Османлијама ако им пресече трговачки пут у Индијском океану. Османлије су покушале да искористе пораз који је португалски краљ претрпео у бици код Алкасра 1578. године, па је њихова мала флота испловила из Суеца и стала да заузима једно по једно португалско трговачко насеље на источној афричкој обали. Године 1585. кнез Момбаса признао је османско сизеренство. Међутим, османски успеси нису били дугог века. Упутивши снажну флоту, Шпанци и Португалци су казнили месне поглаваре који су признали османску власт. У судару са надмоћним португалским снагама, истовремено трпећи напад локалних црначких јединица, османски адмирал је био принуђен да се преда. Тако се афрички пројект завршио неуспехом. Убрзо ће Холанђани и Енглези, са својим надмоћним бродовима, загосподарити Индијским океаном, као што су то претходно били учинили у Средоземљу, и Турци ће, слично Португалцима и Шпанцима пре њих, бити потиснути са овог мора. Холандски и енглески морски разбојници оперисали су на Црвеном мору већ 1613. године.

Крајем шеснаестог века, Енглези су бибер и остале зачине још куповали у Каиру, али су по оснивању Источне индијске компаније 1600. године, радије то чинили непосредно у Индији, јер су због царина које су им наплаћивале Османлије у својим лукама и већих трошкова око превоза робе сувоземним путевима, цене бибера биле три пута веће у лукама Блиског истока.[2] Опадање броја лађа које су сваке године из Индије стизале у Црвено море — уместо двадесет, приспевало их је свега три до четири — турски историчар Али приписује првенствено грабежљивости закупаца царина. Почев од 1614. године, Енглези су бибер са Јаве и Суматре продавали у самим османским лукама. Године 1618. енглески бродови почели су да допремају индијске производе у јеменски град Моку, а када се трговина кафом разгранала, они су у том граду основали своју факторију. И најзад, трговина

између Индије и Запада потпуно је престала да се обавља преко Блиског истока. Из свега произлази да је губитак османске премоћи на морима био значајан чинилац у опадању османске привреде.

У том истом раздобљу, тражење нових путева којима би се извозила персијска свила у Европу представљало је још једну претњу османској привреди. Мала Азија је представљала главни пут за превоз персијске свиле и европских вунених тканина. Све до краја шеснаестог века, енглески штофови су преко Мале Азије транспортовани чак до централне Азије, и цени се да је само ова транзитна трговина доносила османској државној благајни 300.000 дуката годишње у виду царинских прихода.

Када је 1603. године напао Турке, шах Абас I је забранио да се персијска свила извози у Османско Царство и покушао ову робу да продаје Европи непосредно преко Индијског океана. Персијско дипломатско посланство које је стигло у Лисабон 1603. године носило је собом две стотине бала свиле у намери да докаже како ће овај артикл бити јефтинији уколико се транспортује морем. Шах је 1617. године у то уверио једино Енглезе, и две године касније, први контингент персијске свиле, превезен бродовима преко Индијског океана, приспео је у Енглеску.[3]

Окончање рата између Османског Царства и Ирана 1618. године и инсистирање Енглеза да своје вунене тканине размењују за персијску свилу, уместо да је плаћају у сребру или злату, спречили су да се османска тржишта као центар трговине свилом потпуно напусте. Па ипак, када су Енглези и Холанђани почели да се баве овом трговином, лука Бандар Абас у Персијском заливу нагло се развила. Као што је трговинска размена са Индијом пребачена на Атлантик, којим су господарили Холанђани и Енглези, тако је трговачки пут између Европе и централне Азије дошао под руску контролу. Османско Царство је, политички и економски, постало регионална империја сведена на Малу Азију, Балкан и арапске земље; чак је и у тим областима с великим тешкоћама успевало да брани своје границе. Хришћански свет је са свих

страна нападао његове виталне артерије — на Средоземљу, у Црвеном и Црном мору. Па ипак су главни узроци опадања били унутрашње природе.

До последње деценије шеснаестог века имао се утисак да су османска држава и друштво постигли склад и равнотежу у оквиру свог система и својих идеала. Том друштву није било стало до промена, већ до очувања постојећег поретка. Владајуће класе ове империје — војне старешине и улема — располагале су трајно обезбеђеним и довољним изворима прихода. Њихова потрошња луксузне робе се повећала; чак и мање богате личности, а не само султани и везири, наручивали су велика архитектонска дела и стварали вакуфе. Податак да се током седамдесетогодишњег периода сачувао исти однос између сребрне акче и златног кованог новца говори о економској и друштвеној стабилности. Године 1510. један златник је вредео 54 акче, а седамдесет година касније шездесет. На хиљаде запослених у државној служби — дворани, војници, наставно особље, кадије и чиновништво — примали су редовну плату или стицали тимаре у складу са јасно утврђеним системом напредовања. Ово друштво је са оптимизмом гледало на будућност. Производна класа је тачно знала какве дажбине ваља да плаћа, док је добро организована централна власт пружала заштиту у случајевима локалних злоупотреба. Вековима су се у државне пописе уносила имена припадника свих класа, укратко, држава је била способна да строго контролише своју класну структуру. Османско Царство је, уз то, располагало сопственим средствима за подмирење свих основних потреба становништва, јер су главни увозни артикли били луксузна роба, као што су европске вунене и индијске памучне тканине и зачини, руско крзно и персијска свила. Господари Османског Царства су веровали да могу освојити свет и, окружени сјајем који је засењивао очи странаца, говорили о империји која ће вечно трајати.

Па ипак ће се двадесет, тридесет година касније цела ова величанствена грађевина из темеља пољуљати. Живећи у метежу и збрци и стрепећи за насушни хлеб и будућност,

те исте велможе почеће да се опиру султановом ауторитету, да заобилазе закон, поткрадају државну благајну и пљачкају имовину незаштићеног народа. Напоредо са насиљем, израбљивањем, митом и осталим злом, расли су и грађански немири. Пророци страшног суда предсказивали су пропаст Царства. Савремени историчар Селаники, јадикујући због свеопште анархије, записао је:

„Раја се више не повинује царевим наређењима; војници су се окренули против свог султана. Поданици су престали да поштују представнике власти, и не нападају их само речима, већ и шамарима. Свако се влада како му је воља. Откако су тиранија и неправда порасле, житељи провинција почели су да беже у Цариград. Напустили су нас стари ред и склад. Када их коначно буде нестало, пропаст ће неминовно наступити.“

Појединци који су пророковали да ће судњи дан пасти на хиљадити дан хиџре,* веровали су у оправданост својих страховања. За разлику од њих, модерни историчар мора потражити узроке на другим странама.

Један од њих јесте пораст становништва. Архивска истраживања показују да се у шеснаестом веку број становника Османског Царства повећао за 40 процената у селима, а за 80 процената у градовима.[4] Када је око 1570. године Порта послала на Кипар више хиљада анадолских сељака без земље и без посла, учинила је то свесна прекомерног броја свог становништва. У државним регистрима из друге половине шеснаестог века све чешће се спомињу млади безземљаши и беспосличари, познати као *левенте* или *гурбет-тајфа*. Постоји очигледна сразмера између све већег броја левенти, који се нису могли насељавати у новоосвојеним областима и пораста разбојништава у Анадолији.

Две базичне институције класичног Османског Царства биле су њен робовски и тимарски систем. Ове институције су одређивале војни и политички поредак државе, њен фискални систем и облике уживања земље — условљавале су целокупно њено друштвено и политичко устројство. Поткрај

* Према хришћанском рачунању, 1591—1592. године.

шеснаестог столећа, оне су почеле нагло да се изопачавају, те су савремени турски познаваоци прилика сматрали да је њихово нарушавање основни узрок опадања Царства. Начело тих институција било је да само султанови робови могу обављати државне послове и служити у војсци. Од 1575. године, међутим, раја — опорезовани друштвени слој — почела је да се убацује у њихове редове и да ужива њихове повластице, односно улазила је у дворску и државну службу. На тај начин је била уништена основа османског робовског система, и савремени посматрачи верују да је то довело до смањења послушности и дисциплине. Султанов углед је био поткопан, а како је раја више волела мач од плуга, напуштала је обрадиву земљу, због чега је приход од пореза све више опадао.

Распадао се, исто тако, и тимарски систем. Дворани који би стекли велики број земљишних поседа претварали би их у приватно власништво или у вакуфе, што је доводило до смањења броја тимара. С друге стране, поседе су често уступали раји примајући за то мито. Због тога се на најмању меру свео број спахија који су држали тимаре и били кичма царске војске, а још мање их је било способних за ратовање.

Трагајући за узроцима опадања, турски писци су схватили да су се институције старог османског поретка исквариле, али су ту чињеницу приписивали ограничавању и распарчавању султанове власти. Тврдили су да је у прошлости једино велики везир представљао султанов апсолутни ауторитет, али да су слаби султани доцније преносили своја овлашћења на неодговорна лица, те да је због тога османска администрација изгубила јединство. Појединци су почели да користе султанов ауторитет и у своје личне сврхе, те су мито и корупција забрињавајуће расли. По њиховој оцени, мито је био један од главних узрока слабљења државне организације и администрације.

Анализирајући то опадање, већина писаца се руководила традиционалним концептима државе и друштва на Блиском истоку, према којима су држава и владарев суверенитет један појам. Они су подржавали оне институције које су гарантовале интегритет и апсолутни карактер такве власти. Решења која су предлагали нису превазилазила оквире такве концепције, а предузете мере дале су исход супротан постављеном циљу. Не обзирући се уопште на измењене околности, тврдили су да ће се оживљавањем „старих закона и регула" — што ће рећи класичних османских институција — процес опадања зауставити. Тек средином седамнаестог столећа се увидело да је такво гледиште погрешно. Политичка мисао тог раздобља, на коју је утицало Ибн Халдуново детерминистичко схватање историје, тврдила је да се период опадања може једино наставити, али да се никако не може сасвим зауставити.

Неоправдано је очекивати да турски писци шеснаестог века и модерни историчар истим узроцима објашњавају корените промене у Османском Царству. Стога ћемо се најпре позабавити анализом узрока који су довели до корупције у тимарском систему.

Коњица, у којој су служили тимарници наоружани традиционалним средњовековним оружјем — луком и стрелом, мачем и штитом — сачињавала је средњовековну војску која ће бити превазиђена оног тренутка кад се сусретне са немачком пешадијом опремљеном ватреним оружјем. Припадници коњице су сматрали да чине праву војничку класу у средњовековном смислу, и били су убеђени да коришћење ватреног оружја не доликује њиховом појму витештва. Порта је стога потражила друге путеве за образовање војске способне да се ухвати укоштац са немачком пешадијом. Почев од Сулејмана I, она је непрестано повећавала број јаничара наоружаних ватреним оружјем. У Сулејманово доба јаничара је било шеснаест хиљада, а око 1609. године њихов број се попео на тридесет седам хиљада. Насупрот томе, број спахија, којих је за Сулејманове владавине било најмање осамдесет седам хиљада, око 1609. године пао је на четрдесет пет хиљада. Кочи-беј је 1630. године записао да је преостало само око осам хиљада тимарника.

Како се капукулу-војска повећавала тако је Турцима доморощима допуштано да ступају у јаничарске корпусе, и уп-

раво је тај поступак подрио систем данка у крви — *девширме*. Порта је, истовремено, у своје плаћене трупе почела да унајмљује младе Анадолце, који су умели да рукују ватреним оружјем, а познати под називом *сариџије* и *сејмени*, поглавито су били млади сеоски беземљаши који су напуштали своје домове.

Поткрај шеснаестог века, раја је у Османском Царству почела да прави ватрено оружје и да се служи њиме, те је Порта организовала анадолске младиће, иначе изврсне стрелце, у одреде сејмена и сариџија који су бројили по стотину људи. Њихови команданти, најчешће султанови робови, слали су их на бојишта средње Европе. У последњој деценији шеснаестог века они ће сачињавати елитне јединице османске војске. Будући да су покрајински намесници почели да их узимају у своју личну пратњу, стара провинцијска војна организација губила је негдашњи значај. Спахијска војска ће од тог времена најчешће бити коришћена за изградњу путева и утврђења. Остале старе формације, као што су *јаје*, *војници* и *муселеми*, биле су укинуте или је њихово људство распоређено на друге дужности. Те промене у класичној војној организацији, која је некада заузимала тако значајно место у Царству, дубоко су деловале на политички, економски и друштвени живот. На овом месту можемо само у најкраћим цртама изнети те веома сложене појаве. Најпре ћемо размотрити промене везане за државне финансије, и оне облике државине и опорезивања који су чинили основ тимарског система.

Држава је морала располагати све већим количинама новца у централној благајни да би јаничарима могла издавати месечну плату, а сејменским трупама дневну најамнину. Ради подмирења тих потреба, извесни поседи са статусом тимара стављени су под непосредну контролу државне благајне, а право на прикупљање прихода са њих давано је под закуп. Ипак је известан број тих поседа на непоштен начин прелазио у руке високих дворских и државних чиновника, док су остали претварани у вакуфе. Порта је на тај начин губила приходе које су ти поседи давали. Своте новца прикупљаног опорезивањем биле су недовољне, и Благајна је доспела у стање сталног дефицита. Девалвација сребрног новца извршена осамдесетих година шеснаестог века и потоњи пораст кривотвореног металног новца у оптицају и новца мањкаве вредности пооштрили су финансијску кризу.

Средином шеснаестог века, мексичко сребро је било преплавило европско тржиште, што је изазвало огроман скок цена. Тридесетак година касније, иста ситуација ће се поновити у Османском Царству, где је злато било јефтиније него сребро. Релативно ниске цене злата условиле су увоз европског сребра у Османско Царство. О размерама те трансакције говори податак, забележен 1584. године, да су „један од главних трговачких артикала који се увозе у Турску шпански сребрњаци који се тамо сандуцима шаљу".[5] Европски сребрни новац преплавио је био османско тржиште и за кратко време цене су се удвостручиле. Слојеви са утврђеним приходима, као што су спахије који су држали тимаре, припадници капукулу-трупа или они житељи што су своје приходе остваривали са вакуфа, одједном су осиромашили. Спахије су, стога, радије напуштале своје тимаре но да одлазе у дуготрајне походе, које су сматрали прескупим, док су међу јаничарским корпусима у престоници све чешће избијале буне. У редовима државних чиновника, војних старешина и кадија растао је број случајева примања мита и утаја. Стрмоглаво повећање својих расхода држава је покушала да заустави девалвацијом и смањењем величине акче, али су те паничне мере само погоршале ситуацију.

Годишњи приход централне Благајне достигао је 1534. пет милиона златних дуката, али се до 1591. ранија вредност буквално преполовила, јер су се дажбине махом прикупљале у акчама. Такво смањење вредности довело је до повећања количине кривотвореног новца, шпекулације, претераног скока интересних стопа, зеленаштва и експлоатације. Ситуација се крајње заоштрила на почетку непријатељстава са Аустријом 1593. године. Тај рат је делимично био мотивисан жељом да се престоница ослободи бунтовних јаничара њиховим слањем на ратиште. Али, сукоб је трајао неупоредиво дуже

но што се предвиђало, те су издаци за потребе копнених и поморских снага изазвали огроман и перманентан дефицит у државном буџету. Порта је повисила дугорочне порезе — џизја је, на пример, повећана четири до пет пута — али су државни приходи и даље били недовољни. Дажбине које су се раније прикупљале само као ванредан намет звани *авариз* повећане су и претворене у редовну годишњу обавезу коју је ваљало одуживати у готовом новцу.

Свота што се морала обезбедити ванредним прикупљањем новца разрезивана је на народе Царства, који су у пореске сврхе били подељени на јединице. Године 1576. пропис је налагао да свака јединица даје 50, а 1600. године 280 акчи. Новчане дажбине су постале главни извор државних прихода, и тај корак је револуционисао порески систем. Замена пореза плаћеног у натури порезом плаћаним у готовом новцу представљала је прогресивну меру, али је само опорезивање значило тежак терет за народе Царства, особито за његове хришћанске поданике, те се незадовољство почело ширити на све стране.

Остале мере које су имале да буду лек за финансијске невоље турске државе довеле су до поразних резултата. Ево примера: беглербегови су уживали право да прикупљају локалне порезе да би подмирили издатке за регрутовање сејменских трупа. То је охрабрило ниже војне старешине, чак и заповеднике сејменских и сариџијских јединица, да делују независно и пљачкају народ за свој рачун. Штавише, када држава није била у могућности да овим трупама исплати дужну најамнину за неки ратни поход или кад их је разрешавала дужности, такве групе појединаца лутале су по унутрашњости земље одузимајући уз пут намирнице и новац. Тако се Анадолија нашла у истом онаквом положају у каквом је била Француска после стогодишњег рата: по земљи су пљачкале чете отпуштених војника.

Турска влада је предузимала строге кораке против тих разбојника, проглашавајући их *џелалијама* — побуњеницима против државе. Да би их савладала, Порта је најпре допустила народу да образује своје милицијске јединице, али је

то само погоршало ситуацију, јер су се припадници ових снага готово редовно удруживали са џелалијама. На крају је Порта, да би их искоренила, морала позвати у помоћ сејменске и сариџијске одреде, опремљене ватреним оружјем. Поред спахија чији су тимари били конфисковани или су давали недовољне приходе, и номади жељни пљачке придруживали су се побуњеничким сејменским и сариџијским четама. Крајем 1598. године, побуњеничке снаге под енергичним вођством Кара Јазиџије бројиле су око двадесет хиљада људи. Најзад су, 1602. године, редовне трупе с муком потукле Кара Јазиџију, а његове разбојнике растерале широм Анадолије. Имућнији Анадолци почели су тада да се исељавају на Балкан и Крим, у Иран и арапске земље. Њиве су остајале необрађене, те је освојила глад, од које се и умирало, а државна благајна је губила и те изворе прихода.

Између 1595. и 1610. године наоружани отимачи су стварали пустош у Анадолији. Шах Абас је 1603. године искористио ту општу анархију за противудар: из пређашњих персијских провинција истерао је османске трупе у Анадолију. Да би могла заратити са Ираном, Порта је најпре морала да усредсреди све своје снаге против џелалија у Анадолији. Између 1607. и 1610. године Џанбулатоглу, вођ свих анадолских џелалија, доживео је пораз. На хиљаде његових пустахија је искасапљено, али су се многи склонили у Иран или побегли у Сирију и Ирак.

У то време је хајдучија била постала општа појава. Тешки намети, корупција и несигурност довели су до првих већих буна међу рајом.

Период џелалија, који се био подударио са великом финансијском кризом, повукао је Османско Царство низбрдицом, после чега се оно никада више није повратило. Године 1607. енглески амбасадор је писао из Цариграда: „Уколико могу добро да оценим, Турска Империја је веома ниско пала, готово да јој прети пропаст." Слични метежи поновиће се у седамнаестом веку, посебно за време ратова.

Због побуна џелалија, Порта је оснивала гарнизоне јаничара по провинцијама, где су они сад сачињавали нову

горњу класу. Јаничари и султанова стајаћа коњица, главне регуларне снаге послате на џелалије, били су стационирани у малим варошима и великим градовима. Како је њихов број растао, тако су ступали у редове улеме, еснафа и трговаца, и као најутицајнија класа у провинцијском друштву користили свој утицај и моћ да нагомилају велика богатства, до којих су обично долазили скупљањем пореза од сељака. Разним начинима стицали су велике површине државне земље, а сељаке који су ту живели претварали су у наполичаре. Како је централна власт слабила у провинцијама, тако су њихова моћ и утицај бивали све већи, те је ова класа давала велик број локалних династа који су се доцније појављивали по провинцијама образујући нов друштвени слој који је господарио у осамнаестом веку.

Привилегије капукулу-трупа — плаћене државне стајаће војске — био је повод за распиривање још већег супарништва између њих и сејмена и сариџија. Понеки припадници ових јединица чак су се прерушавали у капукуле, тако да се широм Царства, а посебно у Анадолији, нашло на хиљаде војника који су се представљали као јаничари. Остали борци који су служили у сејменским и сариџијским трупама окупљали су се око побуњеничких вођа и бездушно нападали капукуле. Од 1623. до 1628. године, под командом Абаза Мехед-паше, они су држали целу источну Анадолију.

Основне институције класичног Османског Царства распадале су се у судару са новом Европом, јер Османлије нису биле у стању да се прилагоде измењеним околностима, нити су успевали да схвате модерне економске проблеме већ су остајали спутани традиционалним клишеима државе Блиског истока. Насупрот меркантилистичкој економици савремених европских сила, османски државници нису одступали од политике слободног тржишта, и главна брига им је била да домаће тргове снабдеју обиљем потребних артикала. Неспособни да изграде једну обухватну економску политику у своме царству, они нису увиђали опасност од давања трговачких повластица страним поданицима, тако да су Европљани од друге половине шеснаестог века почели да контролишу

чак и транзитну трговину између царских лука на Средоземном мору. Везана традиционалним схватањима, Порта је подстицала увоз робе у своје царство, а обесхрабривала извоз. Увезене и извезене артикле опорезивала је истом стопом, а забрањивала извоз неких добара који је могао изазвати несташицу на домаћем тржишту. Чувањем еснафских рестрикција ометала је развој појединих грана радиности и извоза.

Док се хуманистичка Европа у свом наглом развоју ослобађала свих облика својствених средњем веку, Османско Царство се грчевитије но икада држало традиционалних форми цивилизације Блиског истока, и у доба Сулејмана I, када су њене институције достигле своје пуно савршенство, Османска Империја је, самозадовољна, погледа окренутог ка себи, била затворена за спољне утицаје. Чак и када су Турци током своје историје позајмљивали нека открића, из области технологије, медицине или финансија, прихватали су их искључиво ради војних или других чисто практичних циљева. Они никада нису у потпуности раскрстили са вредностима и погледима културе Блиског истока, освештане шеријатом, и никада нису пожелели да проникну у менталитет који је створио европске инструменте и методе. Још у петнаестом веку било је посматрача из Европе који су настојали да објективно прикажу османску државу, религију и културу[6], док су Османлије, убеђени у своју верску и политичку супериорност, затварали очи пред спољним светом.

Тако су економски и војни развитак Европе у последњој деценији шеснаестог века и потоње дубоке кризе изазвали корените промене у Османском Царству отварајући нову еру у његовој историји. Расточиле су се биле институције класичне државе Блиског истока, а напори Царства да се прилагоди новим условима из темеља су га потресали. Када је средином седамнаестог века уследило релативно мирно раздобље, османска држава се суштински разликовала од империје пре 1600. године.

II део

ДРЖАВА

ГЛАВА VII

УСПОН ОСМАНСКЕ ДИНАСТИЈЕ

Историјски подаци казују да је Осман Гази, оснивач османске династије, био вођ полуномадских Туркмена и да је под заповедништвом емира Кастамоније војевао у пограничним областима. Како је успео да оснује своју династију, средишно је историјско питање.

Да би постао независан вођ селџучке пограничне организације, традиција његове постојбине налагала је Осману да однесе неку крупну победу над хришћанима и да од селџучког султана добије титулу бега. Према турском предању, Осман је заузео једну важну византијску тврђаву и после те победе султан га је прогласио бегом, шаљући му традиционалне симболе властодршца — одору части, заставу, коња и добош. Предање настоји да покаже да је Османова власт имала легитимно исламско порекло. Исти извор тврди да се Осман прогласио независним после своје славне победе код Бафеона 1301. године и да је у његово име читана *хутба*. И то је накнадан податак, измишљен да се легализује владарски суверенитет османске династије; али зато нема никакве сумње да је победа код Бафеона била најзначајнија чињеница која је Османа довела на историјску позорницу.

Затим, будући да су дервишки редови управљали духовним животом крајишта, разумљиво је што се османској политичкој моћи приписивало мистично порекло. Најранији подаци говоре да је Осман примио благослов од шејха Едебалија, који је, вероватно, био поглавар једног од ахијских братстава. Пророкујући да ће Османови потомци владати

светом, шејх Едебали припасао му је газијски мач. Да је Осман био и далековид, види се по томе што се оженио кћерком самог Едебалија, најутицајнијег човека на границама.

Када је Осман умро, у завији Едебалијевог нећака, Хасана Ахија, одржана је скупштина која је имала да изабере његовог наследника. За ове ахије и остале дервише, Орхан и његов син Сулејман установили су касније у новоосвојеним областима стотине вакуфа, што потврђује да су ахије одиграле важну улогу у оснивању османске државе и династије. Орхан, прави утемељивач османске моћи, понео је титулу султана и, да би обележио своју независност, исковао је први османски новац.

Када су мале анадолске кнежевине почеле да признају суверенитет Орхановог сина Мурата, овај је узео титулу „худавендигара" — императора — и „султан-и азама" — најузвишенијег султана — коју су пре њега имали селџучки султани, чиме је јасно истакао своју тежњу да постане цар. Његов наследник Бајазит I био је први османски султан кога савремени западни извори називају „императором". Године 1395. Бајазит I је затражио од абасидског халифе у Каиру да му званично додели ранг „султана ал-Рума" — султана византијских земаља — посебну титулу селџучких намесника у Анадолији. Али, убрзо после тога, Тимур је покренуо питање свог права на бивше монголске територије у Анадолији и од овог османског владара, кога је сматрао обичним пограничним бегом, захтевао је покорност. Тимуров син Шахрух потегнуо је касније исто питање, на које су Османовићи одговорили подносећи му на увид своју генеалогију у којој се њихова лоза везује за древне турске ханове из централне Азије, и која потврђује да су они потомци легендарног Огуз-хана. У том периоду, Османовићи су свесно оживљавали и усвајали турске традиције централне Азије. Историчар Јазиџиоглу, који је писао у време Мурата II, тврди да су „Ертугрул, из племена Каји, и његов син Осман-бег одржали сабор са пограничним беговима. Пошто су се посаветовали и протумачили обичаје Огуза, одредили су Османа за хана".

Тако је централноазијска концепција ханатства сједињена са исламским схватањем султана као вође газија.

Освојивши Цариград, Мехмед II је постао најугледнији муслимански владар. У њему су Османлије виделе најзначајнијег исламског суверена од времена прве четворице халифа, док је свети рат исламски свет сматрао највећим извором моћи и утицаја. Мехмед Освајач је себе изједначавао са борцем који ратује у име свих муслимана: „Ова испаштања су Бога ради. Мач ислама је у нашим рукама. Да се нисмо определили за трпљење ових јада, не бисмо били достојни да се називамо газијама. Постидели бисмо се стајући пред лице Бога на дан ускрснућа."[1] У писму којим обавештава мамелучког султана да је освојио Цариград, Мехмед каже: „Ваша је одговорност да ходочасничке путеве одржите отвореним за муслимане, а наша је дужност да дајемо газије."

Држећи у својим рукама Цариград, престоницу Источног Римског Царства, Мехмед је себе сматрао јединим законитим наследником Римске Империје. Ђакомо де Лангуши наводи ове његове речи: „Светска империја мора бити једна, са једном вером и једним сувереном. Нема подеснијег места од Цариграда где би се остварило то јединство."[2] Грчки учењаци и италијански хуманисти поучавали су га римској историји. У једној својој песми, Грк Георгије Трапезунтски овако о њему говори: „Нико не може сумњати да је он император Римљана. Он који држи престо царства у својој руци, законити је цар, јер Цариград јесте седиште Римске Империје."[3]

Мехмед Освајач је тврдио да у својој личности сједињава исламску, турску и римску традицију у један универзални суверенитет и, имајући за циљ да Цариград учини средиштем светске империје, поставио је 1454. године Генадија за грчког православног патријарха, а у свој главни град довео јерменског патријарха и главног рабина.

За владавине Селима I, статус османског султана коренито се изменио. Пошто је свом царству припојио Сирију, Египат и Арабију, срце старог халифата, Селим I је постао нешто више но само султан газија са граница исламског све-

та; у исти мах, почаствован је и титулом заштитника Меке и Медине и чувара ходочасничких путева, што је било значајније од његове титуле халифе, коју је у то време носио сваки муслимански владар. Иако је Селим I у свој двор у Цариграду пренео Пророкове реликвије и утвари, које су се сматрале симболом халифата, нетачно је да је абасидски халифа ал-Мутевекил предао дужност халифе Селиму, као и то да је Селим себе сматрао, у класичном смислу, халифом целог исламског света. Према сунитском учењу, халифа мора бити из Пророковог Курејш племена и, штавише, класично схватање о постојању једног јединог халифе за цео муслимански свет изгубило је вредност још у тринаестом веку.

Када је поставио захтев да се његова држава назове „врховним халифатом" и узео титулу „халифе муслимана", Сулејман I је тиме једино хтео да истакне своје превасходство међу муслиманским владарима и свој заштитнички однос према исламу. У писму којим Сулејману I честита ступање на престо, поглавар Меке каже да га је успех у светом рату издигао изнад свих исламских суверена. Османски султани су заувек остали султани газије, али су појам газе проширили стављајући целокупни исламски свет под своју заштиту. Институцију халифата обогатили су новим значењем, не заснивајући такво своје схватање на класичним учењима, већ на принципима газе — светог рата.

Муслимански свет је сматрао да једино Османлије имају снагу да га бране од напада западног хришћанства, те су без двоумљења прихватали османско господство. Године 1517, док се Селим I још налазио у Каиру, једна португалска флота је упловила у Црвено море са намером да нападне Џиду и Меку. Скупивши своје благо и имовину, поглавар Меке је био приправан да побегне у брда, али је становништво Хеџаза замолило османског адмирала Селмана да их не напушта, и Селман је отерао Португалце. Када су средином шеснаестог века муслимански владари са Суматре и из Индије затражили помоћ од Османлија против Португалаца, у својим писмима су султана дословце називали „заштитником ислама". Туркестански ханови такође су упућивали сличне молбе

султану, тражећи од њега да спречи да Руси заузму Поволожје и на тај начин им пресеку саобраћајнице са светим местима које су водиле преко Крима. Султан је морао да организује поход у Индију и басен Волге да би, како је сам тврдио, држао отвореним ходочасничке путеве. Османски владари су, природно, настојали да такву ситуацију искористе за своју политичку премоћ. Они ће тек у осамнаестом веку, и то опет имајући на уму политичку сврсисходност, оживети класично схватање халифата.

То што је Сулејман себе назвао заштитником исламског света био је само један вид његове универзалне политике. У Европи је одбио да Карлу V призна право на титулу цара, уважавајући га само као краља Шпаније, и подржавао је сваког оног ко је овом владару оспоравао право на суверенитет над целокупним западним хришћанским светом.

ГЛАВА VIII

КАКО СЕ СТУПАЛО НА ПРЕСТО

Османска династија је за шест векова своје владавине дала тридесет шест суверена, и ово царство се без Османовића не може замислити. Династичке промене у Енглеској, на пример, нису доводиле до њеног распада као државе, док се без османске династије Османско Царство не би одржало.

Исламска традиција је прописивала да султан мора бити мушкарац зрелог доба и здраве памети, али није постојала никаква одредба нити обичај који би регулисали са̂мо ступање на престо. Према старим турским веровањима, именовање султана било је у Божјим рукама, те је доношење било каквог утврђеног закона о наслеђу султаната, или покушај да се султан свргне са престола, значило супротстављање Божјој вољи. Своме сину Бајазиту, који је покушао да се завером домогне владарске моћи, Сулејман I је рекао: „Убудуће ваља све да препустиш Богу, јер краљевствима и њиховом влашћу не располаже човекова жеља, већ Божја воља. Ако је Он одредио да после мене Царство теби припадне, ниједан живи човек неће моћи то да спречи." Сваки онај османски принц коме би пошло за руком да за себе обезбеди престоницу Царства, државну благајну и архиве и да задобије подршку јаничара, улеме, бирократије и дворских достојанственика сматран је законитим султаном. У пракси, од 1421. године подршка јаничара била је главни чинилац при заузимању престола.

Исход братоубилачке борбе о престо сматран је божанском одлуком. Поражени принчеви обично су налазили уточиште у непријатељским земљама, па се Османско Царство

непрекидно суочавало са претњом грађанског рата. Имајући ту чињеницу на уму, Мехмед Освајач је у својој *Канун-нами* озаконио један поступак који се, у ствари, примењивао од самог настанка ове царевине: „Онај од мојих синова коме Бог буде подарио султанат, с правом може погубити своју браћу, а за добро државе. Већина улеме сматра то допустивим." Али чак ни такво решење није могло да спречи грађанске ратове, јер је њихов главни узрок била древна турска традиција, према којој су султанови синови, пошто уђу у пубертет — а по исламском закону, то је значило када напуне дванаест година — као намесници упућивани са својим учитељима у стара административна средишта Анадолије, где су им на располагање стављани дворови и владе по угледу на престоничке. У доба Селџука, принчеви су били практично независни у својим провинцијама, али су Османовићи баш због тога на самом двору обазриво бирали њихове учитеље и остале великодостојнике који су поступали према наређењима централне владе. Принчеви, на које се будно мотрило, имали су строго утврђене приходе.

Ти принчеви намесници, док би им очеви још били живи, настојали су да себи обезбеде владарску покрајину што ближе престоници и да на Порти и међу капукулу-трупама (јаничарима) задобију подршку. Њихово нестрпљење је понекад доводило до грађанског рата. Селим I се 1511. године латио оружја против своје браће, а 1553. и 1561. Сулејман I је погубио своје синове, Мустафу и Бајазита, зато што су се против њега побунили. Извукавши поуку из ових догађаја, Селим II (1566—1574) и Мурат III (1574—1595) само су своје најстарије синове поставили за намеснике. После смрти оца, сваки од њих би без икаквог отпора сео на престо и лако уклонио своју браћу, која су се налазила у конфинацији на двору. Оно што је Мурат III као прво учинио поставши султан било је да задави петорицу своје браће, а Мехмед III (1595—1603) издао је наређење да се изврши смртна казна над деветнаесторицом његове браће и прекинуо је обичај да се царевићи постављају за намеснике. Уместо тога, он им је

ограничио кретање у посебно одређеним просторијама у харему двора, које су познате под називом *кафес* — кавез. Принчевима је забрањивано да напуштају кафес и имају потомство. Живећи у сталном страху од погубљења, већина њих је патила од душевних поремећаја. Када су Сулејмана II (1687—1691) позвали да заузме престо, зајецао је пред великодостојницима Порте који су били дошли да га као његова пратња изведу из кафеса: „Ако је наређено да умрем, решите само. Допустите ми да очитам молитве, а онда извршите своје наређење. Од детињства, пуних четрдесет година, налазим се у заточеништву. Боље је умрети одједном но умирати помало сваког дана. Какав ужас трпимо једног јединог даха ради."[1] С муком су га извукли из кафеса и поставили на престо.

У почетку су се царевићи по провинцијама отворено борили за престо, а пораз у тој борби се сматрао Божјом вољом. Систем кафеса косио се са древном турском традицијом, што говори да су крајем шеснаестог века те традиције већ биле изгубиле своју вредност и да је суверен постао симбол недељивости својих територија и власти.

Дворске интриге, а посебно сплетке *валиде-султаније*, мајке владајућег султана, почеле су да играју значајну улогу у судбини султаната. Јавно мњење, међутим, није одобравало да се убијају беспомоћна деца. Када је по ступању на престо Мехмеда III иза мртвачке носиљке његовог оца изишло из двора деветнаест ковчега са телима његове браће, према речима једног савременог историчара „анђели на небу чули су уздахе и ридање цариградских становника". После смрти Мехмеда III, његов најстарији син Ахмед I (1603—1617) постао је владар. Саслушавши молбе неких својих високих подложника, он није погубио свог ментално заосталог млађег брата Мустафу. Када је Ахмед умро, његови синови су били још недорасли, те је престо заузео Мустафа, кога су три месеца касније свргнули у корист Ахмедовог сина Османа II (1618—1622).

Упркос Мустафином примеру, братоубиство царевића настављало се током седамнаестог века. Пре него што ће

кренути у поход на Пољску, Осман II се постарао да се донесе фетва којом је санкционисан чин погубљења његовог млађег брата Мехмеда. Како су 1622. јаничари убили Османа, Османов стриц Мустафа поново је постао султан. Мустафа је убрзо потом по други пут збачен са престола, на који је сео Османов брат Мурат IV (1623—1640). Мурат IV је поубијао тројицу своје браће, а поштедео живот четвртом, Ибрахиму, зато што сам није имао деце. После Муратове смрти, Ибрахим је постао султан. Када је у седмој години живота устоличен Мехмед IV (1648—1687), поштедео је своју браћу Сулејмана и Ахмеда. После Мехмедовог свргнућа, за султана је проглашен Сулејман, кога ће после смрти наследити Ахмед II (1691—1695). Ови султани нису поубијали синове Мехмеда IV који ће владати после њих, и то најпре Мустафа II (1695—1703), а затим Ахмед III (1703—1730). Тако је наслеђивање престола по прицнпу сениоритета замењено обичајем да султанат наслеђује син од оца. Међутим, све до проглашења првог устава 1876. године, није било званичног закона који би одређивао поступак при ступању на престо.

По смрти султановој, сва наименовања и законске одредбе сматрани су поништеним и неважећим док их нови султан не би потврдио, а како у међувремену није било никакве законски конституисане власти, капукулу-трупе обично нису никог слушале, већ би стале да пљачкају и уништавају. Покаткад је интерегнум трајао и пуне две недеље, те би Порта чинила све што је било у њеној моћи да султанову смрт прикрије до устоличења новог суверена. Увођењем институције кафеса, такав поступак је природно окончан.

Историчар Селаники описао је ступање на престо Мехмеда III, 1595. године, и кратак приказ тог његовог описа показаће на који начин су се султани устоличавали. Када је Мурат III издахнуо, султанија мајка је прикрила тај догађај и тајно о томе обавестила свог сина Мехмеда, у то време намесника Манисе. Мехмед је похитао у Цариград и, чим је крочио у двор, топовске салве су објавиле граду да је нови султан заузео престо. У наређењу разаслатом џамијама стајало је да Мехмедово име ваља помињати у *хутби*.

Сви државни достојанственици позвани су на Порту и, после молитве, свечано су положили заклетву на верност султану. Док је султан, у црнини, седео на престолу, пред Вратима среће, на улазу у Унутрашњи двор, *чауши* су га поздрављали узвикујући: „Мој султану, нек хиљаду година живиш ти и твоје земље.“ Затим су државни званичници, улема и заповедници капукулу-одреда иступали један по један пред њега, и, падајући ничице испред трона, полагали заклетву на верност. Султан се после тога повукао и скинуо жалбено одело. Присуствовао је посмртном обреду и сахрани свога оца. Чланови породице покојног султана — двадесет седам кћери, седам бременитих наложница, као и милоснице с којима је покојни султан делио постељу — пресељени су у стари двор са својим учитељима и евнусима. Велможе које су биле допратиле новог суверена из Манисе у главни град добили су најважније положаје у двору. Три дана после устоличења, из Личне благајне је подигнуто 1,300.000 златних дуката на име традиционалног *пешкеша* који се даривао у таквим приликама. Новац је раздељен султановој војсци, од чега 550.000 златника јаничарима. (После устоличења Селима II, као престони дар, сви јаничари су добили по 2.000 акчи, а султанови коњаници по хиљаду.) Старији пажеви Унутрашње службе награђени су положајима изван двора. Да би његови поданици могли да га виде, султан је првог петка присуствовао молитви у џамији Аја Софији.

Потом је образована нова влада. Султан Мехмед III је за великог везира наименовао Ферхад-пашу, сменио *дефтердаре*, главаре државне благајне, а свог учитеља унапредио у везира. Две недеље после устоличења, нови султан се, у пратњи царских великодостојника, у свечаној поворци попео на Златни рог да обиђе гроб Ејуба Енсарија, Пророковог саборца, где му је припасан Османов мач. Сиротињи су раздељене жртвене овце. Вративши се копном, султан је посетио гробове својих предака Селима I, Мехмеда II, принца Мехмеда, Сулејмана I и Бајазита II. Читањем молитава и дељењем милостиње завршене су крунидбене свечаности.

Пошто би се обавио *биат* — положила заклетва на верност — сматрало се да је султан законито устоличен. Биат, стара исламска институција, означавала је признање новог халифе и свечано обећање послушности које је количина муслимана давала у име муслиманске заједнице. Сваки нови османски султан је високопарним писмима извештавао стране владаре о свом устоличењу, док су *фермани*, које је разашиљао намесницима и кадијама у Царству, обично садржали ове овештале фразе:

„С Божјом помоћу стекао сам султанат. На данашњи дан, уз пуну сагласност везира, улеме и народа свих слојева, највиших и најнижих, попео сам се на султански престо који су ми оставили преци. У моје име је прочитана хутба и искован новац. Чим примите овај указ, прогласите моје устоличење народу у свим градовима и насељима; нека се моје име помиње у хутбама по џамијама, нека се топовске салве испале са тврђава и празнично осветле градови и насеља.“

Затим су у име новог султана обнављане све повеље о звањима и издавано наређење да се изради нов општи катастарски попис из којег би се стекао увид у изворе пореза широм Царства, у легални статус свих поданика и у појединачне случајеве ослобађања од пореза.

Разне утицајне фракције у Царству, као што су пограничне снаге, јаничари, улема или дворска клика, учествовале су у избору личности која је имала да заузме престо. Значајну улогу у таквим приликама играле су ахије у време када је Царство било погранична кнежевина, а ту улогу су имали током интерегнума од 1402. до 1413. године, погранични владари. Касније ће стриц и брат оспоравати Мурату II престо, али ће млади Мурат, уз подршку јаничара и утицајног шејха Емира, султана Брусе, као и захваљујући чињеници што је придобио пограничне господаре, потући своја два супарника. На подстрек великог везира Халил-паше, јаничари су 1446. године присилили Мехмеда II да абдицира, али се Мурат II вратио на престо тек пошто се уверио да је то жеља јаничара. Повинујући се наређењима Исхак-паше и Гедик Ахмед-паше, јаничари су 1481. године

имали удела у постављању Бајазита II на престо, присиљавајући га да прихвати известан број услова у управљању земљом. Током борби за престо 1511. године, сваки царевић се борио да за себе придобије јаничаре обећавајући им веће плате. Иако су султан и велики везир сматрали принца Ахмеда погоднијом личношћу, Селим, који је уживао подршку јаничара, коначно је присилио свог оца да абдицира и дочепао се престола.

Да би се одржали на положају, султани и велики везири морали су да задобију добру вољу јаничара, које су само енергични владари, какви су били Мехмед Освајач или Селим I, са успехом савлађивали. С друге стране, они велики везири, као што су били Чандарли Халил, Гедик Ахмед или Јемишчи Хасан, које су подржавали јаничари, имали су неограничену власт.

Са увођењем институције кафеса, јаничари су постали оруђе у интригама валиде-султаније и *аге харема* — главног црног евнуха на двору — док су велики везири били играчке у рукама ових двеју сила. Од седамнаестог века, *шејхулисламм* и улема често су се споразумевали са јаничарима, и на тај начин стицали снагу да са престола збаце султана и везире. Да би својим побунама дали вид легалности, јаничарима је била потребна шејхулисламова фетва. Шејхулислам је понекад бивао обично оруђе у борбама за власт, али су његове фетве ипак претежно изражавале мишљење народа. Свргавање султана Ибрахима (1640—1648) добар је пример за то.

Ибрахим је ступио на престо после дугог заточеништва у кафесу и, да би показао своју моћ, почео је да издаје претерано самовољна наређења. Због кризе у току рата са Венецијом и Ибрахимових сумануких испада, јавно мнење се окренуло против султана и подстакло јаничаре на буну. Припадници улеме са шејхулисламом на челу упутили су се у џамију султана Ахмеда и, пошто су се удружили са побуњеницима и власт узели у своје руке, изабрали су новог великог везира. Султанија мајка у Царском сарају није имала другог избора до да подржи устанике. На путу за двор,

улема је позвала Ибрахима да абдицира. У фетви је против њега наведен низ оптужби: да крши шеријат, да се подаје својим задовољствима на штету државних послова, да је трпељив према корупцији, пасиван према непријатељу, да је незаконито приграбио благо трговаца, да сноси кривицу за многа неправедна погубљења и да је допустио харему да утиче на владу. Тврдило се да, због свих почињених зала, Ибрахим не може, према исламском закону, бити халифа (Мехмед IV, Ахмед III и Селим III касније ће бити оптужени и свргнути на исти начин). Уз помоћ султаније мајке, побуњеници су довели на престо Ибрахимовог седмогодишњег сина Мехмеда IV. Опирући се, Ибрахим је довикнуо шејхулисламу који га је уклањао са царског положаја: „Зар си заборавио да сам те ја поставио на ту високу дужност?" Шејхулислам му је одговорио: „Не ти, мене је Бог поставио." Султан се потом обратио за помоћ јаничарском аги, који му је кратко рекао да су се сви окренули против њега. Ибрахим је тада стао да се моли: „О, Боже, уништи ове тиране. Ујединили су се против мене и побунили." Затворили су га у једну малу одају на двору и нешто доцније добили од шејхулислама фетву којом се одобравало његово погубљење — плашили су се да високи дворски чиновници не покушају да га врате на престо. Чланови улеме су потом дошли поново у двор, а дворани који нису желели да се мешају у такву ствар плачући су се разбежали. Са кураном у руци, Ибрахим је узвикнуо: „Гледајте! Ово је Божја књига! На основу којег ћете списа мене убити?" Џелати су оклевали да изврше наређење, али су ипак, на пожуривање улеме, гајтаном задавили султана.

ГЛАВА IX

ОСМАНСКО СХВАТАЊЕ ДРЖАВЕ И КЛАСНОГ СИСТЕМА

У складу са развојем Царства мењало се и османско схватање државе. Већ смо објаснили како су Османовићи проширили појам пограничне газе — основни и непроменљиви принцип свог царства — те је природно што је држава која је одбрану и ширење ислама сматрала својим најважнијим задатком поштовала шеријат до последњег слова. Док је Османско Царство било само погранична кнежевина, управна и законодавна власт налазила се у рукама улеме, чији су припадници потицали из културних средишта залеђа. Први османски везири били су чланови улеме, и османски документи из прве половине четрнаестог века показују да су бирократске традиције држава Блиског истока већ у то доба нашле место у османском уређењу и да је њихов утицај крајем тог века бивао све пресуднији. Почетком петнаестог столећа, у једној анонимној хроници, писаној у духу пограничних традиција, оштро се критикују бирократске мере из времена Бајазита I — завођење катастарских регистара и фискалног система, финансијска политика са циљем да се повећају приходи државне благајне и усвајање установе робова (*кул*). У том периоду, државници који су долазили из старих селџучких средишта у Анадолији, из Ирана и Египта, енергично су преносили древна блискоисточна схватања државности и администрације у ову нову империју која се нагло развијала. Такво схватање државе, које се развило у преисламском периоду, пренели су у абасидски халифат најмљени персијски и хришћански писари. Османовићи су прихватили

ту концепцију, модификовану између једанаестог и тринаестог века турско-монголским традицијама у централној Азији.

Према речима арапског историчара Табарија,[1] кад су сасанидског краља Пероза (459—484) оптужили да је тешким наметима гурнуо народ у сиромаштво, он је одговорио: „После Бога, богатство и војска одржавају владара и обезбеђују му снагу.“ Хозроје I (531—579) изразио је другачије мишљење: „Под праведном и умереном владом народ ће више производити, приходи од дажбина ће се увећати, а држава постати богата и моћна. Правда је темељ снажне државе.“ У делу чији назив гласи *Kutadgu Bilig*,[2] написаном 1069. године по налогу једног турског владара из династије Караханида у централној Азији, износи се исто такво схватање државе, а оно ће наћи начина да уђе и у сва исламска дела о политичкој теорији: „Да би се владало државом, потребна је велика војска. Да би се издржавали војни одреди, неопходно је велико благо. Да би се обезбедило то благо, народ мора бити имућан. Да би народ био имућан, закони морају бити праведни. Ако се било шта од овога занемари, држава ће се распасти.“

По овој теорији државе, правда се изједначава са заштитом поданика од злоупотреба представника власти, а посебно од незаконитих намета. Суверенова најважнија дужност је да обезбеђује такву заштиту. Основни циљ наведене политике састојао се у очувању и јачању суверенове моћи и власти, јер се краљевска власт сматрала основом целокупне друштвене структуре.

Потреба да се повећају приходи и моћ државе подразумевала је правичну владавину, коју су сасанидски краљеви и муслимански халифи остваривали на више начина. Суверен је имао право да у одређено време сазива Царски диван, и тад би, окружен својим високим чиновницима, саслушао жалбе народа против представника власти и на лицу места донео пресуду. За време лова или ратних похода, султан би примао писмене жалбе својих поданика. Или би у своје провинције слао тајне емисаре да испитају случајеве угњетавања. Све оријенталне управе сматрале су такав поступак основном

институцијом разгранате тајне службе. Да би упечатљивије исказали овај вид правде, сасанидски владари су имали обичај да два дана у години проведу као обични људи пред великим магом, верским вођом, и саслушају сваки приговор на своју управу. Хиљаду година касније наилазимо на ту исту институцију код селџучких султана у Анадолији, који би један дан у години проводили у судници престоничког кадије. Ако би се било ко пожалио на султана, и он би стао пред кадију.

Такво схватање државе исказује један стари османски народни еп писан у газијској традицији. Дервиш Сари Салтук саветује Османа Газију: „Буди праведан и правичан; не изазивај сиротињу да те проклиње; не угњетавај своје поданике... будно мотри на своје кадије и наменснике. Поступај по правди да би остао на власти и сачувао послушност својих поданика." Османлије су прихватиле схватање државе у облику модификованом турско-монголским традицијама у царствима Селџука и Илханида у једанаестом веку.

Према персијским државним традицијама, правда се схвата као суверенова милост и наклоност које проистичу из његове апсолутне власти, док правичност владавине у крајњој линији зависи од владаревих моралних особина. За разлику од тог схватања, турске традиције везане за централну Азију сводиле су правду на непристрасно примењивање *торуа* или *јасе*, зборника закона који је саставио оснивач државе. Владарски суверенитет и тору нераздвојни су појмови. У *Gök-Türk* записима, писаним 735. године, стоји да је идеална власт она која се у свему придржава торуа. Чак и после преобраћања у ислам, монголски ханови из Ирана с дубоким су уважавањем у посебној ризници чували Џингис-ханову јасу — зборник закона — и ту тражили путоказ за руковођење државом.

Древно турско традиционално схватање државе, прилагођено животу у степама, разликовало се и по погледима на финансије и дажбине. *Kutadgu Bilig*[3] даје владару овај савет: „Отвори своју благајну и раздели своје благо. Учини то на радост својих поданика. Када стекнеш много следбеника, поведи свети рат и опет напуни своју благајну", јер се „прост народ увек брине за своје благоутробије... Не ускраћуј му храну и пиће". Исто гледиште изражавају *Gök-Türk* записи из осмог века, и стога је природно што су турски владари сматрали обавезом да, као симболичан гест, својим поданицима приређују масовне гозбе под ведрим небом. Они суверени који нису приређивали такве светковине мало су се ценили. Стари османски извори наводе да је у двору „у време поподневне молитве свирала музика и да је народ могао да уђе и да се почасти". У царским кухињама нудили су јело сваком оном ко би посетио двор. Према једном цитату, велики везир Мехмеда Освајача је рекао: „Држава мора гомилати благо, а владар мора поступати по закону, јер ће разљутити своје одреде ако им ускрати плату." Закључак је јасан: османска концепција државе, иако у основи води порекло са древног Блиског истока, трајно је сачувала извесне турске традиције.

У старом индо-персијском књижевном делу *Огледало за принчеве*, владар се обично упоређује са пастиром, а његови поданици са стадом. Бог поверава поданике пастиру да би их штитио и водио правим путем, а поданици су дужни да без поговора слушају свог суверена.

Слично свим исламским владарима, османски султани су своје поданике, без обзира на њихову вероисповест, сматрали рајом — што ће рећи „стадом" — те су у својим ферманима често понављали да им је Бог на старање поверио рају. Дужност је налагала султану, као поглавару исламске заједнице, да води рају путем шеријата, путем Божјег закона. Теорија халифата какву су заступали муслимански правници у многим видовима се подудара са древном теоријом државе Блиског истока; али самим тим што је поштовање шеријата проглашено главном сувереновом дужношћу, унета је коренита промена у блискоисточне концепције. Стога је османска влада поставила себи циљ да остварује идеале ислама, а власт је престала бити самој себи сврха. У пракси, међутим, исламске управе су се придржавале старијих традиција државе Бликог истока, јер су их бирократи,

који су успешно контролисали власт, непрестано обнављали. Османски бирократа и историчар Дурсун-бег писао је у другој половини петнаестог века:

„Влада заснована искључиво на разуму назива се султанским *јасаком*; влада заснована на принципима који обезбеђују срећу на овом и оном свету назива се божанском политиком или шеријатом; Пророк је проповедао шеријат. Међутим, једино суверен својим ауторитетом може спроводити такву политику. Без суверена, људи нису кадри да живе у хармонији, и могу заувек пропасти. Бог је подарио власт само једној личности, и тој личности, ради трајног очувања доброг поретка, дугујемо потпуну послушност.“[4]

Дурсун-бег изједначава државу са апсолутном влашћу суверена и сматра да је за њено одржање битна правда. Темељи државе и друштва јесу закон и правда, које Дурсун-бег образлаже као поштовање умерености у свему и окончање угњетавања. Друштво без правде не може опстати.

На основу свега намеће се закључак да су основни принципи блискоисточне теорије о држави остали непромењени и у османским временима, упркос утицају шеријата и грчке политичке мисли. Османско уређење било је засновано на тим принципима, и они се јасно испољавају у свим његовим управним телима, као и у свим његовим државним пословима.

Шест правила која се приписују сасанидском краљу Хозроју I сажето исказују принципе правичне владавине.[5] То су: прикупљати дажбине зависно од сељакове способности плаћања и спречавати злоупотребе при њиховом убирању; онемогућавати повлашћене да угњетавају слабе и да се мешају у живот и имовину народа; постављати страже на јавним путевима, градити караван-сараје и мостове и подстицати наводњавање; образовати војску, по провинцијама постављати правичне намеснике и судије; и одбијати нападе непријатеља споља.

Да би испунили те дужности, Сасаниди су у својој администрацији установили четири службе — политичко одељење, правосуђе, благајну и државну канцеларију — али је

најважнији део власти припадао сувереновом Царском дивану, које је он сазивао да би саслушао жалбе против представника власти и исправљао неправде. Ови основни задаци државе Блиског истока остали су непромењени до успостављања Османског Царства.

Иста схватања одређивала су и класни систем државе на Блиском истоку. Друштво је било подељено на два дела: први део су сачињавали владар и његови министри и намесници на које је он преносио власт, а други део порески обвезници, раја. Насирудин из Таса (1201—1274), придржавајући се старих персијских традиција, поделио је даље владареве слуге у две групе — на војничку класу, која је имала политичка овлашћења и на чиновништво. Ова два слоја нису плаћала дажбине. Порески обвезници су били подељени на мање групе, зависно од привредне гране којом су се бавили: на земљораднике, трговце и сточаре, а овима су неки прикључивали и градске занатлије. У делу индијског порекла, *Калили и Димни*, износи се мишљење да ће, уколико се оваква класна подела строго не чува, наступити пропаст и расуло. Низамулмулк у *Сијасет-нами*[6], приручнику за управљање државом из дванаестог века, тврди да власт може спречити анархију само уколико свако остане у својој класи, као што је и уписан у званичан регистар. Поткрепљујући своје гледиште наводима из Курана и Мухамедових предања *(хадис)* муслимански правник Ибн Тајмија (1263—1328) покушава да такво схватање друштвене слојевитости унесе у шеријат.

Османовићи су задржали такву класну поделу у новоосвојеним областима поделивши народе, муслиманске или неке друге вере, на војничку класу и рају. У петнаестом веку Турци су на Балкану примили на хиљаде хришћанских коњаника у своју војничку класу, упркос разлици у вероисповести. Војне формације у анадолским кнежевинама припојеним Османском Царству такође су добијале повластице које је уживала османска војничка класа, док су поданици који су се бавили трговином или земљорадњом, без обзира које су вероисповести били и где су живели, на Балкану или

у Анадолији, сматрани рајом и били обавезни да плаћају данак.

Војничкој класи су припадали сви они војници који су се налазили у личној султановој служби, све војне формације које се нису бавиле производњом, свештена лица и чиновништво, као и њихове породице, рођаци, слуге и робови. Класа позната под називом „опроштена раја" била је ослобођена извесних дажбина и уживала је неке привилегије у накнаду за обављање одређених државних служби.

Да би се извесно лице ослободило статуса раје и приступило војничкој класи, нужно је било да од султана добије посебан указ, који се ретко доносио. Ако је сељачки син хтео да пређе у војничку класу, морао је, наравно, имати извесне везе с њом, или се морао борити као добровољац на границама односно као ратник у султановим походима. Да би показао да цени његове услуге, султан га је могао наградити повељом којом би добио статус војника. Међутим Сулејман I је укинуо раније дату повластицу ослобађања од пореза оних појединаца који су на тај начин ступили у војничку класу, а не као потомци војника. Сматрало се кршењем основних принципа државе ако би неко прешао из редова раје у војничку класу, јер је раја била суштински значајна као произвођач и порески обвезник. Турски писци с почетка седамнаестог века сматрали су да је напуштање овог принципа главни узрок опадања Царства.

ГЛАВА X

ЗАКОНОДАВСТВО: СУЛТАНСКИ ЗАКОН *(КАНУН)* И ВЕРСКИ ЗАКОН *(ШЕРИЈАТ)*

Дурсун-бег, писац с краја петнаестог века, мишљења је да султан може доносити указе и проглашавати законе потпуно на своју личну иницијативу. Ти закони, независни од шеријата и познати као *канун*, темељили су се на рационалним, а не религијским принципима, и првенствено су спадали у област јавног и административног законодавства.

Неки исламски правници, међу које спада и Ибн Халдун, сматрали су да је излишан канун — закон који се искључиво своди на султанове декрете — тврдећи да шеријат, верски закон ислама, може решити сва правна питања. Други правници су заступали став да је канун не само потребан већ и легалан уколико у шеријату не постоји решење неког спорног проблема, уколико је усаглашен са извесним општеприхваћеним обичајем или принципом који би могао послужити као основа за аналогију, уколико је нужан за добро исламске заједнице, уколико га султан може успешно спроводити и ако не садржи ништа што се коси са шеријатом.

У предговору Канун-нами, која се приписује Сулејману I, иако је, у ствари, састављена крајем петнаестог века, тврди се: „На султанову заповест кодификован је овај османски канун, јер су његове одредбе битне за напредак људског рода и за срећивање питања у народу."[1]

Са ширењем турске превласти средином једанаестог века, принцип кануна се чврсто усталио у пракси исламског законодавства, јер су, према турској традицији, владарски су-

веренитет и установљење његовог зборника закона, торуа, тесно повезани. Сем тога, турски владари су одбијали да прихвате било какво ограничење своје политичке моћи. Принцип кануна се укоренио на Блиском истоку још у раздобљу које је непосредно претходило успону Османовића.

Османски канун се сводио на фермане — „све што султан наређује, његов је закон" — те га отуд сачињава низ указа које су поједини султани доносили повинујући се одређеним околностима. Због тога је сваки нови владар по свом устоличењу морао да их потврђује. Основни и непроменљиви закон је шеријат, верски закон ислама. Сваки ферман је садржавао фразу да је усаглашен са шеријатом и раније установљеним кануном.

Постоје три категорије кануна. У прву групу спадају декрети са карактером закона које је издавао султан у специфичним случајевима. Разбацане збирке ових докумената садрже на хиљаде таквих законских указа који сачињавају претежни део османског кануна. Друго место заузимају декрети који се односе на неку посебну област или друштвени сталеж.[2] У трећу групу се сврставају опште канун-наме које су примењиване у целом Царству.

Већину ових закона доносила је централна влада, обично у зависности од административних проблема или потреба, а облик фермана су им давали секретари владе. Такве документе би најпре проверио и парафирао велики везир, а затим би их *нишанџија* званично поднео султану; пошто би их он писмено или усмено потврдио, стицали су законску снагу. Иста процедура је примењивана приликом доношења свих закона, без обзира ко је био њихов први предлагач. Било је, ипак, и ретких случајева да султан непосредно прогласи закон, а да он не прође кроз ове претходне фазе. Састављање канун-наме или тумачење неког законског питања увек је спадало у надлежност нишанџије.

Пореске књиге и катастарски пописи становништва посебно су давали повода за доношење нових закона. Кад год би се Турци подухватили да израде такав попис у некој новоосвојеној области, први корак би им био да утврде законе

и обичаје који су у том крају важили пре њиховог освајања. Османлије нису тежиле да пониште све законе, обичаје и институције на освојеној територији, већ су задржавали низ локалних законских решења, надајући се да ће тако избећи немире који обично настају после наглог увођења новог система. Поврх тога, искуство их је учило да драстичне промене смањују приходе од дажбина. У тим областима вршилац пописа укидао је само оне установе које су се супротстављале шеријату и османским законским принципима. Преостале би унео у попис и проследио у престоницу да их султан одобри. При каснијим пописима могле су се начинити измене или би османски закон у потпуности заменио старе одредбе. После освајања источне Анадолије 1517—1518. и Ирака 1537. године, Турци су сачували законе Узун Хасана, Ак-којунлу владара. На сличан начин су задржали и законе Кајит-беја, мамелучког султана у Египту и Сирији. Међутим, 1540. године типично османске законске одредбе замениле су Ак-којунлу кодекс. Иако је закон о дажбинама намењен Угарској у другој половини шеснаестог века у суштини био османски, ипак су неки основни намети из доба угарских краљева сачувани у свом нетакнутом или прилагођеном облику. Непосредно по заузимању Кипра и Грузије, Турци су увели своје законе, као што су то раније углавном учинили и у Угарској. Па ипак се поуздано може рећи да су у првом раздобљу Царства локалне уредбе заузимале истакнутије место међу османским законима и да су, неоспорно, много утицале на развој типично османског кануна.[3]

Османлије су, исто тако, задржале оне законе који су одређивали статус појединих сталежа, и то у облику какав су имали пре њиховог освајања. Стари османски рударски статути који су важили у Србији и Босни, као и уредбе о влашкој организацији, били су дословни преводи ранијих домаћих закона. Када су средином шеснаестог века престали бити погранично становништво, власи су потпали под редовне османске законе о раји.[4]

Вршилац пописа имао је право да се писмено обрати султану препоручујући му, уз одговарајуће образложење, да

се неки закон укине или ревидира. Таква потреба се обично јављала због жалби локалног становништва или из неопходности да се државни приходи повећају. Уколико би султан прихватио дате предлоге и издао ферман, закони те области су допуњавани у смислу његовог указа. Стога је сваки нови попис био пресудан за утврђивање и модификовање законских одредби за поједину област.

Сваки *санџак*[5] — основна административна јединица Турског Царства — имао је свој пописни дефтер, а од Бајазита II заведен је обичај да сваком дефтеру претходи канун-нама одређеног санџака, на основу које су решавани локални спорови. Главна сврха канун-наме једног санџака била је да се одреде износи и начин прикупљања дажбина на тимарима. То значи да су у канун-нами тумачени закони о државини и преносу земље, о законском статусу раје, или о њеном евентуалном ослобађању од дажбина. Канун-наме су ређе садржавале посебне листе са наведеним тржишним и царинским обавезама у градовима. У њима су се ретко налазили кривични закони или закони који су одређивали статус војничке класе.

Мада је сваки санџак имао своје законе, сви су се они у суштини подударали са основним државним законом, *Канун-и Османи*. У ствари, постојао је један специфично османски законски систем, фундаменталан за тај режим, тако да су Османлије сваки обичај који је био у опреци с тим системом сматрали и недопустивом новотаријом. У својим двема канун-намама Мехмед Освајач је први пут систематизовао овај зборник закона — то јест *Канун-и Османи*.

Први од ова два кодекса, издат непосредно после освојења Цариграда, односи се на рају. Његово прво поглавље садржи групу кривичних закона примењиваних на сву рају, док се у одељку који се тиче опорезивања посебно говори о муслиманима, а посебно о хришћанима. Ту се, пре свега, систематизовано и у складу с пописним дефтерима, набрајају оне дажбине које је раја дужна да плаћа тимарницима, а то су рајинске дажбине: десетак, рад и, најзад, тржишне обавезе. Ова канун-нама је зборник закона који је ва-

жио до Мехмеда Освајача, те је природно што су у њему присутни снажни локални утицаји.

Освајачева друга канун-нама, настала око 1476, састављена је последњих година његове владавине и тиче се државних организација. Нишанџија који ју је саставио у предговору је написао да је, по царевом наређењу, прикупио законе његових предака и да је лично султан додао неколико појединости. Својим писменим наређењем на почетку, Мехмед II потврђује овај зборник, да би на крају закључио: „У овој мери је држава сређена. Нека моји синови, они који ће доћи после мене, наставе да се боре за њен бољитак." У канун-нами су набројани главни великодостојници на Порти и у Царском сарају и наведена њихова овлашћења, унапређења, ранг, плате и мировине, протокол и казне. Зборник недвосмислено одражава концепцију султана као средишта Порте и извора све власти, садржећи уз то протоколарни систем за чији је оквир и основу узет степен близине султану. Оваква схватања и форме потпуно су турско-исламски, а не византијски, како се то понекад мислило.[6]

Поред те две опште канун-наме, Мехмед Освајач је издао и неколико законодавних декрета који се односе на руднике, оптицај и ковање новца, царине, монополе, прикупљање неких пореза, поред оних одредби које регулишу статус појединих сталежа.[7] Ови закони и уредбе, који ће уз незнатне исправке остати на снази до седамнаестог века, одражавају локални утицај.

Канун-нама Мехмеда Освајача која одређује статус раје, мада је каснијим додацима и модификацијама проширена, представља срж законика *Канун-и Османи*. Прве крупне допуне свакако су унесене пре 1501. године, за владавине Бајазита II.

Основни принципи законика *Канун-и Османи* формулисани су крајем четрнаестог века, што ће рећи много пре њихове кодификације у Канун-нами Мехмеда Освајача и канун-намама за поједине санџаке Румелије и Анадолије. У шеснаестом веку су канун-наме беглербеглука у Анадолији и Руму (Амасија—Сивас) проширене тако што су обу-

хватиле и провинције источне Анадолије, Сирије, Кипра и Грузије. На сличан начин су канун-наме за санџаке Румелије образовале основу законодавства у Угарској.

Из канун-нама с краја петнаестог века се види да је основни принцип законика *Канун-и Османи* био да „раја и земља припадају султану". То значи да нико није имао права нити је могао да било на који начин господари земљом и сељаштвом без султановог посебног овлашћења. Овај принцип је обезбеђивао султану апсолутан суверенитет у Царству и коначно отклонио све видове легалног господарења по провинцијама. Допуштао му је да успостави тимарски систем и да донекле врши контролу над вакуфима и приватним поседима. Тај принцип је у бити био основа османског аутократско-централистичког режима.

Канун-и Османи је, у начелу, осуђивао кулук и радне услуге, замењујући их, у већини случајева, плаћањем у готовом новцу. Њиме је уведен фискални систем који је у основним цртама био једноставнији и мање подложан злоупотребама неголи ранији слични системи феудалних служби.[8] Намирнице су се могле реквирирати и кулук захтевати једино онда кад је то било у интересу Царства, и тек пошто би султан за то издао посебан декрет; у свим другим приликама, државни опуномоћеници су куповали намирнице од раје по тржишним ценама. Сврха оваквих одредби је била да се спречи да војничка класа израбљује сељачки живаљ, те су, стога, разрезивање намета према имовинском стању и прикупљање дажбина у складу са законом били владајући принципи пореског система. *Канун-и Османи* је придавао велики значај утврђивању износа сваког данка, водећи рачуна на који ће се начин и у које време прикупљати, а садржао је и заштитне одредбе које су онемогућавале да се неки данак под различитим именом наплати два пута. Фискалних обавеза је ослобађао неплаћене свештенике, старе и немоћне, жене и децу.

Кривични закон се примењивао широм Царства. Био је то зборник кануна којим се допуњавао шеријат и према којем су кадије делиле правду. За тешке злочине, као што су

убиство, отмица, пљачка с насиљем или друмско разбојништво, овај закон је предвиђао погубљење или телесно сакаћење, а забрањивао је представницима власти да уместо ових казни примају откуп у новцу. Посебна поглавља била су посвећена прељуби, физичком нападу, пијанчењу и разним врстама крађа, за шта су као казне прописиване глобе или батинање по табанима. Кривични законик је био састављен у духу принципа *lex talionis*, који је чинио основу и шеријатског закона. Овај законик је обухватао глобе и казне које шеријат није јасно прописивао. На пример, коњокрадици је одсецана шака или је морао да плати одговарајућу глобу, која је износила две стотине акчи, око пет златних дуката. За узимање алкохола кадија је одређивао број удараца по табанима, док је султански закон прописивао глобу. Прељубници су кажњавани зависно од имовинског стања — три стотине акчи плаћали су богати, две стотине акчи слој са средњим примањима, а сто акчи сиротиња. Због ванбрачних веза, неудата и неожењена лица кажњавана су са сто, педесит, четрдесет односно тридесет акчи, зависно од имовинског стања.

Уобичајени облици телесних казни били су ампутација шаке или ноге, осуда на робијање на галији или батинање по табанима. Батинања, или новчане глобе уместо њих, биле су казне за мање преступе. Власти су се служиле справама за мучење да би од оптуженог изнудиле признање, а смрт у таквим случајевима није подлегала истрази. Уколико починитељ недела не би био пронађен, могла се казнити цела заједница, рецимо село. Строгост казне је зависила и од тога да ли је кривац био мушког или женског пола, слободњак или роб, да ли је у браку, муслиманске или неке друге вероисповести — с тим што је други члан сваког од ових парова плаћао половину прописане глобе.

Царско веће у престоници, односно већа под председништвом старешине оне војне организације којој је прекршитељ припадао, судили су члановима војничке класе. У споровима који су били повезани са јавним радом, султан, његови везири и остали представници власти могли су изрицати

пресуде или давати опроштење а да их у томе није ограничавала канун-нама. Смртна казна без проливања крви, која се извршавала дављењем гајтаном, била је предвиђена за чланове династије и достојанственике на високим положајима.

Османски закон придавао је велики значај преседану и остављао је широке дискреционе могућности судијама, које су фермани често упућивали да једноставно поступају у складу са „законом који се према обичајима примењује". У канун-нами Силистре, која потиче из доба Сулејмана I, пише:

„У случају да се у канун-нами не налази јасно писана одредба, спорно питање кадија ваља да званично упути у престоницу. Поступајући у складу са приспелим наређењем, он треба да донесе одлуку којом ће разрешити спор. Ту одлуку дужан је да унесе у свој регистар *(сицил)* и да је потом примењује у сличним приликама."

Султан је званичном повељом именовао кадије, налажући им да тумаче и примењују подједнако шеријат и канун. Кадије су на располагању имале збирке кануна, чије копије нису морале бити званично потврђене. У своје званичне регистре они су једноставно уписивали законодавна наређења која би примили и били су дужни да на основу њих деле правду. Остављано им је било на вољу да, уколико желе, назначе модификације у копијама канун-нама којима су располагали. Према томе, османски закон се налазио у стању непрестаног развоја, и стотине канун-нама, са белешкама које су допрле до нас, драгоцен су извор за његову историју.

Ниједно оптужено лице није се могло казнити без писмене кадијине пресуде. Искључиво право спровођења судске одлуке имао је бег, али без кадијине осуде он није могао наплатити чак ни најмању новчану казну. Штавише, закон је захтевао од представника Порте који је по султановом наређењу имао да изврши казну да доведе оптуженог пред кадију и да кадија у његовом присуству изрекне пресуду.

У случајевима обухваћеним грађанским законом, који се налазио у склопу шеријата, и сам султан је морао поштовати кадијине одлуке. На пример, у случају наследних парница, када није било директних наследника, спорно имање је остајало у рукама извршиоца у трајању од једне године и тек после тог периода државна благајна је могла полагати право на имање. Кадија је уносио у регистар податке о имовини сваког преминулог странца који није био муслиман и одговорно се старао о њој све док се наследник не би појавио. Закон је ускраћивао могућност Благајни да конфискује такву имовину.

Овде су приказани идеални облици османског законодавства. Султани су, у пракси, понекад морали да издају *адалет-наме*, расписе којима су изглађивали злоупотребе провинцијских власти. Они су се најчешће односили на случајеве када су кадије и остали званичници наметали раји кулук или незаконито реквирирали намирнице, односно када су мимо закона повишавали глобе и дажбине.

ГЛАВА XI

ДВОР

Значај покрајина и личности у држави Блиског истока зависио је од тога колико су били удаљени од суверена. Провинције су се називале владаревим „добро заштићеним територијама“, а град у којем је он живео „постољем његовог трона“ или „боравиштем султаната“. Његова палата је била извор свеукупне власти, наклоности и среће. Државни послови су се водили пред његовим вратима, док су дворски чиновници били његови робови.

Османски двор у Цариграду, као и царске палате у Ктесифону и Багдаду пре њега, блиставо је изражавао ту идеју. Слично Византинцима, Турци никада нису сматрали царског кандидата легитимним сувереном све док не би обезбедио неки престони град или област за коју се веровало да је пребивалиште свете моћи. Тек пошто је освојио Цариград — седиште византијских императора — Мехмед Освајач је себе сматрао пуноправним наследником владарске силе Римске Империје, те је, ушавши у овај град, објавио: „Од сада је Цариград мој престо.“ Наредио је да се сместа почне са изградњом двора у средишту града, на простору форума Таури. Од 1326. до 1402. османска престоница је била Бруса у Азији, а од 1402. до 1453. Једрене у Европи. Нови главни град је као мост спајао два континента.

Двор је завршен 1455. године, али је убрзо постао мрзак Освајачу, јер се осећао несигурним усред града, те је 1459. наредио да се подигне нов Сарај на рту који гледа на

Босфор и Мраморно море. Главни део ове палате довршен је 1464, а 1478. били су подигнути околни зидови. Нови двор готово да је образовао посебан град, са својим вртовима, ловиштима и павиљонима, и четири столећа је служио као резиденција османских султана.

По основном свом плану, Сарај подсећа на стару царску резиденцију у Једрену, а састоји се из два дела: Унутрашњег двора, *ендеруна*, и Спољашњег, *бируна*. Изнад дворане Царског већа подигнута је кула звана „Здање правде“, симболишући идеју да владар треба да види све неправде које се чине његовим поданицима.

Свој лични живот султан је проводио у Унутрашњем двору, који се састоји од пространог дворишта са свих страна окруженог зградама, харемом и осталим одељењима. Све службе и организације које су се старале о султановом општењу са спољним светом налазиле су се у другом двору. Ова два двора спојена су зградом која је имала портал назван „Врата среће“. Ту је султан примао народ, делио правду, руководио Диваном и посматрао свечане приредбе са свог престола, који се постављао у таквим приликама. Десно од Врата среће налазила се дворана наткриљена куполом у којој се састајало Царско веће, а иза ње престона дворана где је султан примао државне достојанственике и стране амбасадоре.

Султанов двор је у правом смислу био средиште власти. Намесници, војне старешине и сви они који су представљали царски ауторитет потицали су са двора и били султанови робови—слуге. Двор је стога био више но само царска резиденција. У њему су султанови робови стицали посебно образовање, а по завршетку школовања постављани су на високе положаје у држави. Такав систем, познат под називом кул—робовски — систем, био је камен-темељац османске државе. П. Ђовио овако описује 1537. кула: „То је онај што се слепо и без поговора повинује султановој вољи и његовим наређењима.“

Слично Абасидском Царству и исламским султанима у Египту и Ирану, и Османлије су имале робовску војску, а

управне положаје поверавали су посебно школованим робовима, јер је султан, преносећи своју власт искључиво на оне који су му дуговали недвосмислену верност, обезбеђивао своју апсолутну власт. „Он — султан — може их уздићи и уништити а да се при том не изложи никаквој опасности.“

У старом Ирану, владајућа ахеменидска племена располагала су великом робовском војском, а турски и монголски владари централне Азије узимали су у своју личну пратњу вође поражених племена.

Османлије су усвојиле робовски систем на интелигентан и доследан начин. Још тридесетих година четрнаестог столећа, учењак Јазиџиоглу је писао да султан може себи обезбедити положај једино ако располаже благајном и робовима. Почетком наредног века Ибн Кемал ће забележити да се ниједан од њих не може уздићи изнад другог нити пожелети султанову власт управо стога што су сви робови у султановој служби једнаки. Од Европљана је Макијавели тачно приметио да је Османско Царство апсолутистичка монархија заснована на робовском систему.

У преосманским исламским државама робови су поглавито коришћени у војној служби. Бирократија, из чијих су редова бирани везири, остајала је у рукама домаћих муслимана, особито улеме. Турци су се тог принципа придржавали све до средине петнаестог столећа, када је Мехмед Освајач почео да преноси своју царску власт првенствено на робове. Сви његови велики везири били су робовског порекла, изузев Нишанџи Мехмеда, бирократе из једне старе породице из Коње, који је бирао везире међу високим чиновништвом и члановима улеме. После Освајачеве смрти, међутим, јаничари су, на подстицај старих паша робовског порекла, убили Нишанџи Мехмеда, а његов леш су вукли цариградским улицама. Потом су новог султана приморали да прихвати њихов услов да ће на положај великог везира искључиво постављати оне који имају статус роба.

У четрнаестом веку, ти робови су претежно били ратни заробљеници, јер је, према шеријату, петина од укупног броја ратних заробљеника постајала султаново власништво. У исти мах су и деца аристократских породица из новоосвојених земаља довођена понекад на Порту као таоци. Још један извор били су тргови с робовима. Према једној процени из седамнаестог века, само је у Цариград пристизало годишње двадесет хиљада те врсте заточеника. У петнаестом и шеснаестом веку, међутим, главнина робова је обезбеђивана прикупљањем младића међу султановим поданицима — *девширмом* — али оновремени записи показују да је тај систем примењиван још крајем четрнаестог века.

У шеснаестом столећу, када је требало прикупити данак у крви, султан је ферманом именовао по једног опуномоћеника и јаничарског официра за сваку област. Под надзором локалног кадије и спахија, та комисија би у сваком селу сазвала сву мушку децу између осам и двадесет година старости, заједно са њиховим очевима, и потом би се приступило избору деце која би им се чинила подесном. Под данак у крви искључиво су потпадала деца хришћанских сеоских житеља који су се бавили земљорадњом, док су се градска деца и јединчад изузимала. Комисија је у списак уносила име и опис сваког детета, а дечаке у групама од сто до сто педесет одашиљала јаничарском аги у Цариград.

У једном турском извору с почетка седамнаестог века[1] овако се објашњава изузимање Турака муслимана из девширме: „Кад би они постали султанови робови, злоупотребљавали би ово преимућство. Њихови сродници по провинцијама тлачили би рају и одбијали да плаћају дажбине. Сукобљавали би се са санџачким беговима и одметали у бунтовнике. Насупрот томе, хришћанска деца, када пређу у ислам, бивају ревносна у вери и постају непријатељи својих сродника.“ Једино су босанске породице које су прешле у ислам давале данак у крви.

Порта је девширму сматрала ванредним наметом на рају, а никако поробљавањем сопствених поданика. То је, доиста, била окрутна мера, и мада су неке породице, претежно из сиромашних, планинских крајева, уз свој пристанак давале децу, из историјских извора се види да је народ обично тражио начина да избегне данак у крви. Деца су при-

купљана сваке треће и седме године, зависно од потреба. У једном документу се цени да је у шеснаестом веку путем харача у крви одузимано годишње око хиљаду дечака, док се у другом, за исти временски период, наводе три хиљаде.

Пошто би младићи приспели у Цариград, најбољи међу њима бирани су за *ичоглане*, пажеве на Порти, а догађало се и да лично султан руководи тим избором. Ичоглани су потом упућивани на двор у Цариграду или Једрену, где су стицали посебно образовање. Остале би, док не стасају за јаничарске корпусе, по цени од једног до два дуката, унајмљивали турски сељаци из Анадолије. Према турским изворима, Мехмед Освајач је овај поступак завео да би дечаци научили турски језик и турске обичаје. Под строгом дисциплином, коју су спроводили евнуси, пажеве су у току две до седам година поучавали дворски учитељи, а затим су подвргавани другој селекцији, такозваној *чикми*. Најспособнији међу њима ступали су у службу једног од два одељења у султановом Сарају — у Више и Ниже одаје — док су се остали прикључивали одредима капукулу-коњице. У шеснаестом веку, у дворским одајама боравило је ни мање ни више но седам стотина пажева. Они су ту настављали образовање и истовремено се обучавали у руковању луком и стрелом, у мачевању, рвању и бацању копља. Сваки од њих је, уз то, учио неки занат или лепу уметност за коју је показивао смисао.

Европљани који су у то време путовали у Турску запазили су да су Турци обраћали посебну пажњу на темперамент и способност сваког дечака.[2] Сви који би испољили дар за верске науке спремали су се за свештенички позив, док су се дечаци са склоношћу за вештину писања посвећивали чиновничкој каријери. Султани су са великим занимањем пратили њихово образовање, особито Бајазит II, који је чак понекад долазио да их лично пропитује.

Према речима Менавина, који је и сам био ичоглан, циљ таквог дворског образовања био је да се изгради „ратник-државник и веран муслиман, који је у исти мах и човек од пера и врсни говорник, савршено углађен и беспрекорно моралан". Па ипак је основни циљ школовања био да се код полазника развију слепа послушност и оданост султану. Коришћена су сва средства, примећује Рико, да се тај идеал усади у младиће који су похађали дворску школу и били предодређени да заузму највише положаје у Царству. Учили су их да ће онај ко умре служећи султану стећи највећи благослов.

Ак-аге — бели евнуси — спроводили су дисциплину и строг надзор над пажевима. Сваки тренутак у дану ових питомаца био је предвиђен. Будили су се, спавали, обедовали, одмарали се и забављали у утврђено време, није им допуштано да разговарају кад зажеле и где зажеле, забрањивано им је да опште са светом изван двора. Водећи момачки живот, на Порти су обично остајали до своје двадесет пете или тридесете године. Мотрило се на сваки њихов поступак, а за повреду правила кажњавани су, зависно од преступа, укором, батинањем по табанима, истеривањем или смртном казном.

За владавине Селима I, на Порти је служило око четрдесет ак-ага, којима је руководио *капу-ага*, главни бели евнух. Он је био не само надзорник већ и султанов опуномоћени заменик у целом Сарају. Капу-ага је султану давао препоруке за сва наименовања и унапређења на Порти и био његов повереник у свим државним пословима. Али, како је растао утицај жена у Сарају, *ага харема*, црни евнух харема, све више се осамостаљивао и покаткад поседовао већу моћ од капу-аге.

Пажеви су се обично школовали четири године у некој од „одаја" и, пошто би још једанпут били подвргнути одбиру, најподеснији међу њима прелазили су у одаје намењене султановој личној служби, док су остали ступали у коњичке јединице.

Султанову службу чиниле су четири одаје — *Хас-ода* (Лична одаја), *Хазине* (Благајна), *Ћилер* (Остава) и *Сеферли-ода* (Ратна одаја). Пажеви који су прелазили из Нижих у Више одаје служили су у некој од последње три споменуте одаје, а након још једне селекције могли су ступити у Личну

одају. Четрдесет пажева Личне одаје непосредно се старало о султану, бринули се о његовој хигијени, оделу и оружју и смењивали се на ноћној стражи. *Хас-ода-баша* — старешина Личне одаје — био је особа најближа султану и никада се од њега није одвајао. После капу-аге, то је био најугледнији достојанственик у Сарају. Сулејман I је 1522. године свог хас-ода-башу, Ибрахима, поставио на највиши положај, за великог везира.

После ода-баше, у Личној одаји нижи по рангу били су: *силахдар*, пратио је султана носећи његов мач, *рикабдар*, придржавао је султану узенгију, *чохадар*, старао се о султановом оделу, *дулбенд-оглан*, бринуо се о царевом рубљу и *сир-ћатиб*, његов поверљиви секретар.

Особље Благајне, где су биле похрањене султанове драгоцености, обично је бројило шездесет пажева. У Ћилеру их је службовало тридесет, али је 1679. године овај број порастао на тридесет четворицу; дужност им је била да припремају храну за султана и служе га при обеду. Ратна одаја је основана на самом почетку седамнаестог века и обухватала је разне службе: пераче рубља, слуге који су помагали султану при купању, бербере, музичаре, певаче и друге. Око 1679. ово особље је укупно бројило 134 човека. Пошто би неко време служили у разним одајама, најспособнији пажеви су прелазили у Личну одају, а остали ступали у султанову коњицу.

Они пажеви који би у Личној одаји коначно били унапређени у звање старијег аге именовани су за провинцијске намеснике, за управнике појединих служби у Спољњем двору, или су постајали команданти било у јаничарском корпусу, било у султановој коњици. У овим одајама служило је 80 пажева 1475, 488 године 1568, а 900 године 1612.

Сви ти дечаци, без обзира да ли су пореклом били Грци, Срби, Бугари, Арбанаси, Угри или Руси, раскидали су све везе са својом прошлошћу. У Сарају су стицали темељно муслиманско-турско образовање, и сви њихови учитељи су били Турци муслимани. Пажеви су, пре свега, били робови османског сулана — образовали су царску свиту око њега и од

њега потпуно у свему зависили. Сматрали су да се анадолски Турци или било ко други не могу с њима равнати. За њих, као и за династију, свети рат је био највиши идеал, нека врста идеологије која сједињује.

Спољна служба је обухватала све организације које су регулисале султанове односе са спољним светом, а у њену надлежност су спадале и државне и протоколарне канцеларије, као и царева стајаћа војска. Старешине тих разних одељења били су *миралем*, *капиџи-баша*, *капиџилар-ћехаја*, *мирахор*, *чакирџи-баша*, *чешнегир-баша* и *чауш-баша*. Међу њих су се убрајали и војни команданти — аге јаничара, *аге спахијских бuљука*, команданти султанових коњичких одреда, *џебеџи-баша*, главни оружар, и *топчи-баша*, главни тобџија. О осталима ће бити речи у даљем тексту.

Миралем је био чувар султанових инсигнија — заставе, коњских репова, чадора и војне музике. Он је на церемонијалан начин представљао новонаименоване наменснике, машући заставом и коњским реповима, симболима султанове власти. Почетком седамнаестог века миралем је под собом имао 1.063 момка, од којих је 835 вршило дужност чадорских слугу.

Капиџи-баша — старешина чувара Врата — руководио је чуварима Врата који су стражарили на спољним улазима у двор. Ова формација, организована у војне јединице, бројала је 1510. пет стотина, а 1660. године 2.007 људи. Његовом заменику, капиџилар-ћехаји, и чауш-баши била је поверена дужност да одржавају ред и протокол на заседањима Царског дивана. Капиџилар-ћехаја је позивао туженике и изводио их пред Царски диван, а исто тако био надлежан за извршење казне батинања по табанима. Старешине јединица, који су се такође звали капиџи-баше, потпадали су под његову команду. Ове достојанственике Порта је упућивала у својству посланика, поверавала им да преносе наређења намесницима, да врше надзорничку дужност и спроводе казне.

Мирахор и његов помоћник, нижи мирахор, сносили су одговорност за животиње, штале, кочије и носиљке, и у Уну-

трашњем и у Спољњем двору. Његова организација бројила је 1540. године 2.080 људи а почетком седамнаестог века проширила се на 4.322 службеника. Поред осталих радника, припадали су јој шталски момци, седлари, поткивачи, ветеринари и мазгари. Године 1537. исте такве организације основане су у провинцијама, и имале су више хиљада запослених којима је била поверена нега пашњака, као и одгој стоке за транспорт и јахање.

Чакирџи-баша, главни соколар, руководио је одељењем одговорним за царску ловну перад. Поред три споменуте службе у Сарају, постојала је и једна њима сродна велика организација по провинцијама. Раја која је радила за ову организацију ослобођена је пореза у накнаду за хватање и обучавање сокола. Године 1564. тим послом се бавило око 3.500 људи.

Чешнегир-баша, главни кушач, и његово људство служили су обеде члановима Царског дивана, који су доручковали и ручавали у већници. Они су служили и на гозбама приређиваним страним изасланицима у дворани Царског дивана.

Чауш-баша је командовао чаушима, којих је у шеснаестом веку било три стотине, а 686 године 1670. Старали су се о дисциплини и протоколу на заседањима Царског дивана и за време дворских церемонија, а у војним походима надзиравали су војну дисциплину. Служили су и као изасланици и гласоноше. Преносили су наређења у провинције и уручивали награде и разрешнице са дужности.

Синови паша и вазалних господара образовали су посебну групу у Спољној служби и били познати под називом *мутеферике*. Примали су дневну плату и на церемонијама учествовали одевени у гиздаве униформе.

Тих шест старешина, поред аге јаничара и команданта султанових коњичких одреда, уживали су повластицу да за време ратних похода јашу поред султана, те су их отуд називали „агама узенгије“. Када су добијали положаје изван Сараја, именовани су за санџачке бегове или беглербегове,

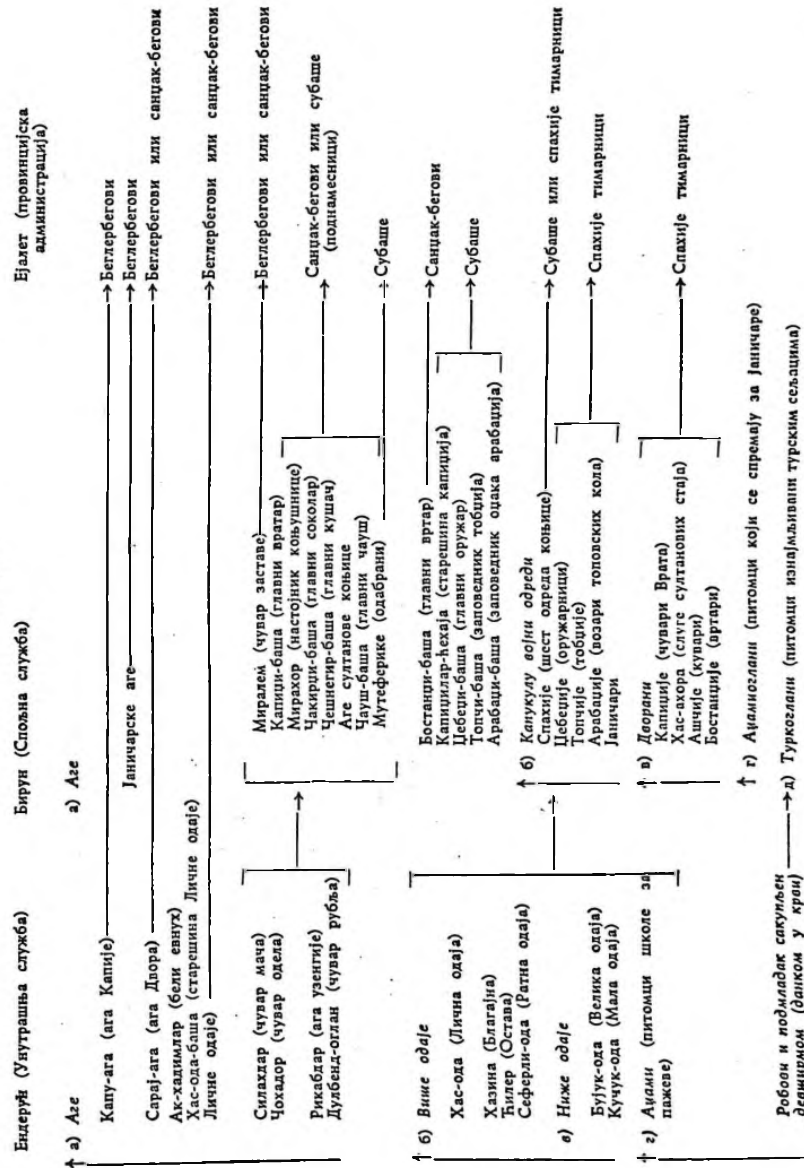

док су члановима њихове пратње дељени тимари по провинцијама.

Међу службенике другог ранга у Спољној служби спадали су баштовани запослени у дворским вртовима у Цариграду, кувари који су служили у дворским кухињама, кројачи и остале врсте занатлија. Табеле 1 и 2 дају представу о хијерархијској лествици ових различитих група.

Припадници тих разних служби обично су после утврђеног временског периода, приликом *чикме*, добијали унапређење или премештај. У шеснаестом веку, унапређења и премештаји вршени су сваке друге до пете године, а у следећем столећу, сваких седам до осам година. Кад год би нови султан ступио на престо, вршена је чикма, којој је подлегала главнина особља на Порти. Приликом устоличења Мехмеда IV, 1649, премештено је око три хиљаде пажева. Табела 1 садржи дијаграм премештаја у време чикме.

Подробно разрађен систем протокола и унапређења предвиђао је место сваког лица у оквиру дворске организације. Године старости биле су опште правило за добијање унапређења, али је особа изузетних способности имала могућности за брз успон. Сваки појединац је примао дневну плату у складу са својим рангом. У шеснаестом веку, почетник у једној од одаја награђиван је са осам акчи дневно, док је хас-ода-баша добијао седамдесет пет акчи. Одело је дељено четири пута годишње. Пошто би напунили одређен број година, аге су одлазиле у пензију.

Аге што су служиле као провинцијски намесници стицали су искуство и вештину у обављању административних и војних послова. Онај међу њима који би се особито истакао, могао је бити унапређен у беглербега Румелије, односно у старијег провинцијског намесника, а са тог положаја могао је бити биран за везира у Царском већу у Цариграду.

ТАБЕЛА 2

УПОРЕДНА ЛИСТА ДВОРСКИХ ОРГАНИЗАЦИЈА

Година	*1480.*	*1568.*	*1609.*	*1670.*
Јаничари	10.000 људи	12.789	37.627	53.840
Аџамиоглани (почетници)	?	7.745	9.406	4.372
Бостанџије (вртлари)	?	?	?	5.003
Џебеџије (оружари)	?	789	5.730	4.789
Топчије	100	1.204	1.552	2.793
Топ-арабаџије (возари лафета)	?	678	684	432
Слуге ахора (коњушари)	800	4.341	4.322	3.633
Ашчије (кувари)	120—160	629	1.129	1.372
Ехл-и хиреф (занатлије)	?	647	947	737
Терзије (кројачи)	200	369	319	212
Мехтери чадора (постављачи шатора)	200	620	871	1.078
Мехтери алема (стегоноше)	100	620	228	102
Спахије (коњаници)	3.000	11.000	20.869	14.070
Капиџије (чувари Врата)	400 (?)	?	2.451	2.146
Капиџи-баше (главни чувари Врата)	4	?	?	83
Мутеферике (елита)	?	40	?	813
Чауши (пратиоци)	400	?	?	686
Нефери терсане (службеници Арсенала)	?	?	2.364	1.003
Шиһар-халки (ловци)	200	?	592	2
Чешнегири (кушачи)	20	?	?	21
Саке (водоноше)	?	25	?	30

Лутфи-паша, један од великих везира Сулејмана I, у свом кратком аутобиографском напису приказује живот у дворским организацијама:

„Писац овог трактата, Лутфи-паша, син Абдулмуинов, најслабији међу Божјим робовима. Захваљујући дарежљивости неколиких султана, ја, нишчи, одгојен сам у Унутрашњем двору за владавине почившег султана Бајазита (који сада борави у рају). Живећи пред вратима османске лозе, којој сам, Бог ми је сведок, дубоко одан, учио сам многе врсте наука у Унутрашњем двору. По устоличењу Његовог Величанства Султана Селима, са положаја чохадара прешао сам у Спољну службу у својству мутеферике са платом од 50 акчи дневно. Потом сам служио као капиџи-баша, миралем, санџак-бег у Кастамонији, као беглербег у Караманији и Анкари и, ко-

начно, за владавине нашега султана Сулејмана, поверени су ми положаји везира и великог везира. Када сам ја, понизни и несавршени, напустио Сарај, нисам престао да се дружим са многим члановима улеме, са песницима и образованим људима, настојећи свим својим снагама и способностима да стицањем знања усавршим свој карактер."

Лутфи-пашина оданост је типична. До седамнаестог века, непослушни паша је био редак изузетак, те би он, чим би капиџи-баша стигао са наређењем да се над њим изврши смртна казна, очитао своје молитве и резигнирано потурио врат џелату, свестан да локално становништво, као ни султанови робови из његове пратње, не би за њега ни длаку жртвовали.

Овакав систем робова је захтевао да сви, укључујући и султана, докраја поштују његово устројство и традиције, који су се уважавали исто онако као кануни ранијих владара. Попут пажева, и сам султан је одређених дана у седмици учио са наставницима. До најситнијих појединости морао се придржавати церемоније чија су правила одређивала и саме речи које је ваљало употребљавати у појединим приликама. Ни у харему чак није био слободан. Изузимајући такве снажне личности као што су били Мехмед Освајач, Селим I и Мурат IV, османски султани су значили једва нешто више од зупчаника у саставу једне машине.

У тако крајње разрађеном систему робова, пажеви су настојали да се својом интелигенцијом и способношћу истакну међу себи равнима, мирећи се са животом који су водили, нади да ће њихово одрицање једног дана бити стоструко награђено. Одгојени у вери да се крећу Божјом стазом, сматрали су својом дужношћу да Божју реч учине владарком света. Таква убеђења давала су смисао њиховом животу.

Дворско особље је пратило султана за време ратних похода и његова организација се ни тада ни у чему није мењала. Пажеви су добијали оружје и коње, док је свако одељење у Спољној служби и иначе било устројено као војни одред. У борбама за Мезекереш 1596. године, интервенција дворских снага од десет хиљада људи, која је уследила у последњем тренутку, одлучила је исход битке.

Од Макијавелија, европска аутократија је почела да се занима за османски систем робова. Године 1624. М. Бодје је писао: „Ред и методичност с којима се обучавају ови младићи доказ су да од варварства Турци нису задржали ништа до име." Описујући османски систем робова, Рико је 1688. године забележио да је то, „ако се добро размисли и одмери, једно од најизразитијих политичких устројстава у свету, и никако занемарљив стуб Османске Империје". Либијеова претпоставка да се тај систем можда развио под утицајем Платонове *Државе* без икаквог је основа.[3]

Харем — простор намењен султановим женама и породици — образовао је двор у двору и, као и у сваком турском домаћинству, сачињавао је онај приватни део у који је био забрањен приступ странцу. Својом организацијом харем је чинио паралелу са институцијом пажева и уклапао се у османски систем робова, а тај његов вид занемарен је у преобиљу маштовитих прича о њему.

За султанов двор жене су пажљиво одабиране међу ратним заробљеницима или на трговима робиња. Девојке, чињеница је, нису подлегале под данак у крви. Године 1475. у Топкапи-сарају налазило се 400 робињица а 250 у Старом сарају. Слично пажевима, и девојке су низ година проводиле у учењу и стицању разних вештина. По доласку у двор, живеле су у двема великим просторијама, Већој и Мањој одаји и називане су *аџамијама*, почетницама. Под строгим руковођењем *ћаја-кадуне*, врховне надзорнице, одрастале су у углађене и спретне жене. Уз основе ислама, училе су да шију, везу, играју, певају, свирају у музичке инструменте, да праве лутке или казују приче, већ зависно од својих способности. Девојке су поступно стицале називе као што су *џарија, шагирд, гедиклија* и *уста*. (Вредно је поменути да је таква хијерархија, укључујући и последња три термина, била установљена не само у еснафској организацији већ и у бирократији. Османска пракса је налагала да се свака вештина или занат учи по систему шегрт—мајстор.) Као што су пажеви при унапређењу прелазили из Ћилера у Личну одају, тако су међу гедиклијама одабиране усте за вршење посебних ду-

жности према султану. Жене из ове групе које је султан бирао за своју постељу истицане су титулом *хас-одалик* или *хасеки* (хасећије).

До Сулејмана I, турски султани су се женили и кћерима страних владара, које су постајале њихове канонски легалне супруге. Међутим, Сулејман је склопио брак по шеријату с руском робињом Рокселаном, познатом под именом Хурем-султанија, али су у раздобљу 1574—1687, кад је утицај валиде-султаније прерастао у доминацију двором, султани престали да склапају шеријатски легалне бракове. Према шеријату, валиде-султаније нису биле легалне супруге. У седамнаестом веку, Осман II и Ибрахим I су, супротно обичају, склопили легалне бракове. Па ипак су четири хасећије — четири је био шеријатски легалан број супруга у исламском свету — почаствоване титулом *кадуне*, уживајући посебан третман.

Хасећија која би султану родила дете стицала је изузетне повластице. Свечано крунисана и одевена у самуровину, одлазила би цару да га пољуби у руку, а за њену личну употребу издвајан је посебан део харема. Прва жена која би родила сина стајала је изнад свих осталих и добијала титулу *баш-кадуне*. Попут пажева, и харемско особље је примало дневну плату, с тим што је свака служба имала прописану ношњу. Жене са рангом вишим од усте крзном су украшавале своје хаљине.

Валиде-султанија је имала потпуну власт у харему, док се главни црни евнух — харемски ага или *дарусаде-ага* — налазио у истом односу према њој као главни бели евнух, капу-ага, према султану. Како је почев од 1574. године растао утицај валиде-султаније, тако се повећавао значај главног црног евнуха, који ће коначно постати најутицајнији старешина у Сарају.

Прича се да су се жене у харему, чим би чуле трупкање султанових нанула са сребрним чавлима, скривале од погледа, јер је значило увреду за цара ако би се лицем у лице среле с њим. Кажњавана је свака жена која би прекршила правила или хијерархију харема, јер ако би нека нова питомица задобила султанову наклоност, то би поткопало права старијих уста и утицај валиде-султаније. Сама валиде-султанија је пажљиво бирала усте које ће делити постељу са царем. Према предању, Рокселана, Сулејманова омиљена жена, преселила је харем из Старог у Нови сарај 1536. године, и отада је њен утицај и на султана и на државне послове непрестано растао.

Желећи да обезбеди престо за своју децу, Рокселана је помоћу сплетки извела да се Мустафа, син њене супарнице, погуби. Неколико писама која је она писала Сулејману I сачувана су у дворској архиви, и ево шта у једном од њих стоји:

„Господару мој, твоје одсуство у мени је распалило ватру што не јењава. Сажали се над овом напаћеном душом и похитај са одговором, не бих ли у њему нашла бар мало утехе. Господару мој, кад прочиташ моје речи, зажелећеш да их напишеш још већи број, како би изразио своју чежњу. Док сам читала твоје писмо, твој син Мехмед и твоја кћерка Михримах налазили су се поред мене и сузе су им потоцима лиле низ образе. Те њихове сузе довеле су ме до избезумљења . . . Питаш ме због чега сам љута на Ибрахим-пашу. Када, Боже дај, поново будемо заједно, објаснићу ти и схватићеш разлог“.[4]

Већина дворских девојака удавала се за пажеве, кад би ови напуштали Сарај и прелазили у спољне службе.

И најзад, ваља истаћи да овакав османски систем робова није само султан прихватао него и сви слојеви војничке класе. Султанова палата била је модел при изградњи резиденција везира и државника у престоници и намесника по провинцијама. Беглербеговима, санџак-беговима и субашама у провинцијама, па чак и спахијама по селима, закон је наметао обавезу да држе пратњу у сразмери са приходом који су убирали са својих феуда. Да би ојачали свој утицај, неке паше су држале већи број капукула но што је било прописано. Рустем-паша, на пример, имао је у тренутку смрти 1.700 робова.

Паше су после сваког похода препоручивале султану да додели тимаре оним њиховим робовима који су се истакли нарочитим подвигом. Тако је роб напуштао пратњу и постајао спахија. Пажеви неких везира су после смрти својих господара непосредно преузимани у службу на Порти. И сами робови припадника војничке класе имали су статус војника.

Бити султанов роб у османском друштву је значило част и привилегију, и чињеница је да превод речи „кул" речју „роб" наводи на погрешан пут. У начелу, исламски закон је сматрао слободу основним а ропство прелазним стањем. Ослобађање роба тумачило се као чин достојан похвале, те га је исламска религија подстицала. Шеријатски легалан брак са робињом био је могућ. Иако су турске породичне традиције и родовске везе остављале свој печат на османском друштву у периоду његовог формирања, значај робова је постепено растао. Мајке и учитељи османских султана обично су били робовског порекла, а Дука је чак забележио да се Мурат II према својим робовима односио као према браћи. Па ипак су негдашњи власници задржавали извесна права над својим ослобођеним робовима, наиме право наслеђа, што је био важан чинилац при ширењу система робова. Трговцима је веома погодовало да за трговачке заступнике узимају своје праве или ослобођене робове, а из кадијских регистара се види да су ослобођени робови образовали најбогатији и најутицајнији слој у османском друштву.

Османски систем робова дубоко је утицао на културни, политички и привредни живот. Из дворске школе су излазили не само уметници и учењаци већ и војници, чиновници и занатлије који су радили за султана и стварали најлепша и најизворнија дела османске цивилизације. Сарај је био главни стваралачки извор османске културе. Велики градитељ Синан (1490?—1588), на пример, пореклом је био из Кајсарије, одакле је данком у крви као дечак доведен у Цариград. Своје професионално знање стекао је вишегодишњим искуством у војсци и у архитектонском одељењу Сараја, да би на концу постао султанов главни градитељ и творац многих здања широм Царства, међу које се убрајају и таква

ремек-дела као што су џамије Сулејманија у Цариграду и Селимија у Једрену. На Порти се развио османски уметнички стил и аристократски начин живота, које су султанови робови преносили у све кутове Царства.

Класична османска књижевност и архитектура по свом пореклу су дворске уметности. Почев од петнаестог века, дворски градитељи су у изразито османском стилу подизали грађевине с краја на крај Царства, од Коње до Сарајева. Већина турских песника и писаца имала је бар неке додире са Сарајем. Из књиговодствених докумената се види да је, захваљујући султановој дарежљивости, његову материјалну помоћ редовно уживало око двадесет песника. Историографија је наилазила на сличну потпору. Напоредо са народним историјама, које су у почетку писане на једноставном турском језику, дворски песници и писци у служби Мехмеда Освајача стварали су дела на високо развијеном књижевном персијском језику. Убрзо потом почеле су да се појављују дворске историје писане на турском језику, али подражавајући китњаст персијски стил, тако да је временом створена посебна османска историографска школа.

Османска култура је, у суштини, остала дворска култура, због чега је и изгубила стваралачки дух. Своје класично савршенство достигла је у шеснаестом веку, али, сведена на служење Сарају и затворена за спољне утицаје, све више је губила своју животност.

ГЛАВА XII

ЦЕНТРАЛНА АДМИНИСТРАЦИЈА

Царско веће (Диван-и хумајун) и његови чланови

У држави Блиског истока делење правде сматрало се најважнијим задатком Порте. Иако је Велики диван, претходник османског *Диван-и хумајуна*, који се састајао у одређено време да саслуша жалбе народа и исправи неправде, првобитно био високи дворски суд, у исти мах је представљао и врховни орган владе. Ова институција, која је била саображена блискоисточном схватању државе, сачувала је свој значај од сасанидских времена. У селџучкој Анадолији, где је начин на који се судило био најближи турском, султан је два пута недељно долазио на Диван да саслуша жалбе потлачених. Случајеви који су се могли решити на основу шеријата прослеђивани су кадији, док су грађанске парнице спадале у делокруг чланова Дивана. Лекар Бајазита I, Египћанин Шемс ал-Дин, забележио је:

„Рано пре подне османски владар би сео на простран уздигнути миндерлук. Народ би стајао нешто даље од њега, на месту са којег је могао да види свог султана. Свако кога је задесила нека неправда долази к њему да искаже своју муку. Пресуда се одмах доноси. У земљи влада таква безбедност да нико, у било ком крају Царства, не би дотакао натоварену камилу коју је власник оставио и некуд отишао.“[1]

Бертрандон де Ла Брокијер посетио је двор Мурата I у Једрену и описао начин на који се Диван састајао у то време:

„Прошли смо кроз прву капију. Поред врата која су се отварала према унутрашњем делу стражарило је тридесет робова и сви су били наоружани мочугама. Ако било ко усхте да уђе без дозволе, они га опомену да се повуче; уколико је упоран, мочугама га избацују напоље... Чим је речени амбасадор (Милана) ушао, наредили су му да седне поред врата. Кад год стигне неки изасланик, а то се догађа готово свакодневно, „il fait porte“. У Француској би „faire porte“ значило „бити изведен пред краља“. Оно што ми називамо „Court du Roy“, Турци зову „Porte du Seigneur“. Потом се појавио султан и упутио ка бочној галерији, где га је чекало припремљено седиште. То је нека врста софе пресвучене кадифом и уздигнуте на постољу од четири до пет степеника. Он се ту посадио по турском обичају, као што седе кројачи док шију. Затим су паше, које су дотад чекале на одређеном месту поред галерије, ушле и прошле поред султана. Чим су они били ступили на галерију, сви остали, који обично присуствују дивану, заузели су своја места. Понамештали су се дуж зидова галерије, што је могуће даље од султана.“[2]

Термин *капу* или *дергјах-и али* — Висока порта — првобитно је означавао место са којег је султан пратио спорове и обављао државне послове, да најзад добије значење османске владе.

Око 1475. године Мехмед Освајач је престао да лично председава заседањима Царског дивана. Али, како није могао да пренебрегне основну султанску дужност да лично саслуша жалбе, наредио је да се у „Кући правде“ отвори прозор са решетком који би гледао на одају Царског дивана. Кроз тај прозор могао је да прати суђење и расправу.

У једном западном извору овако је описан тај прозор:

„У дну тајне галерије налази се мали четвртаст прозор који служи као место за слушање. Затворен је решетком од плетеног прућа и прекривен завесом од крепа или црног тафта. Називају га „опасни прозор“, јер, кад год зажели, цар може да чује и види све што се одиграва а да њега нико не види и да нико не зна да је ту присутан. Покушај да се било шта прикрије или прећути био би крајње опасан, јер се на

овим скуповима расправља о свакојаким пословима, било јавним или приватним.“[3]

Пошто достојанственици заузму своја места у Царском дивану, тужиоцима се даје дозвола да уђу, и тад почиње заседање. Царски диван је до краја сачувао своје првобитно обележје високог суда. Једном приликом, када је видео да се народни послови занемарују, Мурат III је напустио место поред опасног прозора и сео међу везире, јер је тако био сигуран да ће се питањима на дневном реду посветити пуна пажња. Ахмед I се побринуо да се заседања Царског дивана у извесним околностима обављају у његовом присуству, а када се судило Касим-паши, оптуженом за угњетавање народа, захтевао је од старијих чланова улеме да и они узму учешћа у овом суђењу.

У осамнаестом веку, Царски диван се више није састајао у Сарају, већ су се сви државни послови обављали у резиденцији великог везира. Насупрот томе, Мустафа III је 1766. године наредио да оно заседава у Сарају бар једанпут недељно, јер је „Царски диван својевремено основан са циљем да султан саслуша жалбе оних којима је учињена каква неправда“.

Када су петком ишли на молитву, јашући кретали у лов или се спремали у војни поход, турски султани су лично саслушавали жалбе својих поданика, јер „народ треба да осети да се цар брине за његово добро“. На *невруз* — дан пролећне равнодневице — 1591. године, у време када се Мурат III налазио у својој летњој резиденцији на морској обали, неколицина становника Галате искрцала се из својих барки и султану поднела жалбу против кадије Галате. Цар је на лицу места уклонио кадију са положаја. (У старом Ирану суверени су заседања Великог већа заказивали на невруз, свети дан, да би саслушали спорне случајеве свог народа.)

Свако лице, без обзира на друштвени статус, могло је упутити молбу непосредно Царском дивану, а када су биле у питању важне ствари, раја је слала делегацију у престоницу. Стога су правда и безбедност одржаване на највишем степену управо у областима које су биле у близини главног

града. У удаљеним крајевима земље, тужиоци су одлазили у суд локалном кадији, који је њихове приговоре уносио у свој регистар и потом султану упућивао званично писмо у виду жалбе, или је у Цариград слао свог представника, ако је случај био веома хитан. Најважнијим дужностима Царског већа сматрани су истрага поводом неке жалбе и исправљање учињене кривде. Тужбе су обично подношене због тешких намета, злоупотреба при прикупљању пореза или угњетавања становништва која су вршиле локалне власти. Султан је покаткад настојао да своје поданике задовољи неким крупнијим гестом, па је прелазио преко законских формалности и занемаривао интересе државне благајне. Стога је народ, без обзира да ли су у питању били анадолски Турци или балкански хришћани, у султану природно видео највишег представника правде и симбол милосрђа, личност која може отклонити сваку неисправност.

Када је године 1661. једна група становника Денизлија послала у Цариград своју делегацију да се пожали на угњетавање неке знамените личности њиховога града, чланови царског већа, под утицајем туженика, оглушили су се о поднесене оптужбе. Тужиоци су тада повикали: „Ако овде нема правде, куд ваља да идемо? Слушајући све то иза завесе султан је заказао диван за следећи дан. Пошто се утврдило да су тужиоци били у праву, туженик је погубљен.

Странци су, такође, као крајњи излаз имали права да се обрате султану. Рецимо када су 1648. године Енглези желели да ставе приговор на царинске дажбине и кад су им везири ускратили могућност да изађу пред самог султана, они су запалили катран у бакрачима привезаним за катарке својих седам бродова како би се ватра могла видети из Сараја. Цар је опазио ватру и послао свог чауш-башу да испита о чему је реч.

Сем у наведеним приликама народ је могао да се обрати царском већу и кад су биле у питању одлуке месног кадије. У том случају, зависно од природе спора, тужба се могла упутити истом суду на поновно разматрање или пребацити

у други суд у истој области. Диван је непосредно саслушавао жалбе упућене против високих државних чиновника.

Делећи правду, султан је често прибегавао и другим мерама карактеристичним за државу Блиског истока, као што су упућивање надзорника и тајних изасланика и обнародовање *адалет-нама*.

Понекад би се неки султан прерушио и лично вршио надзор. Сулејман I је имао обичај да се преодене у спахију, а Мехмед II у *мевлевијског* дервиша и, тако обучени, умешали би се у гомилу. Приликом својих инкогнито обилазака, Мурат IV је издавао наређења да се без милости погубе прекршиоци реда, надајући се да ће тако ојачати поверење народа у царску, што ће рећи — у сопствену власт.

Међу главне дужности великог везира спадало је и повремено проверавање безбедности у главном граду и вршење надзора над пијачним ценама, о чему је извештавао султана. Цар је будно мотрио шта се збива у војсци и у провинцијама, тајно шаљући дворске робове да за њега прикупљају обавештења. У провинцијама се, међутим, обично од локалних кадија, који су били овлашћени да врше званичну инспекцију, захтевало да подносе извештаје.

Адалет-наме, још један инструмент правде, биле су султанове опште декларације у којима су се набрајале и под претњом строге казне забрањивале злоупотребе које би починили представници власти у одређеној области односно широм Царства. Оне су се јавно објављивале народу, и свако ко је желео, могао је од кадије добити један примерак.

Јаничари и спахије имали су иста права на подизање тужбе, те би се окупили испред двора да изразе своје негодовање против неког државног великодостојника. Њихови протестни скупови су понекад угрожавали чак и сам султанов престо. Када су 1588. године спахије биле плаћене девалвираним новцем са упола мањом вредношћу, на њихов захтев шејхулислам им је издао фетву којом је потврдио ту неправду. Они су се затим упутили у Сарај да захтевају погубљење Мехмед-паше, творца ове финансијске реформе. Султан је поред прозора, иза завесе, чуо њихову жалбу и

желео је да је не уважи, али када су му везири објаснили да би то било исувише опасно, наредио је да се над Мехмед-пашом и главним дефтердаром изврши смртна казна.

Применом силе ради задовољења правде стварао се опасан преседан. Године 1632. капукулу-трупе дигле су се на устанак и продрле у Сарај. Тада је испред Врата среће постављен престо одакле је султан могао да саслуша жалбе својих одреда. Сви великодостојници, улема и војне старешине стајали су око султановог престола и расправљали о узроцима њиховог незадовољства, али су војници остали при своме, односно да је велики везир издајник султана и државе, и пред царевим очима су га исекли на комаде. Овај њихов чин је значио кршење султановог ауторитета, јер је једино он био овлашћен да решава спор у који је уплетена нека висока личност.

Када је Мехмед II престао лично да председава већањима Царског дивана, надлежност за ревизију жалби и саслушавање спорова нормално је пребачена на великог везира, коме су *казаскери (кадиаскери)* Румелије и Анадолије, поред чланова Царског већа, помагали у оним случајевима који су потпадали под шеријат. После заседања Царског дивана, султан је чланове овог већа примао у одаји иза Врата среће, да би одобрио и потврдио њихове одлуке. Они су пред свог суверена излазили по одређеном редоследу. Први је ступао ага јаничара, а одмах после њега казаскери. Потом би се ређали велики везир и остали везири, дефтердари и нишанџија. Дефтердари су напуштали султана чим би поднели финансијски извештај, остављајући великог везира да реферише о дневним пословима и да од цара добије потврду за посебно значајна наименовања и одлуке.

У тој истој дворани султан је примао стране изасланике и тек именоване намеснике, војне старешине и кадије. У другим приликама, кад год је лично желео да саопшти неко наређење, исписивао га је својом руком и по капу-аги слао великом везиру. Пре но што би донео извесну важну одлуку, султан је позивао великог везира или шејхулислама у двор да заједно претресу питање, било само њих двојица или с њи-

ма још неки у које је имао поверења. Године 1597, на пример, после распуштања Дивана, Мехмед III је, поред великог везира, позвао још једног члана Царског већа у један од својих павиљона поред мора, где су расправљали о рату са Аустријом. Сем ових тајних саветовања, султан је могао, пре но што би донео неку важну одлуку, да сазове саветодавно веће, и тад би председавао он лично или велики везир. Позвао би шејхулислама, старије везире и војне старешине, поред осталих саветника, и сви су они могли слободно да изнесу своје мишљење. Пре него што ће напасти Мамелуке, Селим I је одржао саветовање на којем је донета одлука о отпочињању непријатељстава. Уколико је велики везир сматрао да је такав састанак потребно одржати, морао је за то добити дозволу од султана. Међутим, изванредна саветодавна већа су у извесним приликама доносила одлуку о свргавању султана и образовању привремене владе.

Како је најважнији задатак Порте био да дели правду, Царско веће је у својој суштини представљало врховни суд, али је у турској држави оно било и нека врста кабинета у којем се расправљало о текућим питањима и доносиле одлуке о свим државним пословима и наименовањима.

У складу са традиционалним схватањем државе на Блиском истоку, главне активности Порте спадале су у делокруг три засебна одељења — за политичка питања, за правосуђе и за финансије. Очување државне власти, старање о унутрашњој безбедности и одбрана територија од непријатеља споља били су у бити политички проблеми за које су одговорност сносили везири. Двојица казаскера представљали су правосуђе, а дефтердари финансије. Поред њих треба споменути и нишанџију, који је руководио Канцеларијом: он је потврђивао да наређења и писма која шаље Царско веће одговарају утврђеној пракси и да не одступају од државних аката. Нишанџија је на поједине документе стављао *тугру*, султанов званични монограм, да би им дао правоснажност. Руководиоци те четири службе, познати под називом „стубови Царства", представљали су султанов ауторитет у Царском већу и имали право да се самоиницијативно појављују пред султаном. Они су једино њему били одговорни, и на кадијином суду могло им се судити само ако су биле у питању грађанске парнице. Једино је султан био овлашћен да доноси пресуде у вези са њиховом јавном делатношћу. Тако је године 1596. предлог да главног дефтердара треба извести пред суд због узимања мита одбачен позивањем на тврдњу: „Главни дефтердар делује на основу султановог ауторитета и руководи Благајном у султаново име. Рад у његовој канцеларији до данашњег дана није подвргаван испитивању."

Беглербег Румелије, претходно старешина свих спахија, уживалаца тимара у провинцијама, одувек је имао посебно право да са везирима седи у Царском већу и учествује у расправама. Сулејман I је потврдио то његово право. У неколико случајева је велики везир заузимао овај положај.

У другој половини шеснаестог века, када је флота постала значајан чинилац, *капудан-и дерја*, велики адмирал, биран је међу везирима и самим тим је имао право да седи у Царском већу. Ага јаничара, остали војни команданти и шејхулислам појављивали су се на Дивану само приликом ванредних заседања.

Шајхулислам није имао никакву политичку власт. За владавине Селима I, шејхулислам Али Џемали једном приликом је својевољно отишао на заседање Царског већа, које је расправљало о смртној казни над сто педесеторицом окривљених чиновника Благајне. Сматрајући да се та пресуда коси са шеријатом, шејхулислам је затражио аудијенцију код султана. Шејхулисламово мешање разбеснело је диктаторски настројеног Селима I, који му је саопштио да његове речи значе „повреду султановог ауторитета" и да „нико нема права нити компетенције да доводи у питање оно што султан наређује или забрањује".

Према томе, у класично доба Царства султан је своју политичку и извршну власт преносио једино на везире. Само су они имали право, налазећи се у провинцији или у ратном походу, да на основу међусобног договора образују изванредно веће које би решавало спорна питања. Везири су могли да доносе пресуде, чак и смртну казну. У Царском већу свој

ауторитет су примењивали уз пристанак или наређење великог везира. Султан је свом великом везиру давао овлашћења да иступа као његов апсолутни заменик, вршећи у његово име политичку и извршну власт.

У Канун-нами Мехмеда Освајача овим речима је описан велики везир:[4]

„Ваља знати да је велики везир, пре свега, глава везира и војних старешина. Он је већи од свих осталих људи; он је у свим стварима султанов апсолутни заменик. Дефтердар је царев представник у Благајни, али под надзором великог везира. На свим заседањима и у свим церемонијама, велики везир заузима место пре свих осталих."

Везири, улема, намесници, војничка класа и раја подносили су молбе и захтеве великом везиру, а он би их, ако је то сматрао потребним, преносио султану да би добио његово одобрење. Потом би издавао наређења која су носила султанов печат. Предлози за сва наименовања морали су се најпре поднети великом везиру. Будући апсолутни царев заменик, велики везир је имао право да доноси неке одлуке не саветујући се са султаном: „Нико, чак ни остали везири, не сме се мешати у односе великог везира и султана, као ни у његове тајне одлуке." Владар је великом везиру поверавао свој царски печат, као симбол његове функције апсолутног заменика, а одузимање тог печата било је знак да га смењује са положаја. Овлашћења великог везира достизала су врхунац кад би постао врховни командант у рату, јер је тада имао право да доноси одлуке не саветујући се са султаном и да по свом нахођењу врши наименовања и уклањања са положаја.

Да велики везир има статус војног команданта и султановог апсолутног заменика у грађанској администрацији било је незамисливо у ранијим исламским државама, али сасвим природно у Османском Царству. Први велики везир који је поседовао таква овлашћења био је Чандарли Хајредин за владавине Мурата I. Мехмед II је створио класични тип османског великог везира на тај начин што је свог великог везира изабрао међу робовима и као свом заменику поверио му

апсолутну власт и средишни положај у држави. Први такав пример је Махмуд-паша, који је везировао непрекидно од 1455. до 1468. године. За владавине Мурата II постојало је супарништво између Халил-паше, бирократе из редова улеме, и беглербега Румелије, који је командовао провинцијском војском. Мехмед Освајач је у личности Махмуд-паше за неко време био сјединио дужности великог везира и беглербега Румелије.

Па ипак, извесна ограничења власти великог везира осигуравала су султанов положај. Двојица великих везира изгубили су живот наводно стога што су пожелели султанат — Ибрахим-паша 1536. и Насух-паша 1614. године — али је чињеница да је моћни велики везир могао чак и свргнути султана са престола. При свем том, власт великог везира није била неограничена. Пре него што би донео неку значајну одлуку, велики везир је морао да се посаветује са осталим члановима Царског дивана; чинилац који је допринео смртној пресуди Ибрахим-паше била је његова навика да делује не обраћајући се за савет осталим везирима. Штавише, главари финансијског и судског одељења Порте у свом делокругу су непосредно представљали султана, а он је имао пуну контролу над постављењима ових званичника. Мурат III је једног од својих најближих сарадника, Увејс-пашу, наименовао за дефтердара не би ли тако смањио претерано јак утицај великог везира Мехмед-паше Соколовића. Велики везир је имао право да надзирава дефтердара, па ипак, према слову *Канун-наме* Мехмеда Освајача, „ниједна акча није смела ући или изићи из Благајне док дефтердар за то не изда наређење". Дефтердар је, с друге стране, био дужан да сваког месеца подноси извештај великом везиру. Захтев за смењивање дефтердара морао се поднети лично султану.

Исто поподне након заседања Царског дивана у Сарају, велики везир, дефтердар и казаскери одржавали су у својим резиденцијама већања на којима се расправљало о пословима везаним за њихова одељења. Велики везир није командовао јаничарима, најважнијим војним корпусом. Ага јаничара, кога је непосредно именовао султан, у својој резиден-

ццији је одржавао седнице посебног већа на којима је решавао питања везана за свој корпус и слушао тужбе које су подносили припадници његових трупа. Супротно томе, ага је претходно морао да извести великог везира о свакој петицији коју би поднео султану. Велики везир је, штавише, одабирао јаничарског чиновника, који је био персонални службеник корпуса, што му је омогућавало известан увид у администрацију. Када султан не би отишао у ратни поход, известан контингент јаничара остајао би с њим. Доиста су веома ретко сви јаничари стављани под команду великог везира.

Од друге половине шеснаестог века капудан-и дерја је исто тако председавао једном посебном већу, у чију су надлежност спадала поморска питања и судски спорови који су избијали у морнарици, наименовања и отпуштања из службе. Велики везир је, међутим, имао право да, с времена на време, посећује и врши инспекцију Арсенала.

Капу-ага је вршио надзор над дворским особљем и администрацијом независно од великог везира, и обављао сва наименовања и унапређења у Сарају упућујући молбе непосредно султану. И у овом случају је велики везир могао да поднесе цару предлог за смењивање капу-аге и наименовање неког свог кандидата.

Улема је представљала највећу силу, независну од великог везира. Казаскери Анадолије и Румелије, који су били државни функционери одговорни за примењивање шеријатског закона, имали су овлашћење да именују и отпуштају кадије и верске достојанственике. Они су доносили коначне одлуке у судским споровима који су потпадали под шеријат. Шејхулислам, главар улеме, није се сматрао чланом Порте, па ипак је временом почео снажно да утиче на државне послове. Приликом наименовања новог шејхулислама, велики везир је упућивао петицију султану, који није био обавезан да прихвати његову номинацију. Тако је 1598. године, упркос енергичном залагању великог везира Јемишчи Хасана да постави свог кандидата, султан ипак довео свог учитеља на овај положај. Хасан-паша се налазио у сталном сукобу

са шејхулисламима, чак му је било пошло за руком да једног од њих, Сун'улаха, уклони. За разлику од њега, велики везир Џерах Мехмед, у настојању да очува складне односе, саветовао се са шејхулисламом о свим важним државним питањима. Оптужбе које би шејхулислам навео у својој фетви доводиле су до обарања султана, а исто тако и до пада многих великих везира.

Шејхулислам је био поглавар улеме. Он је великом везиру подносио предлоге о наименовањима, унапређењима и отпуштању особља у медресама, а од шеснаестог века је имао овлашћење да предлаже именовања и смењивања кадија у важним подручјима, те је тако стекао пуну контролу над целокупном организацијом улеме. Као што је велики везир био апсолутни представник султанове извршне власти, тако је шејхулислам постао апсолутни представник царевог религијског ауторитета.

Сва та разна ограничења онемогућавала су да велики везир приграби моћ једнаку султановој, али је у својству сувереновог апсолутног заменика он имао право да врши врховну контролу и надзор над свим државним одељењима, и на тај начин је одржавао независност своје администрације и јединство своје контроле. Без потврде великог везира није се могло спровести у дело ниједно наименовање или отпуштање у било којој служби, нити издати ма какво султаново наређење. Чак је био заведен обичај да султан не одбаци ниједну одлуку Царског дивана коју би му велики везир поднео ради потврђивања. Независност великог везира постала је устаљен принцип државе Блиског истока.

У декрету који је написао својом руком и којим је Мурат-пашу поставио за великог везира, Ахмед I је изјавио: „Без ичије препоруке или захтева додељујем вам положај великог везира и шаљем вам свој печат." Тврди се да се 1656. године Мехмед Ћуприлић прихватио дужности првог везира под условом да султан не одбаци ниједан предлог који му он буде поднео, да једино он врши сва постављења и отпуштања, да у државним пословима султан нема другог саветника до великог везира, да Порта не штити ниједног њего-

вог противника и да се ниједна клевета против њега не узме у разматрање.

Други везир је обично био кандидат за великог везира, али су капу-ага, валиде-султанија или султанов учитељ често играли важну улогу приликом самог избора. Стога је нови велики везир, онемогућен у настојању да сачува своју независност, тражио подршку међу јаничарима и улемом, или је пак настојао да продужи свој мандат додворујући се припадницима утицајне дворске клике.

Велики везири аутократских султана, какав је био Селим I, остајали су у сенци, док су други, рецимо, Гедик Ахмед (велики везир 1474, а везир 1481—1482.) или Мехмед Ћуприлић (1656—1661) поседовали диктаторске моћи. Извор Гедик Ахмедове снаге био је јаничарски корпус, а Мехмеда Ћуприлића — двор. Све док није заведен систем кафеса, нови султан је стизао у престони град заједно са велможама који су служили на његовом двору за време његовог намесниковања у провинцији. Настојања великих везира да политичку власт узму у своје руке дубоко су утицала на турску унутрашњу политику. Заганос, учитељ Мехмеда Освајача, жилаво се супротстављао великом везиру Чандарли Халилу и подстицао новог владара да опседне Цариград. Пошто је град био освојен, Заганос је наредио да се његов противник погуби, а сам је заузео место великог везира. Када је ступио на престо, Селим II је довео у незавидан положај остарелог великог везира, Мехмед-пашу Соколовића, јер је поступао по саветима свог старог учитеља. Између 1579. и 1599. године, учитељ Мурата III и Мехмеда III, Са'дедин, водио је главну реч у одређивању унутрашње и спољне политике државе, па је званични дворски историчар начинио примедбу да „послови султаната потпуно зависе од његовог мишљења". После установљења система кафеса, став валиде-султаније постао је главни чинилац приликом наименовања везира. Године 1596. Ибрахим је задржао положај великог везира искључиво на залагање мајке Мехмеда III, султаније Сафије. Па ипак, ниједна од султанија мајки није имала такав утицај као жена Ахмеда I, султанија Косем, која је, у дослуху са једном фракцијом јаничара, играла пресудну улогу у свим смењивањима великих везира и у свим устоличењима султана, све док Мехмед IV није ступио на престо. Она је у својим рукама држала све нити Порте до тренутка када је, по наређењу мајке Мехмеда IV, султаније Турхан, задављена 1651. године.

Султанов шејх је представљао још једну личност скривеног утицаја која је деловала на одлуке Порте. Сваки султан је имао свог *шејха* који му је служио као духовни ментор и који му је, тако се веровало, могао прорећи будућност и прибавити Божју помоћ, управо онако како су некада шамани служили турске паганске владаре у централној Азији. За време опсаде Цариграда, Мехмед II се непрестано обраћао свом шејху Акшемседину, тражећи од њега да га духовно води. Како није могао да предвиди датум освајања, шејх је написао да војницима недостаје вера и саветовао да се на њихово чело хитно постави неки неумољив и строг командант.[5] Духовни саветник Мурата III, шејх Шуџа — припадник дервишког халветијског реда — располагао је толиком влашћу да је свако ко је претендовао на висок положај нужно морао најпре њега да посети.

Најславнији међу овим угледницима био је шејх Ахмеда I, Худаи-ефендија, који није само подстицао султанову верску ревност већ се мешао и у политику. По његовом савету, на пример, са руским амбасадором је склопљен мировни уговор који је обавезивао Русе да напусте тврђаве у Тереку, Астрахану и Казану. Залагао се за ослобођење групе заточених кадија. Саветовао је, исто тако, да се Ахмед-паша постави за намесника Египта.

И јавно мнење је имало већи утицај на одређивање османске политике него што се то обично мисли. Већ у другој половини шеснаестог века велики број капукулу-одреда и занатлија образовао је савез на који су их упутили заједнички интереси. И сами многобројни припадници капукулу-трупа постајали су занатлије или трговци, док су други улагали свој новац у трговачке или зеленашке подухвате. Цариградско становништво је у свако доба било спремно да се по-

буни, а такви немири су најчешће избијали у време финансијских и економских криза. Јавност је пружала подршку устаницима, док је таквој народној санкцији шејхулисламова фетва давала законску вредност. Управо такве буне довеле су до обарања са престола султана Ибрахима 1648, Мехмеда IV 1687, Мустафе II 1703, Ахмеда III 1730. и Селима III 1807. године.

Народни устанци су, по правилу, могли уродити плодом једино уз сарадњу са капукулу-трупама. Па ипак се 1651. године догодило да су се становници Цариграда дигли против моћи јаничарске хунте. До седамнаестог века сељачке побуне по провинцијама биле су ретке, јер је раји законом било забрањено да носи оружје. Међутим, то што су сељаци напуштали земљу и одлазили на разне стране био је један вид пасивног отпора који је Порти задавао исто толико мука колико и сами устанци. Наиме, држава је остајала без извора својих прихода, а уживаоци тимара без извора доходака, што је поткопавало војну снагу Царства. Под претњом да ће земља остати пуста, Порта је често била принуђена да доноси мере повољне по рају, понекад чак снижујући намете.

Жеља турских султана да задобију добру вољу јавности била је сила која их је гонила да поступају праведно. Уколико неки владар не би био популаран, народ би почео да шири гласине како он не поштује шеријат, како је склон пићу, или пак да чини неке друге недозвољене ствари. Тиранин Мурат IV је био овејана пијаница, а у исти мах најбескомпромиснији поборник прохибиције алкохола. Да би исказали своју оданост шеријату, султани су повремено издавали општа наређења са циљем да се казне она лица која занемарују молитве или они појединци који оскврњују рамазански пост, а исто су тако затварали крчме и јавне куће. Ниједан султан није пропуштао да петком оде у џамију, и често је давао милостињу сиротињи и дервишима. Сваке године о празнику приношења жртава, ритуално се клало на хиљаде оваца — три хиљаде само у Цариграду — и делило сиротињи. Султан је сваке године слао у Меку и Медину дар који је вредео десетине хиљада дуката, а приликом кретања тих

каравана са благом до светих места, приређиване су велике свечаности и параде.

Султани су се одувек прибојавали верских вођа, особито популарних шејхова и дервиша, па су настојали да им од своје добре воље дају независност или пак да их обуздају строгим мерама. Обично су шејхови и дервиши били главни поборници опозиционих покрета. На пример, за владавине Мехмеда III, један престонички шејх је својим проповедима толико узбунио народ да га је Порта прогнала из града. Међутим, због народних демонстрација била је присиљена да му одобри повратак. Године 1639. Мурат IV је погубио једног шејха дервишког *накшибендијског* реда, по имену Махмуда, чији је утицај исувише био порастао, а у Илгину је, такође по наређењу овог истог цара, извршена смртна казна над шејхом Сакарије који је иза себе имао око седам до осам хиљада следбеника.

Губитак независности великог везира био је главни узрок кризе у првој половини седамнаестог века. Мехмед Ћуприлић је 1656. са диктаторским овлашћењима наименован за великог везира, а после њега је тај положај заузео његов син Ахмед (1661—1676). За време Ћуприлићевог везировања, државни послови су обављани у резиденцији великог везира, те су заседања Царског дивана у Сарају изгубила свој некадашњи значај. Султан је пратио ток догађаја преко писаних извештаја, које је враћао пошто би својеручно дописао своја наређења и жеље.

Пошто су се ефективни државни послови сада обављали у резиденцији великог везира, везири у Царском већу пали су у засенак, док су тројица великодостојника који су се налазили у непосредној служби великог везира избили у први план. То су били *ћехаја-бег*, опуномоћеник великог везира за политичка и војна питања, *чауш-баша*, који је у Царском већу примао жалбе и судске тужбе, и *реисулкутаб*, који је пре тога био главни секретар Царског дивана и чувар државних уредби и закона. На састанцима у резиденцији великог везира сваки од ових званичника у ствари је представљао члана владе, а 1720. године достигли су статус везира. У

деветнаестом веку, вршиоци ових дужности ће, по истом редоследу, постати министар унутрашњих послова, министар правде и министар за спољне послове.

У исто време се и дефтердарова резиденција развила у велико, независно одељење. Одређених дана у седмици, дефтердар је присуствовао састанцима који су се одржавали у резиденцији великог везира. Пре но што би донео неку важну одлуку, велики везир би одржао општи консултативни састанак Царског већа.

БИРОКРАТИЈА

Османска административна и бирократска пракса била је изданак и продужетак древних традиција преисламских држава на Блиском истоку. Подела функција у оквиру те администрације подударала се са споменутим традицијама. Исламска политичка теорија је, поред „човека од мача" и „човека од вере", разликовала „човека од пера", сматрајући га стубом администрације, док је у преосманским муслиманским државама глава Порте, са титулом везира, обично била личност која се претходно истакла у државној Канцеларији или Благајни.

Писарска уметност се убрајала међу практичне науке. У овој професији постојале су две главне гране — кореспонденција и финансије — а и једна и друга су подразумевале посебне специјализоване вештине и захтевале посебну обуку. Млади писар се обучавао у самој Канцеларији, која је била организована на принципу система шегрт — мајстор, као и сваки занатлијски еснаф. Ради безбедности, писарски позив је у многим раздобљима чинио затворену институцију. У умајадска и абасидска времена једино су локални хришћански и персијски писари били у довољној мери упућени у законитости финансијског и административног пословања, и годинама су имали монопол у јавним пословима халифата.

Калкашанди (1355—1418) разликовао је три категорије писара: оне који су састављали наређења упућивана намесницима и званичницима, оне који су сакупљали државне приходе и утврђивали њихове изворе и оне који су водили надзор над наименовањима и принадлежностима појединаца ангажованих у одбрани земље и одржавању друштвеног реда. Овакве бирократске категорије одговарале су османској пракси. Првом групом писара руководио је реисулкутаб са својом пратњом, друга је радила у Благајни, а на челу треће налазио се нишанџија.

Нишанџија, руководилац Канцеларије, често је потицао из редова улеме. Велики број писара који су радили за Царско веће били су свршени питомци дворске школе. Међутим, турски писци из шеснаестог века критиковали су тај обичај, јер су сматрали да се увођење робова у бирократију супротстављља традицији и правилима. Обично су писареви рођаци или познаници улазили у канцеларије као *шагирди* — шегрти. Ту су дуго времена служили под надзором *калфе*, старијег ћатиба, стичући потребне вештине и знања и негујући неку специјалност. Они су, такође, имали на располагању професионалне писарске приручнике. Најстарије од тих приручника саставили су персијски ћатиби у служби Абасида. Своја знања из веронауке и права писари су допуњавали похађајући течајеве у џамијама.

Руководиоци писарских одељења — *хаџегјани* — исправљали су радове калфе и упућивали га како да развије своје вештине. Као и у занатском еснафу, шегрт је постајао писар пошто би положио испит и о томе добио потврду од својих старијих. У регистар је, затим, уписивано његово ново звање: *мулазим*, аспирант. У свакој канцеларији је постојао утврђен број писара. Уредба из 1732. године, на пример, прописује да канцеларијско особље Царског већа треба да има педесет ћатиба, двадесет шегрта и тридесет приправника. После писареве смрти, то место је заузимао његов син, уколико је био погодан за такав посао, у супротном случају, службу је добијао један од мулазима. Најважнији услов приликом одбира ћатиба било је демонстрирање професионалне способности пред старијим писарима Канцеларије. После тога би име овог кандидата проследили великом везиру, а овај би

то упутио султану. Након добијеног одобрења, издавана је царска диплома којом су се окончавале формалности око постављења. Године 1537. за Царско веће је радило осамнаест писара који су исписивали фермане; од њих су једанаесторица били стручњаци за политичка и административна наређења, а седморица за финансијске уредбе. У канцеларијама су се запошљавали и искусни писари и шегрти. Године 1568. у одељењима Благајне радила су 222 ћатиба, а крајем осамнаестог века више од седам стотина.

Осим централне владе, своје канцеларије су имале и неке друге институције, као што су ковница новца, царина, одељење за житарице и више војних организација, међу које су спадали јаничарски корпуси и тополивница или оружарница. У провинцијама су наместници, кадијски судови и многобројни важни вакуфи располагали сопственим писарским особљем. У свакој тврђави је на сређивању гарнизонских рачуна и обављању персоналних послова био запослен по један ћатиб. За сваки државни подухват, било да се радило о изградњи неког објекта, о рударству, мануфактури или пољопривреди, именовани су одговорни комесар и његов писар, који му је помагао у послу. Стога је укупан број писара био знатно већи од ограничене групе која је радила у канцеларијама централне владе. Крајем шеснаестог века, Али Ефендија је забележио да многи писари бедно зарађују исписујући молбе и преписујући рукописе. Хиљаде регистара и дословно милиони докумената који се и данас чувају у турским архивама доказ су да је Османско Царство било бирократска држава.

Писари су били основни део администрације не само у свим исламским државама већ и у Османском Царству. Они су формулисали султанове указе, предлагали административне мере, припремали законе и одредбе, и водили рачуна о њиховој примени. Нишанџија, старешина државне Канцеларије, одувек је био члан Царског већа, а као пример се може навести више нишанџија који су се уздигли до положаја великог везира. Од 1699. године, када је Османско Царство почело да води мирољубиву, реформистичку политику и да

придаје већи значај дипломатији, број великих везира који је давала класа писара стално је растао. До тог времена, велики везири су, углавном, потицали из војничке класе.

Нишанџијин успон на послу обично се одвијао по утврђеној схеми. Он би претходно дуго времена служио као *тескереџија*, онај међу писарима који је писао указе Царског већа, и стицао искуство читајући молбе, пратећи расправе и правећи нацрте за фермане. Потом би добио унапређење у реисулкутаба, шефа канцеларија у служби великог везира, а затим је могао бити унапређен у нишанџију.

У служби везира радили су поверљиви писари, који су изврсно познавали традиционалне принципе руковођења државом, и у ствари су они допринели успеху неколицине великих турских државника. За владавине Сулејмана I, рецимо, прослављени Џелалзаде, некадашњи припадник писарске класе, постао је поверљиви саветник великог везира Ибрахим-паше, и касније је на положају нишанџије, од 1525. до 1557. године, веома живо радио у администрацији и на нацртима закона. Славни велики везир Мехмед-паша Соколовић (1564—1579) није хтео да донесе ниједну одлуку у вези са државним питањима а да се најпре не посаветује са својим поверљивим писаром, Феридуном, који је као нишанџија службовао од 1573. до 1581. године. Писар Шамизаде Мехмед био је Ћуприлићев саветник. Па ипак, султанови поверљиви писари никада нису стекли онакав утицај какав су имали њима слични писари у мамелучком Египту, јер је основни принцип османске владе био да између султана и великог везира не треба да постоји никакав посредник.

Писари углавном сносе одговорност што су у Османском Царству заведени традиционални административни принципи који су важили на Блиском истоку. За разлику од чланова улеме, носилаца шеријата, они су заступали политичке и световне интересе државе, и прва брига им је била да очувају независност политичке власти и централизованост владе, да увећају државне приходе и заштите рају. У време опадања Царства, они су, упркос отпору чланова улеме, заводили реформе сматрајући да је усвајање европских идеја

у администрацији и у свим осталим областима живота једини начин да се Царство спасе. Сви велики везири реформисти — Коџа Рагиб, Халил Хамид и Мустафа Решид — били су професионалне бирократе.

У Османском Царству, као и у свим исламским државама од Умајада и Абасида, очекивало се да бирократи располажу енциклопедијским знањем, и стога је природно што су они испољавали занимање за све области практичних и корисних наука, као што су књижевност, језици, калиграфија, право, историја и филозофија или географија, основи календара, земљомерство и пољопривреда. Припадници улеме нису имали непосредног интересовања за ове предмете, па су најзначајнији османски списи из тих области дела професионалних писара. Ћатиб Челебија (1608—1657), највећи османски енциклопедијски зналац, био је писар Царског дивана. Историјска и политичка дела која су стварали поједине бирократе најпотпуније изражавају државне традиције Блиског истока, те су стога припадници овог слоја, заједно са робовима образованим у Царском сарају, одиграли пресудну улогу у стварању османске културе.

Па ипак, бирократи нису увек поступали у складу с најбољим интересима државе. Од краја шеснаестог века мито се било зацарило чак и међу највишим слојевима чиновништва. Кривотворење фермана кажњавало се одсецањем шаке или погубљењем, али је, упркос тако строгим мерама, крупан узрок поремећаја у државном систему била чињеница што су писари, у накнаду за мито, за један исти земљишни посед, издавали више повластица. Константно опадање вредности акче, при чему се принадлежности нису сразмерно повећавале, истодобно је подстицало давање и узимање мита. Године 1595. двојица ћатиба у Благајни су обешени, а шесторица истерани из службе због примања мита. Године 1598. велики везир је укорио писаре овим речима: „Многим својим издајама ви ћете поткопати добар ред у нашој држави."

ГЛАВА XIII

ПРОВИНЦИЈСКА АДМИНИСТРАЦИЈА И ТИМАРСКИ СИСТЕМ

ПРОВИНЦИЈСКА УПРАВА

Од првих дана постојања османске државе, султани су редовно именовали и поверавали управу над извесном облашћу двојици представника власти — бегу, који је припадао војничкој класи и заступао султанову извршну власт, и кадији, који је потицао из редова улеме и у име султана представљао правосуђе. Бег није могао извршити ниједну казну а да претходно од кадије не добије одлуку, а кадија није могао сам спровести у дело ниједно своје судско решење. При доношењу одлука и примењивању шеријата и кануна, кадија је деловао независно од бега. Он је примао наређења непосредно од султана, коме се он, исто тако, могао непосредно обраћати молбама. Османлије су сматрале да је оваква подела власти у провинцијској управи битна за успешан рад администрације.

Још као обична погранична кнежевина, османска држава је била подељена на „султанов санџак" и санџаке чија је управа поверавана султановим синовима. Санџак је био административна јединица са војним намесником, санџак-бегом на челу, који је од султана добијао „санџак" (заставу), као симбол своје власти. Због наглог ширења османских територија на Балкану после 1361. године, осетила се потреба да се над свим санџачким беговима постави беглербег, како би се сачувала контрола. Мурат I је на овај положај наиме-

новао свог оданог учитеља Шахина, и тако је у Румелији образовао први беглербеглук.

Мурат I ће доцније свога сина Бајазита поставити за намесника новоосвојених области на истоку са седиштем у Кутахији. Када се Бајазит I пребацио у Румелију 1393. године, сматрао је за потребно да у Анадолији, са Кутахијом као главним градом, образује још један беглербеглук који би обухватао целу западну Малу Азију. Сем овог беглербеглука, основао је и трећи са средиштем у Амасији, којим је, такође, управљао један од османских принчева. До средине петнаестог века, у Османском Царству су била образована та три беглербеглука, и она су до краја чинила стуб Царства.

Видели смо да се османска администрација на европским територијама поступно успостављала током освајачког раздобља. Између области која је била организована на принципу санџака и која се налазила под непосредном османском управом и територија отворених за свети рат простирала се међузона, коју је чинило неко крајиште или нека вазална држава. Бегови на границама Царства били су независнији у своме односу према централној влади од бегова који су били ближе престоници. Припадали су таквим породицама као што су Евренос-оглу или Михал-оглу и били су султанови намесници на основу права наслеђа. Положај ових бегова у Османском Царству био је сличан положају Османа Газије под Селџуцима. У тим покрајинама спахије су обично били робови или слуге ових намесника. Османлије су династијама вазалних држава понекад давали аутономију у унутрашњим пословима, уз обавезу да им плаћају годишњи данак и шаљу помоћне трупе за потребе рата. Њима је више одговарало да поједине њихове области задрже статус пограничних *беглука* или вазалних кнежевина.

У петнаестом и шеснаестом веку, међутим, Порта је управу над новоосвојеним територијама најчешће поверавала непосредно санџак-беговима, над којима би касније именовала беглербега. Тако је долазило до стварања нових беглербеглука. Образовање нових беглербеглука готово је увек био дуг процес, који су усмеравали војни разлози. Рецимо, требало је да прође пуних сто седамнаест година, од

1463. до 1580, па да провинција Босна, која се раније налазила у саставу Румелије, постане самосталан беглербеглук основан против Аустрије. Крајем шеснаестог века, на подручју западног дела Црног мора од санџака је формиран беглербеглук као мостобран против козака. Године 1520. у Османском Царству је постојало само шест беглербеглука, а крајем Сулејманове владавине било их је шеснаест.

Године 1533. успостављен је алжирски беглербеглук и предат на управу Хајрудину Барбароси, у настојању да се целокупне турске поморске снаге уједине против Карла V. Као капудан-и дерја, велики адмирал, Барбароса је под својом администрацијом ујединио Алжир, који је лично био освојио, поред тринаест санџака на обалама и острвима Средоземног мора. Од последње деценије шеснаестог столећа Порта је ограничавала величину беглербеглука, у то време познатих под називом *ејалети*. Око 1610. Царство је било подељено на тридесет два ејалета, који су набројани на табели 3.

Османска влада је тимарски режим могла да заведе искључиво у оним областима где су санџачки систем, османски закон и османска администрација били ухватили чврсте корене. Тимарски систем није постојао у провинцијама Египта, Багдада, Абисиније, Басре и Лахсе, које су захваљујући тој чињеници сачувале извесну аутономију. Султан је у свакој од ових провинција стационирао јаничарске гарнизоне именујући по једног намесника, дефтердара и кадију. Провинцијски доходак није дељен спахијама у виду прихода са тимара, већ је намесник, пошто би подмирио све војне и административне трошкове у провинцији, био дужан да сваке године у престоницу шаље утврђену своту која се звала *салјана*. Ове области су због тога постале познате под називом салјанске провинције.

Административна организација наследних санџака који су се налазили у неким деловима источне Анадолије, а којима су управљали племенски поглавари, такође се разликовала. У тим санџацима, познатим под именом *хукумет* — самостални — санџаци, целокупан приход је припадао наследном племенском бегу, али је он, на основу султановог

наређења, био обавезан да даје утврђен број ратника за војску. У значајним градовима те области, султан је именовао кадију и стационирао јаничарски гарнизон.

ТАБЕЛА 3

Беглербеглук	*Седиште*	*Датум освајања*	*Датум образовања беглербеглука*
Румелија	Једрене; касније Софија и Битољ	1361—85.	око 1362.
Анадолија, западна Мала Азија	Анкара и Кутахија	1354—91.	1393.
Рум	Амасија и Сивас	1392—97.	1413.
Трапезунт	Трапезунт	1461.	око 1578.
Босна	Сарајбосна (Сарајево)	1463.	1580.
Караманија	Коња	1468—74.	1468—1512.
Кефе	Кафа	1475.	1568.
Дулкадир (Зулкадирије)	Мараш	1515.	1522.
Ерзерум	Ерзерум	1514.	1533.
Дијарбекир	Дијарбекир	1515.	1515.
Мосул	Мосул	око 1516.	1535.
Халеб (Алеп, северна Сирија)	Алеп	1516.	1516.
Шам (Дамаск, северна Сирија)	Дамаск	1516.	1517—20.
Траблус—Шам	Триполи (Либан)	1516.	око 1570.
Мисир (Египат)	Каиро	1517.	1517—22.
Јемен (са Аденом)	Забид, Сан'а	1517—38.	1540.
Џезаир-и бахр-и сефид (Егејски архипелаг)	Галипољ	1354—1522.	1533.
Џезаир—Гарб (Алжир)	Алжир	1516.	1533.
Карс	Карс	1534.	1580.
Багдад	Багдад	1534.	1535.
Ван	Ван	1533.	1548.
Тунис	Тунис	1534.	око 1573.
Басра	Басра	1538—46.	1546.
Лахса (ал-Хаса)	ал-Катиф	око 1550.	1555.
Будим (Угарска)	Будим	1526—41.	1541.
Траблус—Гарб	Триполис (Либија)	1551.	1556.
Темишвар	Темишвар	1552.	1552.
Шехризор	Шехризор	1554.	?
Хабеш (Абисинија)	Суакин и Џида	1555—57.	1557.
Кипар	Никозија	1570.	1570.
Чилдир	Чилдир	1578.	1578.

Постојао је, према томе, известан број аутономних провинција које су се разликовале од области под непосредном османском управом. То су биле салјанске и хукуметске провинције; затим хришћанске вазалне кнежевине Молдавија, Влашка, Ердељ, Дубровник, Ђурђијанска, Черкеска и, у седамнаестом столећу, козаци; коначно, ваља споменути и потчињене муслиманске кнежевине — Кримски Ханат, шерифат Меке и Гилан, који се кратко време налазио у саставу Османског Царства. Триполис, Тунис и Алжир сачували су свој првобитни статус пограничних провинција.

У шеснаестом веку, Порта је сматрала да има право на теоријски суверенитет над Венецијом, Пољском и Хабсбуршким Царством, будући да су јој ове државе плаћале данак, као и над Француском, у време када је Франсоа I од Турака тражио помоћ и с њима био у савезу.

Међутим, у типично османској провинцији био је на снази тимарски систем. Тај систем, који ће одредити не само карактер провинцијске администрације Царства већ и његову финансијску, друштвену и аграрну политику, настао је из неопходности да се велика царска војска одржава на основама средњовековне привреде. Све ове институције биле су устројене у складу са војним потребама државе.

Суштински проблем империје на Блиском истоку био је недостатак кованог новца. Злато и — чак, важније — сребро чинили су основу новчаног система, тако да је држава, суочена са реткошћу ових метала, имала тешкоћа при финансирању својих великих подухвата, а особито у одржавању велике стајаће војске. Постојеће околности онемогућавале су да сељак у готовом новцу плаћа свој намет, десетак, те га је он подмиривао у натури. Међутим средњовековна држава практично није располагала инструментима за прикупљање и претварање у готов новац оних дажбина које су подмириване у натури, већ је, обично, ове изворе својих прихода уступала опорезованим земљорадницима. Држава је на тај начин губила део свог дохотка, односно њени фондови неопходни за подмиривање војничких плата остајали су празни. Стога се уобичајило да се порези у натури, који су припадали др-

жави, уступају војницима, с тим да их они сами убирају. Овакав систем расподеле земљишних прихода био је много раније установљен у исламским царствима на Блиском истоку. У Византији се слично војно пољско добро називало пронија, којој је у Персији у свему одговарао тимар.

У таквом систему коњаник-спахија живео је на селу где је у исти мах био и његов извор прихода и где је лако могао прикупљати десетак, неку врсту намета на плодове, који је исплаћиван у натури. Њему је пао у део задатак да десетак претвара у готов новац, те је тако војник заменио опорезованог земљорадника. Једна од предности овог система била је у томе што је коњаник, стуб средњовековне војске, лакше могао да негује свог коња у селу у којем је и живео.

У Византији, као и у државама које ће настати на њеним територијама, сељак је имао обавезу да феудалцу годишње даје по колски товар дрва и сточне хране и пола колског товара сена. Сем тога, био је дужан да кулучи на његовом имању и да му својим колима чини разне услуге. Такво стање затекли су Турци када су освојили Балкан, и било им је сасвим једноставно да проније претворе у тимаре. Они су временом, исто тако, у тимаре претварали и велика слободна имања у поседу хришћанских господара, поред још неких земљишних добара која су припадала манастирима. Тимарски систем је од самих почетака османске државе био изразито обележје османског режима.

У класичном раздобљу Царства, провинцијске спахије, тимарници, образовали су главнину османске војске. Спахија је био типичан средњовековни коњаник наоружан старовремским оружјем. У османској војсци су се углавном јаничари служили ватреним оружјем. Према једној процени, око 1475. године, када је капукулу-коњица бројала три хиљаде бораца, а јаничара било свега шест хиљада, двадесет две хиљаде спахија са тимарима живело је у Румелији, а седамнаест хиљада у Анадолији.[1] Сматра се да је сто година касније, за владавине Сулејмана I, било шест хиљада капукулу-коњаника, дванаест хиљада јаничара и четрдесет хиљада провинцијских спахија.

Да би успоставила тимарски систем и одржавала трајну и централизовану контролу, Порта је морала до најситнијих појединости да утврди све изворе прихода у провинцијама и сачини регистре из којих би се видела расподела тих извора. Непосредно после освајања неке области, а доцније сваких двадесет, тридесет година, када су промене у убраном порезу бивале очигледне, Порта је у сваку покрајину слала по једног свог опуномоћеника, који се звао *ил-јазиџи (јазиџија)*, да утврди изворе прихода. Он је у детаљан регистар *(дефтер)* уписивао име главе сваке породице у сваком селу и приближну величину имања којим располаже. На крају пописа, за свако село исписивао је укупну своту новца коју је требало остварити од десетка, затим *чифт-ресми* — такса на имање која је плаћана у готовом новцу, а коју су хришћани подмиривали под називом *испенџа* — као и од осталих повремених давања, у која су спадале глобе или женидбено-удадбене таксе. На тај начин он је утврђивао висину прихода који би требало да оствари свако село. Пошто би такав регистар био употпуњен, издвајан је приход села предвиђен за султана (односно за централну, државну благајну), везире и бегове, а остатак је раздељиван спахијама у виду *тимара* или *зијамета*. Зијамет је у формалном смислу био субашино лено, са годишњим приходом од двадесет хиљада до сто хиљада акчи. Посед са којег се годишње убирало више од сто хиљада акчи звао се *хас*.

Потом је састављан још један, сумаран регистар, који је садржао расподелу прихода са хаса, зијамета и тимара, док је у канун-нами, на почетку оног првог, детаљног регистра, навођена висина дажбина и услови под којима спахије у санџаку имају право да их убирају. Сељак је своје обавезе подмиривао у складу с тим одредбама, а пружала му се могућност да свој статус измени тек приликом састављања нових катастарских спискова. У случају спора, кадија се при доношењу одлуке руководио овим регистрима. Тимар је био недељива и непроменљива јединица.

Централна влада је по једну копију сваког од тих регистара чувала у канцеларији нишанџије, одговорног старешине. Другу копију је добијао беглербег провинције.

Површно посматрана, институција тимара подсећа на средњовековни европски феудални систем. Па ипак, постоје битне разлике између та два система. Да би успоставила тимарски систем, османска држава је морала да учврсти своју апсолутну контролу над земљом, а тој контроли нису могла стати на пут никаква права приватног власништва. Служећи се примером ранијих муслиманских држава, османска влада је сву обрадиву сеоску земљу прогласила *миријом*, царском земљом, то јест добрима која припадају држави. Једини изузеци су били *мулкови*, слободна имања, и вакуфи, чији је статус султан могао по свом нахођењу да санкционише или измени.

У таквом систему, обрадива земља је била државно власништво. Сељак који ју је обрађивао имао је статус наследног закупца, а као награда за труд припадало му је право на плодоуживање. Сељакова права на земљу преносила су се са оца на сина, али без дозволе није могао имање пренети на друго лице. Утицајне личности, међутим, упорно су настојале да остваре права приватног власништва над земљом. Најкрупнији проблем у друштвеној историји Османског Царства, као и раније у абасидском халифату или у Византији, била је борба између државе и појединаца око поседовања земље. Кад год би снага државе ослабила, површина земље која се налазила у приватном власништву или која је имала статус вакуфа нагло би се повећала; односно, чим би султан успоставио снажну централну власт, укинуо би права на приватно власништво и вакуфе и поново завео државну контролу над земљом. Бајазит I, а посебно Мехмед Освајач, прославили су се овом врстом реформе.

Када је око 1470. године извршио ревизију укупних земљишних поседа широм своје империје, Мехмед II је завео принцип да се морају вратити држави сви вакуфи које претходни султан није санкционисао, односно чије зграде више нису постојале или су изгубиле сваку намену. На тај начин је преко двадесет хиљада села и пољопривредних добара претворено у миријску земљу. Мехмед је ту реформу извршио да би повећао број спахија са тимарима. У Анадолији је,

ипак, извесна имања оставио у поседу појединаца и дервиша, која су им припадала и у ранијим исламским државама, али је од сваког таквог поседника захтевао да у војску шаље по једног потпуно наоружаног коњаника. За владавине Мехмедовог наследника Бајазита II настала је реакција против ових реформи. Противници тих мера су тврдили да се оне косе са шеријатом, те је главнина приватних поседа и вакуфа враћена ранијим власницима. Селим I и Сулејман I, чији су огромни војни подухвати захтевали све већи број спахија, обновили су Мехмедову политику.

Године 1528. око 87 процената земље имало је статус мирије. Напоредо са повећањем броја спахија у том раздобљу, проширивала се и миријска земља, и то на штету старих земљопоседничких породица и улеме. Што је више војних лица очекивало да добије тимаре то је држава експроприсала веће површине, али је крајем шеснаестог века поново почела да губи контролу над миријском земљом. Османски историчари сматрају да је то један од главних разлога опадања Царства.

У тимарском систему владао је принцип подељене својине, јер су право на исту земљу истовремено уживали држава, спахије и сељаци. Спахија који је држао тимар, имао је извесно право контроле над земљом, и у том својству називао се „земљопоседником“. У ствари, држава није давала спахији саму земљу, већ овлашћење да од народа прикупља утврђен износ државног прихода на одређеној површини земље. Држава му је уступала право на земљу у виду гаранције његових прихода.

Спахија је био овлашћен да спроводи у дело неколико ствари. Старао се о примени државних земљишних закона и могао је заинтересованим сељацима да изнајмљује ненасељену земљу под уговором пошто од њих унапред прими најамнину. Сељак је, са своје стране, пристајао да трајно обрађује земљу и да плаћа разрезан порез. Међутим, није му било допуштено да мења намену земље, било да је реч о ораници, градини или ливади. Уколико сељак без оправданог разлога не би три године обрађивао своју земљу, спахија је могао да је уступи неком другом лицу.

У случају да се неко настанио на напуштеној земљи у атару тимара, спахија је од њега примао законом утврђене фискалне обавезе. Имајући за циљ повећање површине обрадиве земље, држава је награђивала сваког оног спахију који би насељавајући сељаке на свом тимару проширио обрађене парцеле.

За своје личне потребе и одржавање стоке, спахија је добијао један *чифт* (баштину) земље, чија је вредност била различита у разним местима и износила од 60 до 150 *дунума* а понекад и виноград или воћњак. Спахија, као ни било који његов сродник, није могао преузети у посед земљу коју је држала раја, штавише, у другој половини шеснаестог века спахијска имања морала су се у целости предати сељацима. Према томе, спахија који је уживао тимар имао је положај државног чиновника са обавезом да спроводи важеће земљишне законе.

Глава породице са статусом раје имала је право на довољно велик чифт да се на њему исхрани једна породица, али више од тога није могао добити. После његове смрти, синови би заједно обрађивали ту деоницу, јер се чифт није смео делити. Сељак који је држао чифт плаћао је спахији *чифт-ресми*, годишњу таксу у износу од двадесет две акче. Овај намет, који је у почетку убиран уместо кулучења, изједначавао се са вредношћу сена, сточне хране, дрва и радних услуга које је у доба Византије сељак дуговао свом феудалцу. Као што се види, Порта је настојала да кулучење у што већој мери замени плаћањем утврђеног износа у готовом новцу.

РАЈА И ТИМАР

Држава је спахији давала извесна права над рајом да би му и на тај начин гарантовала приходе. У најширем значењу речи, појам раје, било муслиманске или хришћанске, подразумевао је поданике произвођаче који су, за разлику од припадника војничке класе, плаћали дажбине. У ужем смислу,

рају су чинили земљорадници, насупрот градском становништву и номадима, који су имали друкчији статус.

Спахија је са тимаром добијао не само земљу већ и сељаке на њој. У петнаестом веку раја је представљала битан чинилац у свим пољопривредним подухватима, јер је обрадиве земље било више него људства које је радило на њој. Малобројност сеоског становништва и обиље необрађене земље на тимарима били су повод сталних сукоба између тимарника, који су покушавали да један другом преотму рају. Спахија коме би раја побегла, губио би приход, па је управо због тога закон забрањивао раји да напушта своје пребивалиште и одлази на неко друго место. Спахији је давана могућност да у року од петнаест година присили одбеглог сељака да се врати на његову земљу, али то никако није могао учинити без кадијиног указа. Ако би неко друго лице, које би плаћало десетак, дошло да ради на напуштеној земљи, спахија није више могао натерати одбеглог сељака да се врати, већ је само имао право да од њега тражи чифт-ресми. Уколико је тај сељак у међувремену почео да се бави неким занатом у граду, био је обавезан да спахији плати накнаду која се звала *чифт-бозан-акча* — намет због напуштања земље — који је износио годишње нешто више од једног дуката у злату. Међутим, спахија га није могао присилити да се врати.

Овакве околности су се, по свему судећи, измениле у шеснаестом веку. Чини се да је становништво Царства нагло било порасло јер је обрађивана већа површина земље. Из земљишних регистара за владавине Сулејмана I се види да су у то време обрађиване знатно веће површине земље него раније, што се може закључити на основу катастарских пописа. Вредност земље и приходи са ње повећали су се. Закони који су забрањивали сељацима да напуштају земљу нису више били тако строги, напротив, подстицали су прилив становништва из села у градове. Може се рећи да је у том раздобљу површина обрађене земље била достигла највиши степен који је допуштала технологија оног доба.

Држава је спахији давала још нека овлашћења: поверавала му је одговорност за ред у селу. Половина новца прикупљеног од сељака на име глобе за ситне прекршаје припадала је спахији, а друга половина санџак-бегу; међутим, право на одређивање казни искључиво је имао локални кадија. Спахија је могао да ухапси прекршитеља, али није био овлашћен да му пресуди казну. Спахија је живео у селу које је улазило у састав његовог тимара, и обављао је своје војне дужности, али се сам није бавио пољопривредном производњом. Да би спахија могао живети на селу, османске канун-наме су прописивале да сељак мора чинити спахији извесне ситне услуге. Био је дужан да му сагради житницу, али не и кућу; затим, морао је да превози спахијин десетак до његовог амбара или до пијаце, уколико она није била даље од једног дана путовања. Сељак је, такође, морао да коси спахијину ливаду, али не и да сено пребацује у његову шталу. Уколико би спахија дошао у село, сељак је био дужан да му пружи тродневно гостопримство, које је подразумевало и старање о његовом коњу. Закон је, уз то, одобравао обичај да сељак дарује спахију о празницима. У неким областима сачувао се обичај да сељак на спахијином поседу ради један дан до три дана.

У канун-нами сваког санџака набројане су оне дажбине и услуге које је сељак био дужан да чини, с тим што му спахија није могао наметнути никакве друге обавезе. Порта је томе придавала велики значај, и чињеница је да главне одредбе у канун-нами утврђују односе између спахија и раје. Спахија који је поступао супротно тим прописима излагао се опасности да изгуби свој тимар. Стога се раја несумњиво налазила у повољнијем положају од кмета у средњовековној Европи, а главна разлика лежи у чињеници што је османски сељак живео под заштитом централизоване државе и њеног независног законског система. Па ипак, султанови укази везани за живот раје који потичу још из петнаестог века показују да су спахије и бегови злоупотребљавали своја овлашћења. Настојања спахија да одрже раније феудалне обичаје била су потврда тих злоупотреба. Сељаци су се жалили

на незаконите и претерано високе глобе, а посебно су стављали приговоре на навику санџак-бегова и кадија да бораве у њиховој кући под изговором да одржавају ред и гоне сумњива лица, присиљавајући их да бесплатно хране не само њих већ и њихову многобројну пратњу и стоку. Сељаци су се, сем тога, жалили и на покушаје спахија да од њих узимају новац у виду незаконитих намета, као и на њихова настојања да десетак прикупљају у готовом новцу, а не у натури. Сулејман I је издао више указа којима је забрањивао такве поступке.

Главнину поданика који су припадали раји чинили су земљорадници везани за тимар или хас, али су у оквиру ове класе постојале социјалне разлике. Османски закон, слично византијском, делио је сељаштво према томе да ли поједини сељак држи цео чифт или пола чифта земље, док је беземљаше разврставао зависно од њиховог брачног стања, и на основу тих података разрезиван је порез раје. У негдашњим византијским и балканским земљама, Турци су затекли известан број непописаних беземљаша који су се звали *елефтери*, слободњаци. Раја која је побегла са земље или која није била унета у катастарске пописе, појединци који су напуштали родитељски дом и нерегистровани номади третирани су у османском периоду као једна класа. Беземљаши су радили на тимарима као привремени или стални пољопривредни радници. Од ове друге групе тимарници су примали десетак и остале дажбине којима је подлегала раја, а које су биле разрезане према броју дунума. Уколико би се беземљаши на истом месту задржали три године, постајали би раја тог спахије. Порта је упорно покушавала да настањује беземљаше и номаде.[2]

Робови—наполичари образовали су посебну власт, чији положај веома подсећа на животне услове кметова у Западној Европи. То су обично били ратни заробљеници или купљени робови које су султани и утицајни припадници владајуће класе као радну снагу користили на својим имањима и вакуфима. Будући да лица у чији би посед доспела таква земља нису могла запошљавати рају унету у катастарске ре-

гистре, настојали су да привуку непописану рају или да на својој земљи населе робове који би је обрађивали. Већина имања у поседу владајуће класе била је организована на такав начин. Овај систем је примењиван од најранијих дана Османског Царства, али се распространио тек почетком седамнаестог века.[3]

И сама држава је користила наполичаре за одгајање пиринча или друге пољопривредне радове неопходне за подмиривање потреба двора и војске. У намери да обнови напуштена села око Цариграда, Мехмед Освајач је у њима насељавао ратне заробљенике, дајући им статус наполичара. Њима је било забрањено да се жене изван свог круга, а имали су обавезу да држави предају половину своје жетве. У шеснаестом веку, ипак је већина наполичара прешла у редове раје.

Енглески путописац Х. Блаунт забележио је око 1634. године како је сврха тимарског система да „улије страх у народ који живи у провинцијама и натера га да добро обрађује земљу".[4] Један од главних задатака ове институције било је, у ствари, обезбеђење јавног реда. Служба безбедности, која је обухватала и сама села, штитила је рају од разбојника и гонила и кажњавала преступнике. Субаша и санџак-бег били су одговорни за ред у својој области, те би, с времена на време, обилазили свој санџак да похватају пустахије. Санџак-бег је имао искључиво право да извршава телесне казне које би одредио кадија.

СПАХИЈСКА КОЊИЦА

Првенствени задатак тимарског система био је да обезбеђује трупе за султанову војску, то јест да одржава велике коњичке снаге, које је контролисала централна влада. Спахија, уживалац тимара, неговао је свог коња, наоружавао се луком и стрелом, мачем, штитом, кратким копљем и буздованом и, уколико је доходак са његовог тимара премашао одређену своту новца, ратовао је под оклопом. На сваке три

хиљаде акчи тимарског прихода спахија је био дужан да обезбеди по једног *џебелију*, комплетно наоружаног коњаника, док је бег опремао по једног џебелију на сваких пет хиљада акчи прихода. Из тога проистиче да је почетком шеснаестог века спахија са приходом од девет хиљада акчи војевао под оклопом и давао три џебелије и шатор. Санџак-бег је на тај начин могао имати велику пратњу џебелија, и што је његова пратња била већа, уживао је већи углед. Веома је тешко стога утврдити бројно стање спахијске војске и број џебелија.

Када би султан наредио да се крене у ратни поход, спахије би се, под заповедништвом субаше, окупиле под санџак-беговy заставу. Санџак-бегови би се потом окупили под заставу беглербега, а беглербегови би се, у одређено време и на одређеном месту прикључили султановој војсци. Потом би султан извршио смотру својих снага, што је представљало неку врсту инспекције. Спахије-тимарници служили су у лакој коњици, а у бојној формацији заузимали су положаје на крилима образујући тако полумесец, што им је омогућавало да брзо опколе непријатеља. Како ове трупе нису добијале плату из централне благајне, а коњи би им се до измака лета изморили, коњаници су настојали да се врате кућама почетком јесени. Ратничка сезона је трајала од марта до октобра, што значи да је османска војска била најслабија с јесени. Свесни те чињенице, поједине европске војсковође, рецимо Хуњади, увек би је нападали у то доба године.

Тимари су се добијали на молбу војног старешине. Султан би, затим, на основу таквог захтева издао указ којим се одређује вредност тимара будућег спахије и, пошто би се у санџаку нашао сличан упражњен тимар, беглербег би подносиоцу молбе издао *тескеру*, односно потврду. Молилац би се са тескером затим обратио централној влади и од султана добио повељу о установљењу тимара. Овакав поступак је био незаобилазан када се тимар добијао први пут, али су касније беглербегови, на основу сопствених повеља, могли да додељују тимаре у вредности до 5.999 акчи у Румелији, а до 2.999 акчи у Анадолији. У петнаестом веку, и то нарочито

у пограничној области, многе спахије су држале тимаре само на основу потврде коју би им издао санџак-бег или, чак, субаша. У шеснаестом веку, централна влада је пооштрила контролу над додељивањем тимара. Уживалац тимара, ваља истаћи, није могао изгубити своја права без султанове заповести. Османски тимарски систем разликовао се од европског феудализма по овој јако централизованој контроли. Сем тога, у оквиру тимарског система није било никакве хијерархије ни вазалског односа, за разлику од европског феудализма.

Да би неко лице могло добити тимар, морало је припадати војничкој класи, док је раји строгим законом било забрањено да ужива такву могућност. Син је постајао војник само ако му је отац био припадник војничке класе или султанов односно бегов кул. Османлије су признавале припадништво војничкој класи и члановима одговарајуће касте у новоосвојеним државама, те су на тај начин многи хришћани који су држали феуде постали спахије са тимарима. Временом су они сами или њихови синови прелазили у ислам. У петнаестом и шеснаестом столећу, слично јаничарском корпусу, робови су сачињавали велики број припадника спахијске коњице. Тимаре су могли добити једино они Турци муслимани који су били војни добровољци или они који су се одвигом истакли у ратним походима, односно на границама, као и следбеници пограничних бегова. Подаци из 1431. године за пограничну област Албанију показују да су 16 процената спахија бивши хришћански поседници феуда, 30 процената Турци из Анадолије, а 50 процената султанови или бегови робови. На кадије, улему и дворске миљенике отпадала су преостала четири процента тимара. Временом се број спахија турског порекла постепено смањивао. Синови преминулих спахија добијали су тимаре сличне онима какве су држали њихови очеви. Ако је, на пример, умрли располагао тимаром чија се вредност кретала између десет и двадесет хиљада акчи, његов првенац би добио тимар са приходом од четири хиљаде акчи, а други син по рођењу тимар од три хиљаде акчи. Уколико је очев тимар вредео између двадесет

и педесет хиљада акчи, прва три сина добила би тимаре у поступној вредности од шест, пет односно четири хиљаде акчи. Очеви ни у ком случају нису могли оставити синовима у наслеђе своја лена као у западноевропском феудалном систему. Уколико своје војничке дужности не би обављао седам година, спахија је губио спахијски статус и пребациван је у катастарски регистар намењен раји, што ће рећи да је сада подлегао фискалним обавезама. Према томе, крвно племство било је искључено у тимарском систему. Ако би спахија коме је одузет посед ратовао седам година, могао је, на основу захтева војног заповедника, поново добити тимар.

У саставу класе тимарника постојале су велике разлике. Бегови који су добијали имања звана *хас* или *зијамет* обично су претходно службовали у Сарају. Беглербегови су убирали између шест стотина хиљада и једног милиона акчи годишње. Санџак-бегови су држали поседе зване *хас*, са приходом између две и шест стотина хиљада акчи, док су субаше држале хасове или зијамете који су доносили од двадесет хиљада до две стотине хиљада акчи прихода. У XV веку просечни годишњи приход спахије са тимаром износио је две хиљаде акчи. У шеснаестом столећу, тај износ се попео на три хиљаде акчи.

У првој деценији шеснаестог века годишњи приход санџак-бега кретао се између четири до дванаест хиљада златних дуката, док је у истом раздобљу зарада најбогатијих власника мењачница и трговаца у Бруси ретко премашала четири хиљаде. Бегови и имаоци зијамета образовали су најбогатији слој друштва. Ови односи су били сасвим друкчији у петнаестом веку, када су просечан спахија и јаничар или мајстор-неимар, имали приближно исти годишњи приход, и то од тридесет до четрдесет дуката. За посебне заслуге, спахија је могао добити повећање од десет процената вредности свог тимарског прихода, те би се на тај начин његов годишњи доходак повећао на четири стотине златних дуката. Међутим, да би добио зијамет, спахија је морао учинити нешто заиста изузетно, јер је ова врста поседа готово

искључиво била резервисана за султанове робове или беговске синове.

Касније су бегови почели злоупотребљавати своју власт и тимаре су давали неподобним лицима у накнаду за мито. На тај начин су у шеснаестом веку многи појединци из редова раје постали спахије. Сулејман I није имао другог избора до да озакони овакав прилив људи изван класе, али је накнадно предузео оштре мере да убудуће само спахијски синови могу добијати тимаре. Стална потражња за тимарима била је у току класичног раздобља пресудан чинилац у унутрашњој политици Османског Царства. Спахије којима је била одузета баштина, капукулу-трупе и добровољци у пограничним областима вршили су сталан притисак захтевајући тимаре.

Потреба за додељивањем земље у виду тимара присиљавала је државу да предузима стално нова освајања. Припадници капукулу-трупа су, уз то, желели рат да би стекли поседе, јер су тимаре и зијамете добијали они јаничари који би се храброшћу истакли на бојном пољу. Стога је потреба за тимарима била она сила која је подстицала Османлије да проширују своје границе. Сем тога, постојало је велико супарништво између анадолских добровољаца и ускока дуж граница који су очекивали да добију лена, и спахија у залеђу који су већ располагали таквим добрима. Та нетрпељивост је била разлог што су пограничне снаге у Румелији често заузимале непомирљив став према централној власти.

Проблемом тимара објашњавају се и несугласице између старих спахија у негдашњим анадолским кнежевинама и тек успостављеног османског режима. Османлије су оставиле затечене поседе неким спахијама, а пензионисали су оне у које нису имали поверења, али тиме нису била изглађена трвења између локалних спахија и оних појединаца којима је султан тек био дао тај статус. На челу побуне у Смирни и Саруханy 1416. године и караманских немира који су трајали од 1468. до 1511. стајале су локалне спахије.

За време буна принчева под Сулејманом I, из личних разлога су се око бунтовних царевића окупљали сиромашни

тимарници, лица која су изгубила посед и остали појединци што су чекали да добију тимар или пензију.

Само је један део државних прихода додељиван у виду тимара. Године 1528. државни доходак попео се на 9,650.000 златних дуката, од чега је 37 процената раздељено спахијама. Око 50 процената припало је непосредно султану, што ће рећи улило се у државну благајну. Велики проценат те своте обезбедила су велика имања, такозвани султанови хасови. Остатак су чинили порези које су плаћали трговци у градовима, затим царинске дажбине и приходи из рудника. Једино је централна благајна била овлашћена да прикупља *џизју*, намет који је плаћало немуслиманско становништво, а који је 1528. године износио око 750.000 златних дуката. Већи део прихода централне благајне султан је делио јаничарима и капукулу-коњици у виду плате исплаћиване у готовом новцу. Преосталом сумом подмиривани су издаци за трупе које су чувале утврђења, трошкови око издржавања Сараја и оправке јавних грађевина.

Тимари нису додељивани само војницима него и дворским и државним званичницима, и то као облик плате или пензије. Тако су тимаре и зијамете могли добити чауши, мутеферике и писари запослени у државним канцеларијама. Догађало се чак да султан дарује своје миљенике приходом у вредности тимара или хаса, називајући тај дар „новцем за обућу" или „новцем за сточну храну". У другој половини шеснаестог века порастао је број тимара који су додељивани лицима изван војничке класе, и тај чинилац је значајно допринео распаду овог система.

АДМИНИСТРАЦИЈА И ТИМАРСКИ СИСТЕМ

Тимарски систем, од беглербега до спахије, као административна организација оличавао је султанову извршну власт у провинцијама. Спахијама је било поверено више административних дужности. Они су образовали неку врсту полицијских снага којима су били дужни да штите рају на

селу и истовремено су имали значајну обавезу да прикупљају порез и примењују земљишне законе. Провинцијском администрацијом руководио је беглербег, који је заступао султанову власт у провинцији. Он је пресуђивао спорове међу спахијама и спроводио у дело султанова наређења. Беглербегови значајних провинција, као што је Египат, имали су ранг везира и понекад извршну власт: могли су да отпуштају кадију и изричу смртне казне.

Под руководством беглербега радили су *тимар-дефтердари* и *дефтер-ћехаје*, који су решавали сва питања везана за тимаре, затим *хазине-дефтердари*, који су се старали о изворима прихода намењених централној благајни. Сви ти званичници имали су своје посебне канцеларије. Чиновници канцеларија у надлежности беглербега били су организовани на исти начин као у главном граду: беглербегово веће сачињавали су *ћехаја* — настојник, који је вршио дужност његовог заменика, *тескерџија*, административни службеник, који је обављао послове кореспонденције, и поменути званичници које је именовао султан. У надлежност беглербеговог већа поглавито су спадала питања тимара, парнице које су водиле спахије и жалбе народа. У случају потребе и градски кадија је узимао учешћа у овим расправама.

Неки беглербеглуци били су финансијски независни. Под беглербеговим надзором, хазине-дефтердар је све трошкове намиривао из касе провинцијских прихода и, пошто би на крају године извршио коначан обрачун, вишак новца је слао централној благајни.[5]

Основна административна јединица Османског Царства од самог почетка био је санџак. Известан број санџака сачињавао је беглербеглук или ејалет, а један од њих који је називан „пашин санџак", био је под непосредном управом беглербега. У састав санџака улазило је више малих обласних јединица познатих под називом *субашилуци*. Сам субаша живео је у граду и заповедао спахијама који су обитавали по селима у његовом округу. Већа села сваког санџака имала су званичника, такозваног *черибашу*. Он је организовао спахије за војни поход и окупљао их под субашину заставу.

Делови земље беглербеговог хаса били су разбацани по санџацима, а делови санџак-бегова поседа по субашалуцима. Имања, раштркана у неколико села улазила су у састав зијамета и спахијских тимара. Сврха оваквог система била је да се област беглербегове контроле прошири и спречи да ико загосподари округом.

Провинције су биле подељене на још један начин, на *кадилуке* — административно-правне области кадија. Сам кадија је живео у граду а своје представнике слао у поједина места округа и отварао судове. Он је, пре свега, у својству судије примењивао шеријат и канун, али је, у исти мах, био дужан да врши надзор над спровођењем султанових административних и финансијских наредби. Имајући такво овлашћење, био је надзорник финансијског пословања, обавезан да без одлагања обавести владу о сваком противзаконитом поступку административних службеника. Извршавајући султанова наређења, с времена на време би лично кренуо у инспекцију по провинцији.

Кадије су представљале стуб османске управе, а у петнаестом веку кадија је могао бити унапређен у санџак-бега или беглербега. Било је кадија који су злоупотребљавали своја широка овлашћења. Како је држава ограничавала број кадија, многи су се борили за тај положај, баш као и за тимаре. Дешавало се да будуће кадије годинама чекају на списковима аспираната, те би, чим би добили постављење, прегнули да се обогате. Кадије су, доцније, постављане само на годину дана. Средином шеснаестог века, за кадије је у стотинама медреса широм Анадолије учило тако много полазника да су постали тежак терет за Царство; удружујући се у банде, уносили су пометњу у градове и пљачкали по селима.

Трећи стуб провинцијске администрације био је хазине-дефтердар, који је, као и њему сродан званичник у централној влади, заступао интересе државне благајне. Слично кадији, био је независан. Имао је право да непосредно оп-

шти са престоницом и да улаже жалбе против беглербега, као и осталих високих чиновника. С друге стране, беглербег је могао да отпусти сваког оног кадију или хазине-дефтердара који би злоупотребио своју власт, али би о томе морао одмах обавестити главни град. То наводи на закључак да је у провинцијама постојао ефикасан систем проверавања и равнотеже. Централизована влада је имала задатак да по провинцијама онемогућава оне паше које су тежиле превеликој моћи.

Јаничарски гарнизони стационирани у важним градовима били су још једна сила која је спречавала локалне власти да произвољно користе своју моћ. Број војника у овим гарнизонима кретао се од три стотине до хиљаду пет стотина људи, зависно од величине града, и они су поступали искључиво на основу султанових наређења. Беглербегови нису имали никаквог утицаја на гарнизоне, који су представљали султанову власт насупрот спољњем и унутрашњем непријатељу. Они су смиривали сукобе између муслимана и хришћана, пратили амбасадоре приликом њихових путовања и спроводили караване и новац, када се преносио у централну благајну.

Упоредо са порастом немира у другој половини шеснаестог столећа, текло је и стационирање јаничарских гарнизона по великим и мањим градовима. У седамнаестом веку, када је централна власт ослабила, адекватна власт у средиштима удаљених провинција, као што су Алжир, Египат и Багдад, прешла је у руке јаничара, утирући тако пут образовању једне нове владајуће класе у провинцијама.

III део

ПРИВРЕДНИ И ДРУШТВЕНИ ЖИВОТ

ГЛАВА XIV

ОСМАНСКО ЦАРСТВО И МЕЂУНАРОДНА ТРГОВИНА

БРУСА КАО СРЕДИШТЕ МЕЂУНАРОДНЕ ТРГОВИНЕ

Када је у тринаестом веку основано велико Монголско Царство, Анадолија је постала главни трговачки пут између Истока и Запада. У то време су трговци из италијанских поморских држава дочекивали караване са Далеког истока и из Ирана не само у Пајасу на југу и Трапезунту на северу, већ су исто тако путовали у унутрашњост Анадолије, у Сивас и Коњу. У доба Монгола постојао је царски друм који је повезивао Тебриз са Коњом преко Ерзерума, Ерзинџана и Сиваса. Двадесет три величанствена караван-сараја, који потичу из тринаестог века, и данас стоје на путу између Сиваса и Коње. Споредан крак царског друма између Сиваса и Цариграда надметао се са морским путем који је водио од Цариграда до Трапезунта. У то време су главни трговачки артикли којима су трговали Исток и Запад биле скупоцене тканине из Фландрије и Фиренце, које је на Истоку поглавито носила горња класа, као и разне врсте кинеске и персијске свиле.

У тринаестом веку Анадолија није само повезивала Европу са Истоком него се преко ње обављала и трговина у правцу севера и југа, између ханата Златне Хорде у источној Европи и арапских земаља. Зачини, шећер и разне врсте тканине са југа размењивани су за крзна и робове са севера. Италијански трговци су ову робу превозили морем, а мусли-

мански трговци и копном, путујући из Анталије у Коњу и Сивас или из Алепа у Кајсарију, Сивас, Синопу и Самсун. У том раздобљу градови централне Анадолије — Сивас, Кајсарија, Аксарај, Коња, Амасија и Анкара — постали су значајна трговачка средишта.

Када се у четрнаестом веку у Ирану распало Илханидско Царство и Османлије показале своју моћ у западној Анадолији, политичко, а с њим и трговачко средиште преселило се у западну Анадолију, што је довело до промена у сплету трговачких путева.[1] Бруса, која је крајем четрнаестог века била не само политичко већ и трговачко средиште Османског Царства, постала је најважнији трговачки град Анадолије и велика тржница за размену робе између Истока и Запада. Око 1391. године стари емпоријуми у западној Анадолији, међу које су се убрајали и Палација, Алтолуого (Ефес) и Смирна (Измир), већ су били потпали под османску управу и повезали се са Брусом. У то време су каравани из Ирана доспевали у ове морске луке не само преко Брусе него и преко Амасије и Токата, јер је Бајазит I, проширивши своје границе на исток чак до Ерзинџана, био загосподарио и овим караванским путем. Персијски каравани који су превозили свилу нису више ишли преко Трапезунта, већ су чешће путовали копном до Брусе. У петнаестом веку, градови Амасија и Токат, који су се налазили на овој саобраћајници, постали су после Брусе најзначајнија економска и културна средишта у Анадолији.

Бајазит је, 1391. године, заузео Анталију и Аланију, главне луке преко којих се у јужну Анадолију превозила индијска и арапска роба. Трговина са овим земљама обављала се и дуж древног копненог пута који је дијагонално секао Анадолију између Алепа и Цариграда пролазећи кроз Адану и Коњу. Овим путем, који је повезивао Брусу са југом, Османлијама је пошло за руком да потпуно овладају тек пошто су уништили Караманиде 1468. године.

У то доба муслимански трговци су могли безбедно да путују из Арабије и Ирана у Брусу. За европске трговце, међу којима је било Венецијанаца, Ђеновљана и Фирентинаца који су трговали преко два најзначајнија средишта левантске трговине, Цариграда и Галате, Бруса је била најближе тржиште где се куповала роба са Истока и продавале европске вунене тканине. Већ 1333. године Ибн Батута је могао да забележи како је Орхан најбогатији међу туркменским султанима у Анадолији,[2] а само деветнаест година касније Ђеновљани су са Османлијама закључили трговински споразум. Крајем четрнаестог века, Шилтбергер је Брусу са њеном трговином свилом и радиношћу упоређивао са Дамаском и Кафом, истичући да се персијска свила шаље из Брусе у Венецију и Луку,[3] које су у то време биле средиште европске производње свиле.

Трговина персијском свилом чинила је основу развоја и напретка Брусе. У петнаестом веку се европска производња свиле нагло проширила, док је Бруса постала међународно тржиште за основне сировине ове радиности, за свилено предиво изванредног квалитета, које се производило у Астерабаду и Гилану на северу Ирана. Џ. Маринги, заступник у Бруси породице Медичи и осталих фирентинских кућа, забежио је 1501. да из Ирана сваке године стиже у Брусу велики број каравана натоварених свилом. У својим писмима он говори о нестрпљењу с којим италијански трговци ишчекују долазак ових каравана, о навали при куповини робе и о жестоком надметању.[4] Труд се басносновно исплаћивао, јер је у Италији сваки фардело — око 150 kg — доносио чисту зараду од седамдесет до осамдесет дуката. У Бруси се на око хиљаду разбоја дневно ткало по пет фардела свиле. Цена свиле је стално расла, са педесет акчи по фарделу 1467. године, скочила је на седамдесет 1488, а 1494. на осамдесет две акче. Просечан караван доносио је товар од око две стотине фардела свиле. На табели 4 наведени су укупни приходи од царинских дажбина на свилу у Бруси током појединих година, на основу чега се може стећи извесна представа о обиму увоза.

ТАБЕЛА 4

Година	Приходи у златним дукатима
1487.	40.000
1508.	33.000
1512.	43.000
1521.	13.000
1523.	17.000
1557.	24.000

Нагло опадање царинских прихода око 1523. године последица је персијских ратова, и мада после склапања мира с Персијанцима 1555. године кривуља поново почиње да расте, далеко је испод нивоа у петнаестом веку.[5]

Чак и пошто је Цариград постао османска престоница, Бруса је наредних сто година и даље важила за једно од главних трговачких средишта овога Царства. Алеп је, такође, дуго времена био значајан центар трговине свилом и такмац Брусе. Каравани са товарима иранске свиле стизали су у Алеп преко Ерзерума и долином Еуфрата или, чешће, из Тебриза преко Вана, Битлиса, Дијарбекира и Берецика. Турци су између 1516. и 1517. године заузели Алеп и тако загосподарили овим путевима, те су се тада сва тржишта персијске свиле доступна Европљанима нашла у рукама Османлија. У шеснаестом веку они су чак покушали да персијским средиштима производње свиле на северу, Ширвану и Гилану, наметну своју непосредну управу.

Свила, међутим, није била једини трговачки артикал који се продавао у Бруси. Мошусов мирис, равен и кинески порцулан чинили су највећи део робе која је из централне Азије доспевала у Брусу, док су персијски трговци собом односили европске вунене тканине, скупоцене брусанске брокате, кадифу, а особито златни и сребрни новац, који је у Ирану имао већу вредност.

Путописац Бертрандон де Ла Брокијер оставио нам је из 1432. године опис сувоземног пута који је водио из Дамаска у Брусу. Ла Брокијер се у Дамаску придружио једној групи ходочасника и трговаца који су на повратку из Меке путовали караваном од три хиљаде камила. У каравану се налазило много турских угледника којима је султан за вођу одредио једног трговца из Брусе. После путовања од педесетак дана, Ла Брокијер је стигао у Брусу, где је, поред фирентинских, затекао и ђеновске трговце из Пере, који су били допутовали да купе зачине.[6]

Робу која се превозила овим караванским путем обично су сачињавали лаки и скупи артикли, као што су зачини, материје за бојење, лекови и тканине. Око 1487. годишњи приходи од царина на шафран, гумлак и бибер, на робу која се увозила у Брусу, достизали су око две хиљаде златних дуката. Трговина која се обављала караванима искључиво је била у рукама муслиманских трговаца, већином из Алепа и Дамаска, од којих су многи улагали огромне суме у своје послове. Године 1500, на пример, један богати трговац из Дамаска, по имену Абу Бакр, продао је у Бруси бродски товар зачина у вредности од четири хиљаде златних дуката.

Махмуд Гаван, моћни везир краљевства Бахмани у Индији, сваке године је до 1480. слао своје трговачке заступнике у Брусу да продају индијску робу. Неколицина његових агената је чак 1481. прешла на Балкан да тамо тргује индијским тканинама и осталим еспапом.

Трговац из Фиренце Бенедето Деи тврдио је да је око 1470. године са својим ортацима куповао у Бруси зачине, поред памука и воска. Из Марингијевих извештаја такође се види да је Бруса извозила зачине у Италију, свеједно колико мале биле те количине. Године 1501. Маринги је писао једном пријатељу у Фиренци да је за њега набавио три вреће бибера и да му, ако жели, може и више послати. Испоставило се, међутим, да разлика између брусанске и фирентинске цене бибера није била довољно велика у поређењу са профитима који су се могли остварити у трговини свилом. Маринги је 1503. забележио да се бибер може продавати по цени од двадесет седам златних дуката по *кантару* — око 56 kg — у Пери, у случају да са других страна не пристигну залихе. Званична цена бибера у Једрену 1501. године износ-

сила је само осамнаест дуката по кантару. Међутим, у то време Португалци су већ почели да превозе зачине у Европу непосредно из Индије.

ОСМАНЛИЈЕ И ИНДИЈСКИ ТРГОВАЧКИ ПУТ

У шеснаестом веку, упркос највећим напорима, Португалцима није полазило за руком да пресеку трговачке путеве који су из Индије и Индонезије, преко Персијског залива и Црвеног мора, водили на Блиски исток. Чак су у другој половини тога столећа дозвољавали да се зачини намењени Блиском истоку продају у Хормузу.

Када су 1509. године Португалци уништили код Хаула део мамелучке флоте, а мамелучки владар се обратио за помоћ османском султану, Османлије су истог часа послале у Суец материјал и људство за изградњу бродова. Године 1516. и 1517. они су освојили Сирију, Египат и Хеџаз, док су Португалци упловили у Црвено море претећи да заузму Меку и Медину. Године 1517. Селим I, који се тада још увек налазио у Каиру, наредио је да се у Суецу изгради флота која би истерала Португалце из Индијског океана, а 1517. и 1525. османски адмирал Селман одбио је португалске нападе на Џиду и потом наставио продор ка Јемену и Адену.

Португалци су по правилу избегавали отворене сукобе са Османлијама и, схвативши то, они су прешли у офанзиву. Тако су, 1538. године, послали конвој од тридесет бродова да истерају Португалце из луке Диу у северној Индији, али је овај поход пропао углавном стога што је бахманијски султан, локални муслимански владар, одбио да учествује у њему плашећи се да су Османлије дошле да успоставе своју управу у овој области, а не да њему помогну. Међутим, Османлијама је у то време пошло за руком да покоре Јемен и Аден.[7]

Током шеснаестог столећа у Османско Царство су стизали зачини директно из Индије и Индонезије. Упркос повременој несташици, европски трговци су на трговима Алепа, Каира, Цариграда и Брусе живо размењивали своју робу за индијске производе. Године 1554. само су Венецијанци откупили шест хиљада квинтала зачина у Александрији, а количина од дванаест хиљада квинтала, колико су они, 1560—1564, годишње куповали, била је иста као и у време пре него што је Васко де Гама открио морски пут у Индију. Због тога је лисабонско тржиште повремено западало у кризу. Један португалски ухода упућен у Египат известио је 1564. године своју владу да је у Александрију приспело тридесет хиљада квинтала зачина.[8] Сваке године је у Џиду, морску луку Меке, пристизало по двадесет бродова натоварених зачинима, те су се турски ходочасници из Меке враћали снабдевени зачинима, бојама и индијским тканинама.

Године 1526. приходи од царина на зачине који су у Дамаск транспортовани ходочасничким караванима попели су се на 110.000 златних дуката. Европски трговци су у самом Дамаску куповали један део тих зачина, а потом их извозили преко Бејрута, док је главнина товара одашиљана у Брусу и Цариград, а одатле на Балкан и даље на север. Царинске уредбе у Бруси за 1545. годину показују да су европски трговци у овом граду куповали зачине, те су око 1582. приходи од царина на зачине у Бруси достигли своту од 7.250 златних дуката, четири пута већу него 1487. године. Из докумената се види да су све до 1590. године Венецијанци у Цариград доносили штофове, а куповали зачине. Један угарски трговац продао је 1547. године у Бруси извесну количину грубе вунене тканине, а купио 110 кантара зачина. Средином шеснаестог века, међутим, Угарска је почела да се снабдева зачинима са Запада.

У шеснаестом веку, зачини су и даље стизали из Индије, али не само преко луке Басре већ и преко Црвеног мора. Џ. Елдред, који је боравио у Басри 1583. године, забележио је: „У луку Балсаре (Басре) сваког месеца из Ормуза уплове разни бродови натоварени сваковрсним индијским производима, као што су зачини, лекови, индијске свилене и памучне тканине."

Поморске саобраћајнице које су повезивале сиријске и египатске луке са Анталијом, Аланијом и Цариградом нису биле мање значајне од сувоземних путева. Малипиеро је, пишући седамдесетих година петнаестог века, још увек сматрао Анталију средиштем трговине зачинима у Малој Азији. Из царинских спискова за 1559. годину се види да је те године ни мање ни више но педесет бродова упловило у ову луку, а сваки од њих је могао да прими двадесет до тридесет трговаца. Власници ових бродова већином су били муслимани. На основу царинских регистара из петнаестог и шеснаестог века може се закључити да су главни артикли који су се из Мале Азије извозили у Сирију и Египат били дрвна грађа, гвожђе и гвоздене алатке, брусанска свила, анкарско сукно од камиље длаке, памучне тканине, теписи, простирке, опијум, сушено воће, крзно, восак и катран. Из Сирије и Египта бродовима су се допремали зачини и индиго, египатски лан, пиринач и шећер, као и сиријски сапун. У то време су се царински приходи у Анталији и лукама које су зависиле од овога града попели на седам хиљада златних дуката годишње.

Извоз дрвне грађе из лука јужне Анадолије у Египат био је значајан знатно пре тог времена. На планинама Тауруса, велики број туркменских номада, чије је старо племенско име временом заменио назив *тахтаџи(је)*, дрвосече, бавио се обарањем стабала, која су потом експортована из Анталије, Аланије, Финике и осталих лука. Извоз дрвне грађе био је државни монопол, а царински приходи од тог артикла и катрана износили су 1477. године 3.500 златних дуката.

Сем тога, Анталија је била и средиште трговине робовима, и преко те луке су се на југ извозили бели, а увозили црни робови. Известан број трговаца из Брусе који су посредовали у овој транзитној трговини живео је у Анталији.[9] Након освајања Египта 1516. и 1517. године, већи део робе транспортовао се директним морским путем у Цариград, те је друм који је повезивао Анталију са Брусом изгубио свој негдашњи значај. У седамнаестом веку Анталија ће се свести на безначајну локалну луку.

Египат и Сирија су играли пресудну улогу у привреди Цариграда и Османског Царства. Намирнице, као што су пиринач, пшеница, јечам, зачини и шећер, допремане су за султанов двор једрењачама из Египта, а у шеснаестом веку Сирија је годишње за турски двор испоручивала 50.000 kg сапуна. Суданско злато је преко Египта стизало у Цариград, док је Благајна у престоници узимала вишак египатског дохотка у износу од пола милиона дуката годишње. Централна османска влада је захтевала да јој се тај износ исплаћује искључиво у злату. Она је уз то постављала Египту и друге финансијске захтеве. Тако је, на пример, 1532. године Египат послао четрдесет хиљада златних дуката као поклон светим градовима Меки и Медини, док је те исте године за потребе двора издато 13.866 дуката за шећер, зачине и лекове, а 12.053 за накит и тканине. Богате египатске и сиријске провинције биле су један од главних извора материјалне моћи Царства, па су 1528. године обезбедиле једну трећину укупног дохотка турске државе.

Стога је савршено разумљиво што су хришћански пирати, чија су се гусарска гнезда налазила на Родосу, Кипру и Криту без престанка угрожавали поморски пут између Александрије и османске престонице. У петнаестом веку Каталонци су били најзапосленији гусари у источном делу Средоземног мора. До 1522. године витезови Св. Јована са Родоса господарили су путем који је повезивао Цариград са Александријом. После освајања Египта 1517, било је апсолутно нужно да се освоји Родос. Сулејман I је, након дуге опсаде 1522. године коначно заузео ово острво.

Да би се заштитили од гусара, османски бродови су тим путем увек пловили у конвоју, уз пратњу ратних бродова. Године 1641, један Јеврејин по имену Самуел описао је како је један конвој од педесет лађа напустио Цариград и како их је дванаест ратних бродова са адмиралом сачекало у Дарданелима, да би их затим отпратили у Јегејско море.

ОСМАНСКО ЦАРСТВО И ТРГОВИНА НА ЦРНОМОРСКОМ ПОДРУЧЈУ

Трговина на црноморском подручју била је једна од најважнијих грана османске привреде и дуго времена није имала страних такмаца. Будући да су држали Дарданеле, Турци су лако могли одстранити Италијане из ове трговине и ту област развити као саставни део своје привреде свога царства, као што су то учинили са Египтом или Сиријом. Намирнице за снабдевање Цариграда и јегејског басена, као што су пшеница, риба, уље и со, од давнине су допремане из северног дела црноморске области. Пошто је освојио Цариград и учврстио јаку контролу над Дарданелима, Мехмед II је забранио да се те намирнице извозе у Италију, док су италијански бродови у Цариграду и Галипољу подвргавани детаљном претресу. Како су ти производи претежно сачињавали трговину на Црном мору, ово подручје трговачке активности било је дословно затворено за странце. Османлије су 1475. освојили луке Кафу и Азов у северном делу црноморског басена, а Килија и Акерман пали су им у руке 1484. године. После тога су у ту област из војних разлога забрањивали приступ странцима — што у то доба значи Италијанима. Италијански бродови који су у петнаестом и шеснаестом веку пловили Црним морем били су или венецијанске галије којима се превозило вино са Крита, односно Хиоса, или бродови са базом на Криму, чији су власници Италијани постали османски поданици. У црноморским лукама, као и у Молдавији и Пољској, османски грађани — Јермени, нарочито из Кафе, Јевреји, Грци и Турци муслимани — почели су од Италијана да преузимају левантску трговину.

Две године пошто је, 1456, молдавски кнез Арон III признао османско сизеренство, султан је молдавским трговцима дао извесне повластице, односно допустио им је „да бродовима чији су власници трговци долазе у Акерман и слободно тргују у Једрену, Бруси и Цариграду". У петнаестом веку, трговина са Акерманом и Килијом донела је напредак кнежевине Молдавије. Стари трговачки пут који је повезивао Кафу, Акерман и Килију са Пољском пролазио је преко Молдавије, те су се градови Сучава у Молдавији и Лавов (Лемберг) у Пољској развили у богата стецишта трговачке робе. Настојања Пољске да загосподари Молдавијом, Акерманом и Килијом остала су без успеха. Контрола над овим двема лукама, као и над Кафом, за Турке је била нужност како у привредном тако и у политичком смислу.

Османски царински регистри за период од 1490. до 1512. године пружају исцрпне податке о привредном животу у Кафи, Акерману и Килији, у три велике прихватне луке преко којих су северне земље трговале са Средоземљем.

Из извештаја за 1490. годину се види да је за четири месеца у Кафу било упловило седамдесет пет бродова, од којих је осам било грчких, седам италијанских и један руски („василан"), док су преосталим командовали муслимански капетани. Међу муслиманским власницима бродова налазила су се и два османска државника, Месих-паша и Синан-бег. Готово сви ти бродови пристизали су из Цариграда и Галате, Трапезунта, Азова, Синопе и Измита. Биле су то углавном мале лађе које су у просеку могле да приме робу тројице до петорице трговаца.

Тим бродовима допловило је било сто педесет седам трговаца, међу њима шеснаесторица Грка, четворица Италијана, тројица Јевреја, двојица Јермена, један Молдован и један Рус. Преостала сто тридесеторица били су муслимани. Роба коју су они донели претежно је потицала из Цариграда и Брусе, из јужног подручја Црног мора — Трапезунта, Синопе, Кастамоније и Амасије — затим из средишне Анадолије, то јест из Анкаре, Сиврихисара, Бејшехира, Ушака и Гердеса.

Цариград је овим лукама служио као транзитно средиште за европске штофове, брусанску свилу, индијске зачине и материје за бојење, а посебно за памучне тканине из западне Анадолије. Из области Кастамоније, чија је лука била Синопа, извозили су се пиринач, гвожђе, памучне тканине и мохер. Град Тосија је био важно средиште производње мохера. Ова област је имала не само своје локалне производе већ је служила и као транзитно средиште трговине индијском и

арапском робом, као што су свила, кана и друге материје за бојење. Брокати проткани златом и разне врсте кадифе, поред разноврсних свила које су се ткале у Амасији, граду на путу свиле који је водио из Ирана, превозили су се бродовима преко Синопе у Кафу. Ова роба је свуд била на гласу, чак је била тражена и на османском двору. Међутим, и памучне тканине су биле значајне за турску извозну трговину. Мерзифон, недалеко од Амасије, постао је средиште ове производње. Одатле је на хиљаде труба памучних тканина допремано на Крим.

Поред наведене робе, у Кафу су доспевали и производи из залеђа Трапезунта, и то поглавито вино, арак, лешник и катарке за бродове. Главни артикал централне Анадолије који се извозио преко Кафе биле су памучне тканине, затим, мохер и пиринач из Анкаре, опијум из Бејшехира, као и чувени ћилими из Ушака и Гердеса. Из јегејског басена допремане су у Кафу маслине, маслиново уље, пасуљ, суво грожђе, а особито вино и сирће. Трговци из Брусе доносили су свилу, ћилиме и боје.

Памучне тканине и средоземни прехрамбени производи били су, поред вина, основни артикли који су из Анадолије, преко Кафе, извожени у Кримски Ханат, Пољску, Велику Кнежевину Московију и у татарске земље на подручју Дешт-и Кипчака и Волге. Путем који је повезивао Цариград са Кафом првенствено су транспортовани европски штофови и производи који су се извозили из арапских и индијских земаља.

Кафа је била главна лука за извоз на југ. Пшеница, брашно, лој, пречишћено масло, сир и мед бродовима су са Крима и из Кубанске степе превожени преко Кафе у Цариград, и били основне прехрамбене испоруке за овај град и царски двор. Године 1600 само су у један мах за дворске кухиње наручене две хиљаде кантара пречишћеног масла из Кафе. Да би се повећала производња житарица и тако задовољиле потребе овога тржишта, аристократија Кримског ханата је основала колоније у степема, где је насељавала руске заробљенике

као пољопривредну радну снагу. Полуномади у северном делу црноморске области такође су гајили житарице за извоз.

Лов на моруну око ушћа Дона и производња кавијара били су исто тако значајне привредне делатности овога краја који је снабдевао Цариград и јужне делове Царства. Раније су Венецијанци и Ђеновљани бродовима превозили брашно, рибу и кавијар у Италију, док је сада највећи део ових производа одлазио за Цариград. Држава је узимала десет процената од рибљег улова, који је ускладиштавала или усољену рибу у бурадима превозила бродовима. До 1490. ловило се годишње око сто хиљада моруна. Испоруке рибе, кавијара и меда непрестано су стизале у Кафу са обала Черкеске, преко лука Копе и Тамана.

Производња соли је била тесно повезана са индустријом рибе. Из разних рудника на Криму, а посебно из солана у Сарукерману код Севастопоља, упућиване су велике количине соли у Цариград и Азов, где су употребљаване за конзервирање рибе. Крајем шеснаестог века, кримски хан је у просеку годишње извозио на тржиште у Цариград хиљаду до хиљаду двеста тона соли.

Кафа и луке које су од ње зависиле Азов, Керч, Таман и Копа, биле су центри трговине робовима које су хватали Татари вршећи упаде на руску и пољску територију. Ти сужњи су обично довођени из Тамана у Кафу, где су размењивани за штофове, које су анадолски трговци довозили на Крим. Чињеница да је османска држава средином шеснаестог века остварила на трговини робовима годишњи приход од сто хиљада дуката даје извесну представу о размерама овог тржишта. Такса по робу износила је четири златна дуката. Главнина робова је упућивана за Цариград, а један део до Синопе и Инеболуа. До појаве Османлија трговина робовима у Кафи налазила се у рукама Ђеновљана.

Турско-татарски народи су преко Кафе отпремали на југ говеда, овце, коње, коњску опрему, чувене татарске лукове и стреле, као и сафијан из Казана.

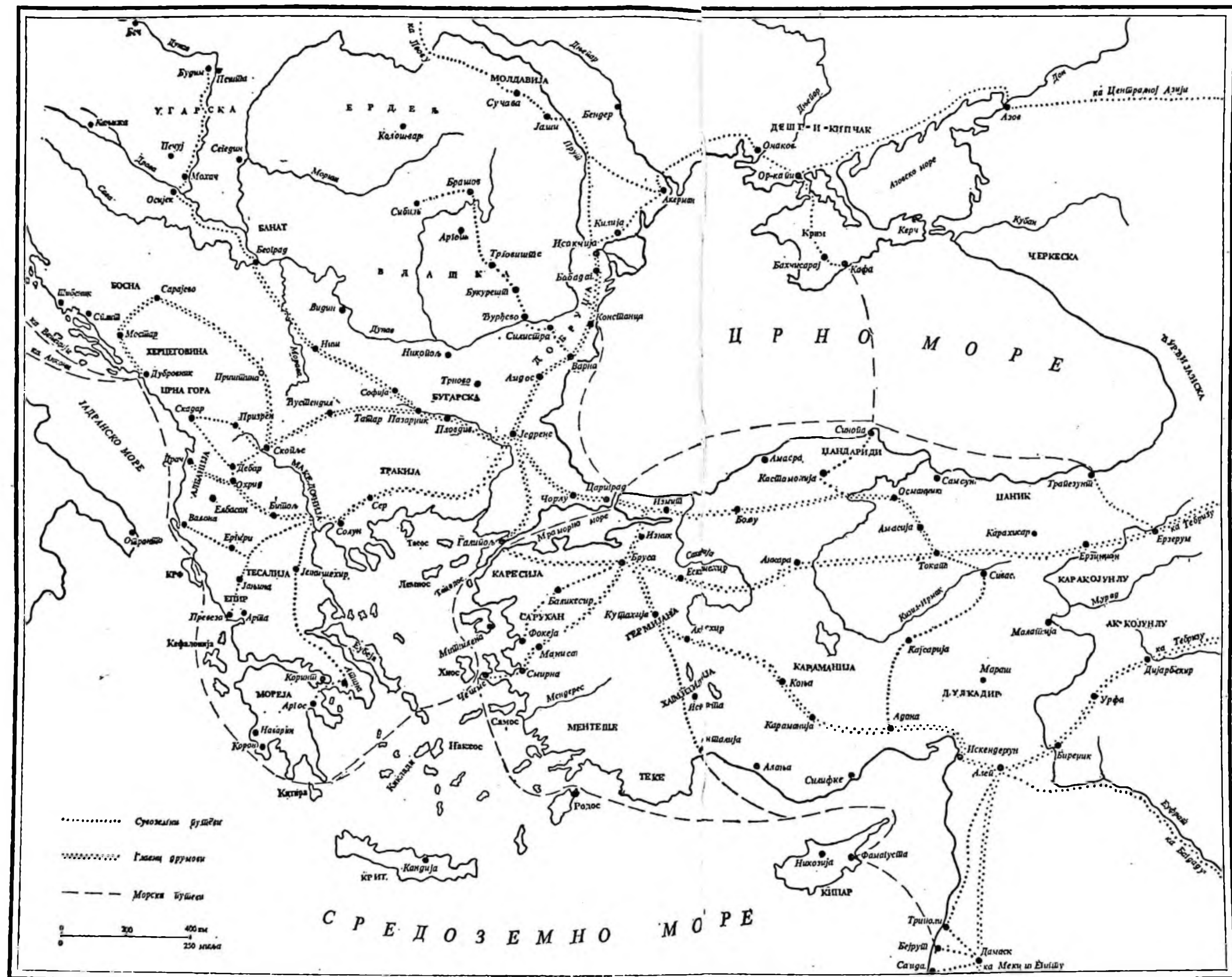

ТРГОВАЧКИ ПУТЕВИ У ОСМАНСКОМ ЦАРСТВУ

Међусобни културни афинитети Османлија и муслиманских становника у областима северно од Црног мора доприносили су унапређењу трговачких и економских веза између ових земаља, а у петнаестом и шеснаестом веку Османско Царство је успоставило трговачке везе са Русијом. Све до четврте деценије шеснаестог века, добри односи између Кримског Ханата, Османског Царства и Русије ишли су наруку османско-руској трговини. Московска роба транспортована је до Килије и Акермана преко Чернигова и Кијева, а у Азов и на Крим преко Курска, Белгорода и Черкеске. Крзно и гвоздене алатке чинили су основне руске извозне производе, али су, поред њих, на османским тржиштима већ били чувени руски лан, зуби морског коња и жива. Руси су 1497. године, посредством кримског хана, с којим су се налазили у савезу, добили повластицу да могу трговати у Османском Царству, те су се њихови трговци почели да појављују не само у Кафи, Акерману и Килији него и у Бруси. Ови османски градови били су главна тржишта за пласман руске самуровине и лисичине пре но што ће се, у шеснаестом веку, Европљани заинтересовати за ту робу. Према османском дворском протоколу, ношење скупоценог крзна био је знак највише наклоности и части. Године 1492. Бајазит II је послао папи на дар извесну количину крзна и свилених тканина.

Када су московски владари успоставили монопол на трговину крзном, османски султан је наименовао специјалног дворског трговца и са акредитивним писмом за цара послао га да у његово име купује крзно. Султан је, на пример, 1577. године отпремио у Москву неког Мустафу Челебију се четири хиљаде златних дуката да набави крзна. Руски цар је, опет, слао своје опуномоћенике у Турску да у Бруси купују тешки брокат проткан златом. Један руски трговац је 1512. године купио свилу и тафт у вредности од осам стотина златних дуката.[10]

Трговина између севера и југа обављала се и преко лука Акермана и Килије где се продавала иста врста робе као у Кафи. Чињеница да је преко сто двадесет артикала — од чаша за пиће и памучног конца до женских свилених хаљина и папуча — извожено из Турске указује на тесне трговачке везе између ових лука и јужних области. Из царинских регистара се види да је за четири месеца 1490. године у Акерман упловило двадесет пет бродова, међу којима петнаест грчких, шест муслиманских, три италијанска, док је један припадао неком Јерменину.

Килија је представљала значајно средиште за транзит вина која су допремана са југа. У царинским књигама овога града пише да се бурад са вином, која су у Килију доспевала из Мореје, са Крита и из Трапезунта, „не продају у Килији, но се, пошто се намире увозне дажбине, упућују у провинције Пољске и Москве, где се размењују за тамошње производе. Царински приходи од транзитне трговине овом робом у оба правца попели су се на шест хиљада златних дуката годишње". У другој половини шеснаестог века османска влада је монопол на трговину вином дала славном левантском Јеврејину Јосифу Насију, који је, захваљујући тој предности, стекао огромно богатство и политичку моћ. Пошто је Наси и од пољског краља добио концесију, његови заступници су проширили посао чак до Лавова, где су изазвали завист пољских трговаца. Царински подаци говоре да су Венецијанци доносили велике количине вина са Крита, а када су 1592. године Османлије забраниле странцима приступ у Црно море, критски трговци вином покушали су своју робу да упућују у Пољску преко Фурланије.

Молдавска трговина је користила Килију и Акерман као своје извозне луке. Већину трговаца у овим двема лукама сачињавали су молдавски поданици румунског, јерменског, грчког, татарског или јеврејског порекла. Они су извозили пчелињи восак, мед, пречишћено масло, лој, а пре свега, разне врсте коже. Сем тога, на север су отпремали робу која се ту доносила из подручја јужно од Црног мора. Из Килије су се, исто тако, извозили на југ, бакалар и шаран, усољени и у бурадима, које су ловили око ушћа Дунава. Руси су у Акерману трговали ножевима, крзном и коњском опремом.

Велики број трговаца из Цариграда и муслиманских трговаца из Анадолије продавао је памучне и свилене тканине

у Килији и Акерману, као и у Кафи. Из балканских градова Софије, Провадије, Пловдива, Једрена, Никопоља и Силистре стизали су у луке Кафе, особито у Килију, многобројни муслимански трговци, који су ту углавном живели од транзитне трговине зачинима, брусанском свилом и анадолским памучним и вуненим тканинама. У Килију је, исто тако, увожена обућа која се правила у Једрену, затим грубе вунене тканине из долине Тунџе у јужној Бугарској, као и вунене тканине из Солуна и Дубровника. Све то говори да је Килија била значајан центар не само за размену балканске робе већ и црноморске транзитне трговине, и да је служила као средишна тачка Ђурђеву, Хршови, Тулчи, Исакчији, Маћину и Браили — лукама у доњем Подунављу.

Ђурђево је било главно тржиште робе за Влашку и османске земље. Ту су влашки и молдавски трговци размењивали говеда, кожу, со, коње, влашке ножеве, лан, мед и пчелињи восак за бибер, вунене тканине, свилу, памук и прехрамбене производе из Средоземља. Тулча је била важна пијаца робова. У последњој деценији шеснаестог века, приходи од царина и осталих дажбина које су важиле за све луке зависне од Килије, укључујући и Акерман, попели су се на тридесет хиљада златних дуката. Око 1575. године у Кафи је, не рачунајући дажбине на трговину робовима остварен царински приход од приближно четрдесет пет хиљада златних дуката.

Због тако разгранате трговине, те области су постале саставни део османске привреде. Било је лако и сразмерно јефтино транспортовати тешку робу из тих крајева у Цариград, чије становништво није престајало да се повећава.

Поврх свега, Црно море је имало војни значај. За време трсијских ратова, велике количине житарица бродовима су превожене из лука на Дунаву у Трапезунт, док су гвоздена ђулад из Кигија, код Ерзерума, преко Трапезунта упућивана Црним морем и потом узводно Дунавом на ратишта у Угарској.

ТРГОВИНА СА ЕВРОПОМ

Трговину Османског Царства са западним хришћанским светом обављале су до 1569. године италијанске државе, поглавито Венеција и све док је Венеција била главна поморска сила на Средоземљу, остале хришћанске државе као ни Турци нису могле да измене такво стање.

Пошто Венеција није господарила само трговином на Леванту већ је на том подручју имала и своје колонијално царство, њени односи са Турцима били су изузетно сложени. Ширење Османског Царства на штету Византије значило је за Венецију губитак трговачких територија које је она до тада експлоатисала како је хтела, ослобођена свих дажбина и сваке контроле. Локална управа у најважнијим местима на Леванту, који је захватао простор од Азова до Александрије, давала је Венецији и Ђенови трговачке повластице. Ове су потом зидовима ограђивале левантска насеља и претварале их у утврђене базе под својом администрацијом. Османлије, међутим, решени да загосподаре целом том облашћу, желели су да тим крајевима наметну своју власт.

Са ширењем Османског Царства у четрнаестом и петнаестом веку, и Венеција се, у жељи да ојача свој положај према овој новој сили, определила за агресивну политику. Настојала је да запоседне сваку ону приобалну област коју су Турци угрожавали, и тако је у четрнаестом и петнаестом веку постала господарица најважнијих стратегијских тачака у Албанији, Мореји и на Јонском мору. Сем ових подручја, заузела је Јегејска острва, а 1489. године и Кипар. Између 1423. и 1430. држала је Солун и чак разматрала могућност да заузме Цариград пре но што то Турци учине. Венецијанци су се, у исти мах, трудили да се прилагоде новим условима и из трговине са Османлијама извуку корист. Све док њихови животни интереси нису били доведени у питање, настојали су да избегну отворени рат са Турцима.

Против ове велике средоземне поморске силе Османлије су користиле разноврсну тактику. Када је, за владавине Бајазита I, сукоб достигао зенит, Турци су блокирали Босфор изградивши тврђаву Анадолу Хисари на месту где је море

најуже. У Галипољу су подигли слично утврђење и унутрашњу луку опасану зидом, где су усидрили малу ратну флоту. Године 1416. Венецијанци су се појавили пред Галипољем, спалили османску флоту и покушали да продру у унутрашњу луку како би разорили целу поморску базу. Овим мореузом коначно ће загосподарити Мехмед II.

Османлије су сарађивале са Ђеновом, супарницом Венеције. Они су Ђеновљанима дали *капитулације* још 1352. године и одобрили им дугорочни монопол на експлоатацију стипсе у Маниси, главном извору овог средства потребног европској текстилној производњи. Ђеновске колоније у западној Анадолији — Фоча и острво Хиос — постале су извозне луке за анадолску трговину. У накнаду за тако благонаклон поступак, Ђеновљани су у одсудним тренуцима слали своје бродове у помоћ османским сувоземним снагама, наиме 1421. и 1444, када су им превезли трупе преко Дарданела, који су се у то време налазили под венецијанском управом. Током опсаде Цариграда 1453. године, Ђеновљани су поштовали неутралност.

У борби против Венеције, Османлије су прибегавале и економској тактици. Обнављајући Венецијанцима трговачке повластице и допуштајући им да тргују житом, убедили су их да треба да учине извесне уступке и смање свој ратни потенцијал. Будући да је жито из Анадолије, Македоније, Тракије и Тесалије имало изванредан значај не само за град Венецију са острвима него и за целу долину Поа, Бајазиту I се пружила прилика да као политичко средство вешто искористи трговину житом. Да би, пре него што ће опседнути Цариград, одобровољио Венецијанце и отупио њихову будност, Мехмед II им је подарио дозволу за извоз жита. Након пада Цариграда похитао је да Венецији да капитулације, дозвољавајући венецијанском баилу да се настани у Цариграду а венецијанским трговцима слободну трговину у својој држави, под условом да плаћају царине које су износиле само два одсто од укупног промета.

Политичка затегнутост у Мореји и Албанији коначно је нагнала Мехмеда Освајача да се упусти у дуг и опасан рат

са Венецијом, од 1463. до 1479. године, који га је присилио да предузме економске противмере. Бацио је у тамницу све млетачке трговце конфискујући им сву робу. Истовремено је тражио начин да настави трговину са Западом, подстичући Фиренцу и Дубровник да заузму место Венеције. До тог доба отприлике, Венеција је, по правилу, куповала фирентинске тканине и продавала их на Леванту, тако да се у првој половини петнаестог века један од млетачкихираждева могао хвалити како је у Фиренци набавио шеснаест хиљада труба штофа које је потом продао на Леванту. Мехмед Освајач је 1469. године дао Фиренци нове трговачке повластице. У то време је у Османском Царству трговало око педесет фирентинских кућа. Фирентински трговци су све живље пословали и на брусанском тржишту. Бруса је стога постала трговачко средиште за продају фирентинских тканина Анадолији и Ирану, док су фирентински трговци у овом граду куповали персијску свилу. Мехмед II је одржавао изванредно добре односе са Фирентинцима и чак пристајао да иде на пирове које су Фирентинци приређивали у Галати. И сам Лоренцо Медичи (1469—1492) поклањао је велику пажњу Освајачевом пријатељству, јер је османско тржиште било значајан извор богатства за ову породицу. Припајањем Босне и Херцеговине 1463. године, Освајач је отворио нов директан пут до Фиренце преко Дубровника. Напоредо са проширивањем трговине са Фиренцом, друм који је повезивао Дубровник са Брусом, односно Цариградом, преко Фоче, Новог Пазара, Једрена и даље ка Цариграду односно Бруси преко Галипоља, постепено је бивао све значајнији. Турци су строго водили рачуна о безбедности на овој саобраћајници. Године 1501, на пример, у близини Фоче украден је товар свиле, власништво неколицине Фирентинаца. Султан је сместа послао своје опуномоћенике, који су пронашли један део товара и присилили локално становништво да плати остатак.[11] Из Дубровника је роба транспортована у Анкону, слободну луку на папској територији, а одатле одашиљана за Фиренцу. Све већи број османских трговаца — Грка, Јевреја и Турака — који су овим путем превозили свилу, зачине и шећер на сајмове у Италији, задавао

је Венецији озбиљну бригу, па су се чак шириле гласине како ће се Анкона ставити под заштиту Османлија. Насеља дуж овог међународног трговачког пута, као што су Скопље, Фоча или Мостар, прерасла су у својеврсне левантске градове. Још увек село, Сарајбосна (Сарајево) успоставила је трговачке везе са далматинским лукама, са Сплитом и Шибеником, али не и са Дубровником, и тако се развила у велики град и средиште Босне. Славни вишеградски мост преко Дрине и многобројни караван-сараји спадају међу ремек-дела османске архитектуре из шеснаестог века изграђена дуж овога пута.

Највише користи од отварања балканског сувоземног пута извукао је Дубровник. Иако је Османлијама плаћала данак за владавине Мурата II, Дубровачка Република је сматрала корисним да сачува добре односе са Венецијом и својим номиналним сизереном, угарским краљем, па је чак 1444. године упутила крсташкој флоти неколико својих бродова за борбу против Турака. У то доба италијанска трговина са Балканом, која се поглавито састојала у размени житарица и пчелињег воска за злато или фирентинске тканине, махом се обављала морским путем преко луке Арте. Када су Турци проширили своју владавину над Босном и Херцеговином и отворили балкански сувоземни пут, Дубровник је доспео у потпуну зависност од Османског Царства, те је његов годишњи данак повећан на 12.500 златних дуката. Као држава која плаћа данак, Дубровник је подлегао нижим царинама него Венеција, два одсто према 4—5 одсто, колико је Венеција била обавезна да даје. Дубровачка Република је постепено проширивала своју трговину са Османским Царством извозећи на Запад жито, пчелињи восак, кожу, сирову свилу и брусанску свилу, а увозећи, као и Венеција, првенствено вунене тканине. Оваква трговина подстицала је развој ткачке радиности у Дубровнику, где су први разбоји почели да раде у четвртој деценији петнаестог века. Пре но што ће Турци отворити балкански сувоземни пут 1463. године, Венеција је настојала да спречи увоз вунених тканина на Балкан преко јадранске обале. Већ у другој половини петнаестог века дубровачка ткачка радиност се разгранала и дубровачке вунене тканине, мада не високог квалитета, добро су се продавале на трговима у Цариграду, Бруси и Кафи. Складиште тканина у Софији постало је трезор Дубровчана, а дубровачки трговци су оснивали своје колоније у свим важнијим градовима на Балкану — у Софији, Београду, Сарајеву и Једрену — као и у Цариграду и Бруси.

За време ратова између Венеције и Османског Царства 1463—1479, 1499—1503, 1537—1540. и 1570—1573, Дубровник је играо посредничку улогу. Захваљујући томе, дубровачка поморска трговина је процветала, а њена трговачка флота, чији је капацитет почетком шеснаестог столећа износио двадесет хиљада тона, достигао је око 1580. године шездесет пет хиљада тона. У раздобљу од 1537. до 1540, Дубровник је израстао у озбиљног супарника Венеције у трговини зачинима која се обављала између египатских и сиријских лука, с једне стране, и Средње Европе и Немачке, с друге стране. Фугери и Улштетери слали су своје поверенике у Александрију преко Дубровника, чији су бродови превозили зачине које су они куповали. Дубровчани су у Лондону 1531. године на своје лађе утоварили двадесет пет хиљада труба грубог сукна за турска тржишта, пошто су у Лондон из Грчке били превезли суво грожђе и вино.

Дубровачка Република је економски зависила од Османског Царства. У време када се Османско Царство економски везивало за Италију на западу, и Дубровник је напредовао под султановом заштитом. А када је, у седамнаестом столећу, Турска постала привредно зависнија од атлантских држава, Дубровник је почео да опада.

Чим би престали политички или војни сукоби, Турци су без оклевања обнављали трговачке повластице Венецији. Ова република је од самог почетка господарила трговином зачинима у египатским и сиријским лукама, а 1546. године Турци су јој дали монопол на коришћење рудника стипсе, под условом да им у накнаду да двадесет пет хиљада златних дуката. Упркос ратовима и сукобима, венецијански привредни живот

у шеснаестом веку и даље је, углавном, напредовао. Венецијански бродови на путу за левантске луке пловили су натоварени вуненим тканинама, венецијанским свиленим брокатима и сатенима, хартијом, предметима од стакла и огледалима, а из Египта и Сирије доносили су зачине, лекове, природне боје, свилу и памук. Из Анадолије и Румелије превозили су жито, кожу, вуну, памук и свилу.

У шеснаестом веку левантски тргови под османском управом постали су богатији и привлачнији него раније, а у другој половини тог истог столећа Француска, Енглеска и Холандија почеле су живо да тргују у овим подручјима, потискујући дубровачку и венецијанску трговину искључиво на Јадранско море.

Сулејман I је сарадњу са Француском против Хабсбурга сматрао окосницом своје политике према Западу. Када је заузео Египат и Сирију 1517. године, Селим I је обновио трговачке повластице Французима, које су им раније били дали мамелучки султани. Сулејман I је то учинио приликом свог ступања на престо. Фебруара 1536. године Жан де Ла Форе и Ибрахим-паша повели су преговоре о ширим капитулацијама, које, међутим, султан није потврдио, вероватно стога што је у марту Ибрахим погубљен. Прве пуноважне француско-османске трговачке повластице датирају од 18. октобра 1569. године.[12] Њима је једна западна монархија први пут добила оне повластице са важношћу за цело Османско царство које је пре тога искључиво уживала Венеција. Доцније ће трговачке повластице дате Французима послужити као узор за склапање сличних споразума са Енглеском, Холандијом и осталим европским државама.

Француска је одмах почела да конкурише Венецији. Француски конзули у Османском Царству имали су своје резиденције у Цариграду, Александрији, Бејруту и Триполису у Либану. Француски бродови који су пловили на Блиски исток превозили су нормандијске тканине, хартију и немачку гвожђарску робу, док су у повратку носили товаре вуне, памука, конца и штофова, памучних тканина и ћилимова из

Анадолије, а из Алепа и Дамаска свилу, зачине, есенцију за парфеме, лекове и мохер. По завршетку рата између Османлија и Венеције 1570—1573. Француска је почела да потискује Венецију са Леванта. Почетком седамнаестог века у трговини на Леванту учествовало је око хиљаду француских лађа а робни промет попео се на тридесет милиона ливри, што је представљало половину вредности укупне француске трговине. Под француском заставом су трговали и други европски трговци, а особито Енглези и Холанђани.

Османлије су трговачке повластице без изузетка користили као политичко оружје. Они су, рецимо, штитили калвинисте у Француској у борби против прошпанске Католичке лиге, а кад је Марсеј, средиште левантске трговине, подржао Лигу, султан је Француској укинуо трговачке олакшице, а северноафричким гусарима допустио да нападну град. По устоличењу Анрија IV, Османлије су обновиле повластице Французима, па је француска трговина тада достигла највиши домет.

Сулејман I је још 1553. године енглеским трговцима дозволио слободну трговину у Османском Царству, али ту повластицу они нису одмах искористили. Надајући се да ће непосредном трговином доћи до јефтинијих зачина, трагали су за другим путевима, а посебно их је занимала саобраћајница која је од Москве преко Ирана водила до Хормуза. Задатак једног изасланства које су Османлије послале шаху 1562. године био је да спречи овакво скретање пута трговине. Турци су 1578. године најзад освојили Азербејџан и Ширван, па су тако загосподарили и тим путем. Енглески трговци су се у то исто време поново обратили султану. Како им је Шпанија била заједнички непријатељ, енглеска и османска влада јасно су увиђале предност једног таквог приближавања, те је султан, упркос настојањима Француске и Венеције да га спрече у томе, дао Енглезима прву трговачку повластицу 1580, а другу, још ширу, 1583. године. Краљевском повељом, Елизабета I је 11. септембра 1581. основала Левантску компанију. Османска влада је Енглезима снизила дажбине на три процента, док су Французи и остали стран-

ци плаћали пет процената све до 1673, јер им је тек тада пошло за руком да их смање на три процента. Холанђани су трговали под енглеском заставом до 1612. године, када су и сами добили сличне трговачке повластице.

Енглези су се жестоко надметали са Француском и Венецијом, које су раније уживале монопол у трговини с Левантом. Енглески пирати, покаткад удружени са алжирским гусарима, почели су да нападају трговачке флоте, али се на жалбе које су пристизале поводом тога краљица Елизабета правила глува. Сем тога, Енглези су своје вунене тканине изврсног квалитета продавали по ниским ценама, а увоз енглеског калаја и челика био је изванредно значајан за производњу турског оружја. Стога је венецијанска трговина почела нагло да опада, док се француска 1630. смањила на половину, препуштајући Левантској компанији да господари османским тржиштем. Енглески конзули су се настанили у Смирни, Цариграду, Алепу и Александрији. Покушаји Енглеза у последњој деценији шеснаестог века да продру на Индијски океан нису нанели штету Левантској компанији, јер су многи пословни људи у Лондону сматрали да је трговина са Левантом важнија. Енглези су 1596. године куповали зачине у Египту и Сирији.

Меркантилистичке западне државе су, мало-помало, измениле карактер османских трговинских повластица и привреда Царства је постепено почела да зависи од Европе. Турски државници су сматрали политички оправданим да подстичу све већи прилив прерађене робе у своје Царство, са циљем да њоме задовоље потребе домаћег тржишта и да самим тим државној благајни обезбеде приходе од повећаних царинских обавеза. Тако је Левант постао отворено тржиште за европски комерцијализам. Па ипак, будући да се роба која се увозила из Европе сводила на неколико артикала, поглавито на вунене тканине, руде и хартију, такво стање све до деветнаестог века није штетило домаћим еснафским мануфактурама. Тек после индустријске револуције у Европи, трговачке повластице ће донети поразне последице османској привреди.

Сребро и сребрни новац су у почетку били најважнији артикли у трговини са Западом. Да би подстакли слободан увоз ове робе, Турци су укинули све царинске намете на сребро, те је од девете деценије шеснаестог века јефтино европско сребро, које је било преплавило левантско тржиште, изазвало такву револуцију у ценама да се османска привреда из основа уздрмала, а с њом и традиционални темељи ове државе и њеног друштва.[13]

ГЛАВА XV

ОСМАНСКИ ГРАДОВИ И МРЕЖА ПУТЕВА, ГРАДСКО СТАНОВНИШТВО, ЕСНАФИ И ТРГОВЦИ

СИСТЕМ ИМАРЕТА И РАЗВОЈ ЦАРИГРАДА, КОЈИ ПРЕРАСТА У ТРГОВАЧКО СРЕДИШТЕ

У традиционалној империји Блиског истока, држава се старала о јавним здањима, наиме о изградњи и одржавању канала, насипа, путева, мостова и караван-сараја, јер се сматрало да се унапређењем трговине и земљорадње обезбеђује богатство владареве благајне. Муслимански историчар ал-Табари (умро 923) забележио је како су Сасаниди заступали мишљење да је суверенова основна дужност да оснива градове и села и гради путеве и мостове. У исламском периоду ову традицију је потиснуло схватање да је подизање јавних здања израз побожности и доброчинства, те се на такве грађевине, чак и када их је градио султан, почело гледати као на независне институције ван делокруга државе.

Придржавајући се традиције Блиског истока, Османлије су настојале да своја средишта — Брусу, Једрене и Цариград — преобразе у велике градове, повећавајући број њиховог становништва и омогућујући им да се развију у трговачке центре. То се најбоље огледа на примеру Цариграда.

Пре османског освајања, број становника у Цариграду био је пао на тридесет до четрдесет хиљада душа. После освајања, Мехмед II није могао спречити своје војнике у пљачкању Цариграда зато што им је то гарантовао исламски

закон, јер се град није добровољно предао, али је Освајач желео да своју будућу престоницу преузме што је могућно мање оштећену. Непосредно након освајања, Мехмед II је предузео кораке да Цариград преобрази у највећи престони град на свету.

Прво, настојао је да приволи одбеглице да се врате, обећавајући им повраћај имовине, слободу вероисповести и слободу рада. Ослободио је оне заробљенике који су припали као део плена и населио их у Фанару, поштедевши их чак извесно време плаћања дажбина. Друго, наредио је провинцијским управама у Румелији и Анадолији да нађу четири хиљаде породица које ће се настанити у Цариграду, објављујући да ће новим престоничким житељима поклонити напуштене куће. Те породице нису морале бити муслиманске, али је било неопходно да бар неко од њихових чланова буде богат човек, трговац или занатлија. Далеко од тога да су ова његова наређења била у потпуности испуњена. Освајач је, затим, вршио одбир међу трговцима, имућним људима и занатлијама из значајних градова које је покорио и доводио их у Цариград. На тај начин је у разним деловима царског града населио хришћане из Амасре (1459), Старе и Нове Фокеје (1460), Трапезунта (1461), Коринта и Аргоса у Мореји (1458, 1463), Карманије (од 1470. до 1480), Еубеје (1473) и Кафе (1475). Према речима једног савременика, Џ. М. Анђолела, „за кратко време нови становници су себи изградили прекрасне домове и цркве“. Овим принудно насељеним лицима није било дозвољено да напуштају град, али их је зато држава ослобађала неких намета и радних услуга.

У покушају да Цариграду прибави значај светске метрополе, Мехмед Освајач је званично признао духовне вође грчке православне, јерменске и јеврејске цркве, за чије је средиште одредио свој престони град. После освајања Египта, Селим I је морао укинути функцију нагида како се овај не би сукобио са главним рабином у Цариграду.

Током петнаестог и шеснаестог века, Турци су подстицали досељавање Јевреја из Европе, сматрајући их елементом који развија трговину и доноси богатство. За владавине

Мехмеда Освајача, у Цариграду се било населило толико Јевреја да су око 1477. године, иза муслимана и Грка, заузимали треће место међу градским становништвом. Да би обезбедио прехрамбене производе неопходне граду и Сарају, Мехмед Освајач је у тридесет пет напуштених села око Цариграда населио тридесетак хиљада сељака које је засужњио ратујући са Србима и Морејцима и, противно устаљеном османском обичају, наметнуо им ропски статус, како би их спречио да напуштају своје насеобине.

Попис становништва извршен 1477. године у Цариграду и Галати садржи податке наведене у табели 5.

ТАБЕЛА 5

Заједница	*Број породица*
Муслимани	9.486
Грко-православни	3.743
Јевреји	1.647
Јермени	434
Грци из Караманије	384
Европљани настањени у Галати	332
Немуслиманско становништво из Кафе	267
Цигани	31
	16.324

Овим заокругљеним бројкама свакако није обухваћена војна класа. У то време укупан број становника Цариграда морао је износити између осамдесет до сто хиљада.

Изградњом *имарета* — били су то градски објекти који су издржавани приходима вакуфа — Цариград је добио јавне службе и тржнице, и та чињеница имала је значајног удела у његовом развоју. Имарет, стару институцију Блиског истока, Османлије су оживеле приликом изградње Брусе, Једрена и осталих градова. У питању су здања која се могу свести на џамије, медресе, болнице, ханове, водоводне инсталације, путеве и мостове, и која су оснивана и подизана из верских или хуманитарних побуда. У њихов склоп су улазиле и оне институције и објекти који су обезбеђивали њихово одржавање, као што су гостионица, чаршија, караван-сарај, хамам, воденица, бојаџиница, кланица или ашчиница. Верске и хуманитарне установе обично су биле у близини џамије, док су се трговачке зграде налазиле у њеној најближој околини или на неком другом подесном и прометном месту. Имарети су били битан део у плановима свих османских градова, дајући им особени карактер, а донедавно су доминирали видиком и великих и малих градова у Анадолији и на Балкану.

Оснивачи су своје имарете најчешће организовали као вакуфе. *Вакфија (вакуф-нама)*, документ о оснивању задужбине, састављала се у присуству кадије, који ју је уводио у свој регистар, а султан потврђивао. Чињеница је да су у исламском друштву готово све задужбине основане као вакуфи. На тај начин су трајно обезбеђивана средства за издржавање неке јавне грађевине или институције, јер су се приходи вакуфа, оствaривани из разних извора, редовно трошили у добротворне сврхе, при чему се није крњио капитал. Према некој врсти правне фикције, једино је бог имао власничка права над вакуфом, од тренутка његовог оснивања, те је, чак и када су се владе и државе мењале, трајност такве јавне службе била загарантована. У вакфији, коју је кадија уносио у свој регистар, оснивач је одређивао намену свог вакуфа, услове и начин на који ће се њиме управљати именујући *мутевелију*, главног старатеља. Међутим, у Османском Царству држава је контролисала и потврђивала све установљене вакуфе, јер су они имали карактер слободне имовине.

Вакуф је финансијски и административно био аутономна фондација. Дародавац је именовао мутевелију, а ако је вакуф био велики, обично и *назира*, главног надзорника. Мутевелија је сносио одговорност за сва питања повезана с вакуфом, предузимао је кораке за прикупљање и увећавање прихода, а остварена средства користио за испуњавање дародавчевих услова, за плаћање особља задужбине и њено одржавање и оправку. У својству инспектора, назир је утврђивао да ли се поштују одредбе према којима је основана задужбина, а једанпут годишње главни опуномоћеници и чиновници вакуфа састајали су се да размотре да ли су испунили своје

дужности прописане вакфијом. Ово тело је могло поставити захтев за уклањање мутевелије. Држава је кадији, или посебно именованом инспектору, поверавала задатак да прегледа рачуне сваког вакуфа, а све те мере предострожности имале су за циљ да се трајно сачува права улога ове институције.

Системом вакуфа стварали су се културни и трговачки комплекси зграда у Цариграду. Сваки важнији османски град имао је велику џамију и безистан, те је стога, после освојења Цариграда, када је Аја Софија претворена у главну џамију престонице, Мехмед Освајач наредио да се подигне безистан као саставни део његове задужбине. Са својим каменим куполама и гвозденим вратима која су одолевала ватри и пљачки, Мехмедов безистан је био монументална грађевина где се чувала не само скупоцена трговачка роба већ и новац и накит градских богаташа. Над чуварима врата овога безистана, над ноћним стражарима и трговачким посредницима, водила је надзор Порта. Дућани су били изграђени са спољашне стране централног безистана, а низ радњи распоређених дуж обе стране улице и бочно сачињавао је јединствену чаршију где су пословали мајстори једног заната и трговци који су продавали исту врсту робе. Чаршија је обично била прекривена каменим сводом — таква је била и тржница у Цариграду — или су се дућани низали дуж стаза под ведрим небом и у сенци дрвећа.

Безистан Мехмеда Освајача имао је 118 радњи са магазама, а на околним пијацама било је изграђено још 984 дућана. Све је то сачињавало главни пословни центар Цариграда, данас познат под називом Капали-чаршија (Покривени трг). Безистан у којем су трговци могли да се окупљају и похрањују своју скупоцену робу обично је заузимао средишно место у развоју градова. Орхан Гази је још 1340. године подигао такав један безистан у Бруси, који је до данас остао трговачко средиште овога града. У сваком великом насељу на Балкану, као што су били Београд, Татар Пазарџик, Пловдив, Сарајево, Софија, Скопље, Битољ, Сер и Солун, трговачки центри су се развијали око безистана. Евлија Челебија,

путописац из седамнаестог века, поделио је градове на две категорије, према томе да ли имају или немају безистан.

Мехмед Освајач је 1459. године позвао водеће људе свога царства и сваком од њих наложио да изгради имарет у оном делу града у којем сам то жели. Велики везир Махмуд-паша и, касније, остали везири подигли су веома лепе имарете у центру Цариграда и око Златнога Рога. Задужбине намењене добру народа подизане су око џамије и носиле су дародавчево име, а убрзо потом градски житељи би почели да се насељавају у близини имарета и да оснивају нове четврти. Тако је Цариград стекао свој својеврсни, турски изглед.

Између 1463. и 1470. године Мехмед Освајач је изградио Велику џамију и око ње осам медреса, основну школу, библиотеку и болницу, два хана и јавну кухињу. Да би овим јавним институцијама обезбедио средства за издржавање, у непосредној близини је подигао велики трг са 318 радњи. У медресама је учило шест стотина полазника, док су ханови могли да приме 160 путника дневно. Путници, ђаци, слуге на вакуфу и сиротиња из околине добијали су оброке у јавним кухињама. Двојица лекара, од којих је један био специјалиста за очне болести, а други хирург, као и један апотекар, радили су у болници, којом су руководили управник и његов заменик. Два болничка кувара готовила су храну под надзором лекара. У болници су била запослена још два помоћника, које су одредбе вакфије обавезивале да се лепо опходе са болесницима. Болнице су примале оне болеснике који нису имали новаца да позову лекара кући или да купе лек. Касније су изграђене још две болнице, једна за жене, друга за немуслиманско становништво. Једанпут недељно лекар је обилазио сиромашне болеснике у њиховим домовима и одређивао им лекове. Укупни дневни трошкови болнице, који су износили око пет златних дуката, подмиривани су приходима фондације.

Мехмед Освајач је основао још неке имарете у Цариграду. Досељеници из Брусе и других анадолских градова настанили су се око његове задужбине изван градских зидина

у Ејупу, и тако се развила велика варош чији су вакуфи имали девет џамија са одговарајућим институцијама. Да би ове задужбине имале од чега да се издржавају, Мехмед је у Цариграду изградио неколико тргова (у Галати је постојало 260 радњи, а у Цариграду 783, не рачунајући дућане у безистану и око њега), тринаест хамама, известан број бојаџиница, пекара, магаза, воскарница, радионица за цеђење уља и педесет четири млина. Годишњи приходи само оних вакуфа који су део својих средстава одвајали за одржавање Аја Софије износили су тринаест хиљада дуката.

„Султан Мехмед је", тврди савремени историчар Нешри, „створио Цариград."[1] Његови наследници на престолу, Бајазит II и Сулејман I, поред низа султанија и принцеза, државника, улеме и трговаца онога доба, допринели су да се Цариград брзо развије, оснивајући имарете у осталим деловима града. У једном званичном попису из 1546. године забележено је да су 2.517 вакуфа основала лица која нису имала везе са царском породицом, а током наредног пола столећа тај број је увећан за 1.600 нових вакуфа.[2] Османским султанима је пошло за руком да развију Цариград у велику царску метрополу. Цариград је био највећи град у Европи у првој половини шеснаестог века, када се број његових становника попео на четири стотине хиљаде, а по неким претпоставкама, у другој половини тога столећа његово становништво је порасло на осам стотина хиљада.[3]

Снабдевање града храном и водом представљало је крупан проблем. Стога је Порта прибегавала мерама којима је спречавала прилив досељеника, па је у седамнаестом веку број цариградских житеља остао непромењен. У то време, становници који нису били муслимани чинили су 40 одсто цариградског становништва, и Галата, где је Европљанима било дозвољено да се настањују, постала је средиште међународне трговине. Средином седамнаестог века, Цариград је имао 152 џамије, 126 медреса, сто караван-сараја и око хиљаду јавних здања која су основали султани, паше и појединци нижег ранга.[4] Редовно снабдевање града, двора и војске прехрамбеним производима и обезбеђивање сировина

неопходних занатлијама значили су крупан чинилац у одређивању крутог монополистичког карактера привреде Османског Царства где је Порта строго контролисала трговину овом врстом производа.

Да би спречила профитерство и инфлацију, као и злоупотребљавање увезене робе, држава је регулисала и надзиравала све, од удаљеног произвођача до малопродавца у Цариграду. Цене прехрамбених производа утврђиване су у тренутку производње; једино они посредници којима би држава дала то право, куповали су ову врсту робе; и, најзад, завођене су строге мере за спречавање кријумчарења. Намирнице су пребациване до посебних капана на мерење и потом раздељиване представницима трговачких еснафа. Крупним трговцима и власницима бродова конфисковани су роба и лађе уколико би били ухваћени у кријумчарењу или незаконитом стицању добити. Трговац коме би држава дала повластицу да у одређеној области купује овце или жито за Цариград обавезивао се, именујући свог јемца, да ће сваке године испоручити одређену количину ове робе.

Услед неопходности да се Цариград снабдева прехрамбеним производима, различите пољопривредне области Османског Царства везивале су се само за једно средиште, и овај чинилац је имао утицаја при образовању интегрисане привреде. Чињеница да се средином седамнаестог века у цариградским фурунама свакодневно пекло хлеб од 250 тона жита, показатељ је обима потреба овога града. Кабасти прехрамбени производи, као што су житарице, уље, со или овце, лако су транспортовани до Цариграда, тако да се број лађа које су превозиле храну у цариградске докове повећао на две хиљаде годишње. У Цариград су непрестано стизали транспорти пшенице, пиринча, шећера и зачина из Египта, стоке, житарица, јестивих масноћа, меда, рибе и коже из области северно од Црног мора, житарица и коже из Тесалије и Македоније, поред вина и осталих средоземних производа из Мореје и са Јегејских острва. Области у непосредној околини престонице такође су зависиле од цариградског тржишта. Из Текирдага је допремана трачка пшеница, из

Констанце и Мангалије добруџанско жито. Дрвна грађа се увозила из Измита. Добруџа, ничија земља у средњем веку, постала је житница Цариграда, и у њој је основано стотине села, а у њеним су лукама изграђена државна складишта за жито. Пиринач из долине Марице и западне Тракије био је основна намирница која се испоручивала двору и војсци. Из равничарских крајева Бугарске, Македоније и источне Тракије, трговачки посредници слали су за цариградску кланицу редовне испоруке оваца и говеда.

Цариград је представљао економску спојницу између појединих области не само као транзитни и посреднички центар него и као извозник мануфактурне робе. Могло би се закључити да је размена памука из Мерзифона, Тосија, Тира, Бергаме, Денизлија, Ларендеа, Бора и Нигдеа у Анадолији за прехрамбене производе из Румелије и северних крајева државе намењене Цариграду, подстицала производњу памучних тканина у овим областима. Истовремено се у Цариграду развила производња готових одела, вунених и свилених тканина. Трговачки троугао који оивичавају северни део црноморске области, Цариград и Анадолија био је стециште огромних свота новца који је притицао у османску престоницу и отицао из овога града. Држава је знатан део свог дохотка трошила на двор и војску у Цариграду, а велике количине тог новца одлазиле су у Анадолију и на Балкан.

МРЕЖА ЦАРСКИХ ДРУМОВА, КАРАВАН-САРАЈИ И МУСАФИРХАНЕ

Цариград је био крајњи циљ не само поморских но и караванских путева. Судећи по једном извештају, у османску престоницу пристизало је годишње шест до десет каравана из Ирана, два из Басре, а три до четири из Алепа.[5] Свака три месеца каравани су одлазили из Цариграда за Иран и централну Азију. По један караван годишње приспевао је из Дубровника, месечно један из Пољске, а седмично један из Смирне.

Три важна друма повезивала су Балкан са Цариградом: древни пут *Via Egnatia* који је полазио из албанских лука и пружао се преко Охрида, Битоља и Солуна; велики војни друм који је пролазио кроз Београд, Софију и Пловдив; и пут што је водио из доњег Подунавља преко Тунџанске долине и Једрена. Караванским путем из Ирана и Анадолије стизало се у Цариград преко Болуа, Измита и Гебзеа. Друм што је полазио од Анкаре уливао се у њега недалеко од Измита. Ходочаснички пут из Арабије и Алепа састајао се код Гебзеа са друмом који је водио из Ирана, након преласка преко Измитског залива код Дила, недалеко од Изника. У петнаестом и шеснаестом столећу, од Цариграда до Брусе обично се путовало морем преко Муданије, али се чини да је у седамнаестом веку пут од Гебзеа, преко Дилског пристаништа, до Брусе постао важнији. Тако је Цариград преко Брусе био везан са Фочом, заливом Чешме, Хиосом и Смирном.[6]

Иако је Цариград постао највеће тржишно средиште у Царству, Једрене и Бруса нису изгубили значај. Напротив, постали су највећи градови и трговачка средишта на Балкану и у Анадолији.

Константин Јиречек је о османским саобраћајницама забележио да „од пада Римске Империје у Европи није било државе која толику пажњу посвећује систему својих путева“.[7] Османлије су све време у добром стању одржавали Римски друм од Цариграда до Београда, поправљајући га и калдрмишући оштећене делове грубо тесаним каменом све до Београда. Сем тога, у овим крајевима су градили и потпуно нове путеве. Појединим селима дуж главних друмова стављано је у задатак да праве и одржавају путеве, а у накнаду за ту услугу њихови становници су ослобађани ванредних намета. Кола која су превозила путнике могла су за месец дана да превале пут од Београда до Цариграда. Селим II је 1566. године ту раздаљину савладао за две недеље.

У Румелији и области северно од Црног мора тешка роба превозила се теретним колима. У планинским пределима, мазге су биле уобичајено превозно средство. Током

борби за Београд 1521. године, држава је у Анадолији и Арабији унајмила тридесет хиљада камила за транспорт тешке војне опреме. Око десет хиљада теретних кола превозило је брашно и јечам из Подунавља. Не само држава него и поједини трговци унајмљивали су од номада камиле, коње и мазге. Персијски каравани су у просеку располагали са три до четири стотине грла, али их је било и са хиљаду, па и више. Ову стоку претежно су изнајмљивали туркменски номади, који су је и терали. Крајем петнаестог столећа, коњ за путовање од Тебриза до Брусе и натраг могао се изнајмити за око девет златних дуката.

Да би осигурали лако и безбедно путовање главним друмовима, сами султани су дуж путева градили посебну врсту прихватилишта, која су издржавали вакуфи, а највише државне и дворске чиновнике су подстицали да исто то чине, дајући им у баштину велика имања. Понека од тих прихватилишта била су велики комплекси налик на имарете по градовима, с том разликом што су у овом случају главне грађевине биле гостионица, караван-сарај и, покаткад, мост. Џамије са пратећим каритативним институцијама градиле су се ту ретко. Мурат II је, на пример, 1443. године изградио преко реке Ергене, надомак Једрена, велики камени мост са 174 лука, дуг 392 метра. Код самог моста подигао је хан где су путници могли добити преноћиште и храну, затим џамију и медресу, а расходи за покривање трошкова хана и одржавање моста подмиривани су приходом који су остваривали једна бозаџиница, хамам и више дућана. Цар је те издатке подмиривао и делом средстава која су давали један караван-сарај, хамам и радње што је изградио у Једрену. У околини прихватилишта населио је народ, поглавито туркменске номаде, са циљем да чувају и одржавају мост, а у накнаду за то ослободио их је неких пореза. На другој обали реке настанио је *јаје*, војнике из редова сељака. Временом се број становника ове мале насеобине повећао, и тако је настао град Узунћуприја, где је 1456. године живела 431 породица. Други пример је имарет који је Херсек Ахмед-паша (Херцеговић, умро 1517) основао на путу што је водио из Цариграда у Дамаск, и то код прве станице недалеко од Измитског залива. Касније је тај имарет прерастао у град Херсек.

У четрнаестом и петнаестом столећу, господари крајишта подизали су сличне задужбине у покореним земљама, а ова језгра ће доцније прерасти у османска културна и административна средишта. Град Сарајево развио се око имарета чији је дародавац био погранични господар Иса-бег, док је из имарета који је основао Минет-бег на друуму између Софије и Једрена никао Татар-Пазарџик, један од најзначајнијих трговачких градова у Бугарској. У овом истом месту, поред војног пута који је водио ка средишној Европи, велики везир Ибрахим-паша подигао је још један караван-сарај који је, према речима Евлије Челебије, налик на тврђаву, доминирао градом. Караван-сарај је имао две стотине соба и осамдесет посебних одељења где су угледне личности могле боравити са својим породицама. Собе су се низале око сеновитог дворишта пуног разгранатог дрвећа, док је спољне двориште, са вештачким језерцетом у средини, могло да прими пет до шест хиљада коња. Слуге су даноноћно прихватале путнике, не правећи разлику међу њиховим вероисповестима. После заласка сунца, сваком госту би донели посуду чорбе, векну хлеба и свећу, а сваки коњ је добијао по торбак овса. По завршетку вечерње молитве свирала би каравансарајска музика, а потом су се затварале капије. Наредног јутра, пре но што ће се капија поново отворити, гостионичар би гласно упитао намернике, који су ту провели ноћ, да ли им је шта нестало. Уколико би отворио капије а да то не учини, сматрао се одговорним за сваку несталу ствар, па је морао сам да је надокнади.

Бузбек, изасланик Светог Римског Царства, који је 1555. године путовао за Цариград коњском запрегом, описао је караван-сарај у Нишу, жалећи се да се тамо „ништа не може учинити насамо; све је отворено и свак може да види шта онај други ради". Али је зато високо оценио посебна одељења у хану. „Овај хан располаже са више изванредних посебних одељења за смештај гостију. Свако има право да

их користи, био хришћанин или Јеврејин, богаташ или сиромах, свима су једнако доступни. Осећао сам се тамо као да се налазим у двору неког принца."

Мехмед Освајач је у својој вакуфији захтевао да се према свим путницима што одседну у хану који је он даровао има лепо поступати и да се свим њиховим потребама мора удовољити. У хановима су се три дана бесплатно добијали храна и смештај, а потом су путници били дужни да наставе пут.

Ове задужбине, осниване на једнаким размацима дуж великих друмова, доказ су ширења османске цивилизације. У османском периоду је само у Босни и Херцеговини било изграђено осамнаест караван-сараја, 232 гостионице, тридесет два хана, десет безистана и четрдесет два моста, међу које спадају и таква архитектонска ремек-дела какав је мостарски мост, саграђен 1566. године, Козја ћуприја крај Сарајева из око 1550. и мост у Требињу.

Здања неупоредиво скромнија но што су ханови — бунари, чесме, места за молитву и мале гостионице — подизана су, исто тако, дуж главних путева. Њих су, обично, градили месни добочинитељи, опет као задужбине. Једном речи, намерници који су се кретали друмовима од Цариграда до Дамаска, или од Ерзерума до Београда, имали су на располагању све што им је било неопходно, и то углавном бесплатно.

Било је паша који су са претераним залагањем оснивали такве задужбине. Велики везир Махмуд-паша, када је уклоњен са дужности 1637. године, био је оптужен да је градио непотребне гостионице које су само оптерећивале народ.

Значајан чинилац приликом оснивања вакуфа била је установа *темлика* — султановог даровања права власништва. Позивајући се на ову установу, државници или жене на двору могли су да се обрате султану с молбом да оснују неку задужбину и да од њега, као слободно добро, добију земљишни појас који је у неким случајевима могао обухватати више села. То имање би, затим, оставили у баштину са добродетелном наменом. На тај начин су не само обезбеђивали

себи спасење на другом свету но истовремено дуготрајна и сигурна средства за живот својих породица и потомства, именујући их за мутевелије ових задужбина. Потомци друге или треће генерације угледних личности у Османском Царству живели су често удобно и скровито као мутевелије вакуфа, образујући посебну врсту земљопоседничке класе.

Караван-сараји и безистани били су добро утврђени против разбојничких провала. Бузбек је одбио да путује сувоземним путем од Будима до Београда плашећи се пустахија који су се звали „хајдуци". Познати су многи случајеви отимања државног новца по царским друмовима. У шеснаестом веку, безбедност на друмовима је била боља но у седамнаестом, када ни царске трупе нису могле савладати велике банде пљачкаша наоружаних пушкама. Око 1647. године разбојник по имену Кара Хајдароглу дејствовао је у планинској области недалеко од Ескишехира, нападајући караване који су из Ирана, Дамаска и Смирне путовали за Цариград. Тек после највећих напора, властима је пошло за руком да га ухвате. Средином седамнаестог века, један разбојник, хришћанин, са пет стотина људи извршио је ноћни напад на безистан у Битољу а да није наишао ни на какав отпор.

Због таквог стања Порта је предузимала мере обезбеђења на друмовима — установљавала је *завије* и постављала *дербенџије*, чуваре клисура, у непосредној близини планинских теснаца, газова и мостова. За јавну безбедност, односно за одржавање одређеног пута или моста, често се сматрало одговорним целокупно становништво неког села, а у накнаду за то ослобађано је извесних пореза. Власти су силом враћале сваког оног дербенџију који би напустио своје стражарско место. Средином шеснаестог века држава је наименовала за дербенџије 2.288 сеоских породица у Анадолији и 1.906 на Балкану. Завије су биле установе које су се првенствено старале о сигурности путника на друмовима.

Завије, које су биле значајна институција у Османском Царству, особито по његовом оснивању, представљале су прототип имарета. Завија је била задужбина намењена сме-

штају путника у градовима или, чешће, дуж далеких друмова и путева ван људских насеља, коју је оснивао шејх или дервиш. Шејх односно дервиш, оснивач завије, добијао је од свог владара мали комад земље као слободно имање и остављао га у баштину својој задужбини. Он и дервиши, који би се око њега окупили, обрађивали су земљу и од остварене зараде издржавали себе и подмиривали трошкове завије. Њени наследни управљачи били су шејх и његови потомци, слично мутевелијама на челу других задужбина.

Почетком османског периода завије су играле пресудну улогу у колонизацији турских насељеника дуж граница и у областима које су Османлије покориле. Дервиши, односно сиромашни досељеници који су се представљали за дервише, долазили су из Анадолије у новоосвојене крајеве, одабирали парче земље и ту организовали завију, пошто би од султана добили потврду да та земља има статус вакуфа и да је намењена оснивању завије. Како су житељи на завији ослобађани пореза, нови досељеници су јатомице стизали на то исто место, које је тако постајало језгро новог турског села. На тај начин је настала већина турских села основаних у четрнаестом веку у западној Анадолији и на Балкану. Ова задужбинска добра су у исти мах служила као прихватилишта тек приспелих досељеника, па чак и газија.

Шејх, оснивач завије, припадао је једном од многих верских редова, али је већина њих себе ипак називала „ахијама". У тек покореној Тракији ахије су основале на стотине завија.[8] Ахизам је мање био верски ред а више друштвена организација, и о њој нам је Ибн Батута, који је 1333. године путовао у Анадолију, оставио упечатљив опис:[9]

„Завије се срећу у свим земљама туркменског ал-Рума, у сваком крају, граду и селу. На свету не постоји ништа што би се могло упоредити с њима по бризи за намернике и по усрдности с којом им се служи храна и удовољава њиховим потребама, заустављају посегле руке напасника и убијају припадници банди и други лупежи који им се придружују. На њиховом дијалекту ахија је човек кога су удружени чланови верског реда, са осталим младим неожењеним људима, као и са појединцима који су одлучили да се никада не жене, изабрали за свог вођу. Ахија гради мусафирхану и опрема је ћилимима, светиљкама и разним другим стварима. Његова сабраћа раде дању како би зарадили за живот, и након поподневне молитве предају му своју заједничку зараду. Тим новцем се купују воће, храна и остале ствари неопходне за живот у мусафирхани. Ако током дана у град приспе неки путник, они му дају смештај."[10]

Када се Османско Царство развило у снажну централизовану државу, Порта је укинула већину завија, јер су оне, отприлике почетком шеснаестог века, углавном изгубиле своју праву сврху, мада су још увек уживале повластицу да не плаћају извесне намете. Међутим, све док су завије имале статус вакуфа, држава није могла њихову земљу користити у финансијске и војне циљеве. Стога је Порта укидала све завије које се нису налазиле на друмовима и које намерницима нису чиниле никакве услуге, као и оне завије што своје приходе нису трошиле на хумана дела, ради чега су и биле основане. Укидањем вакуфа држава је долазила до земље. Средином шеснаестог столећа, у Малој Азији је постојало хиљаду сто оваквих мусафирхана. У намери да обнови села разорена у току персијских ратова, Сулејман I је дозволио да се завије оснивају дуж ерзерумског пута.

ГРАДСКО СТАНОВНИШТВО, ЕСНАФИ И ТРГОВЦИ

У духу традиционалног схватања друштва на Блиском истоку, сељаци, трговци и занатлије чинили су три производне класе. Трговци и занатлије припадали су градском становништву, али су се занатлије налазиле на нижој друштвеној лествици. По султановом наређењу, припадници сваке од ових класа носили су одело које је обележавало њихов положај у друштву, док је занатлијама и дућанџијама било забрањено да се одевају у скупоцене хаљине горњих класа.

И градско и сеоско становништво било је подељено у две категорије, на муслимане и немуслимански живаљ. Међутим, ова подела коју је наметао шеријат није одговарала стварној социјалној и економској класификацији у османском друштву. Чињеница је да су трговци и занатлије, без обзира да ли су били муслимани или не, припадали истој класи и уживали иста права; богати јеврејски, грчки и јермнски трговци облачили су се и понашали као муслимани. С времена на време, султани би прегли да испуне одредбе шеријата издајући законе који су забрањивали немуслиманском становништву да се одева на исти начин као муслимани, да држи робове и јаше коње, али су ти њихови декрети остајали без одзива. Еснафи су, исто тако, понекад покушавали да, у складу са шеријатом, праве разлику између муслимана и припадника других вера. Међутим, на то их је обично побуђивала економска конкуренција.

Припадници разних верских група живели су у различитим деловима града и имали своје духовне вође. У сваком месту постојале су одвојене четврти за муслимане, хришћане и Јевреје, док су Цигани становали у посебном крају, без обзира којој су вери припадали. Свака муслиманска општина, поред свог *имама*, верског старатеља заједнице, имала је и *ћехају*, који је био њен световни представник. Хришћански свештеници и јеврејски рабини вршили су сличну дужност у немуслиманским четвртима, представљајући своју паству пред Портом. Овакво стање није кварило добре односе између муслимана и припадника других вероисповести. Муслимани су се често женили девојкама друге вере а да оне нису морале да промене своју веру. Деца су, међутим, морала бити муслимани.

Еснафи занатлија били су основа привредног живота у градовима, а чланови еснафа су сачињавали велики део градског становништва. Порекло еснафа у исламском свету није сасвим јасно,[11] али се, ипак, чини да постоји велика сличност између исламског и средњовековног европског еснафског система. Једна општеприхваћена теорија заступа гледиште да су корпорације грчко-римског света наставиле да се

одржавају под исламском администрацијом, али су се до десетог века потпуно претопиле и добиле исламски карактер. У десетом столећу појавили су се кармаћани, представници једног верског, друштвеног и политичког покрета, који су се супротстављали управи абасидских халифа и у тој борби се организовали у еснафе. Тако су стари исламски еснафи постали кармаћанска духовна братства у оној мери у којој су били и професионалне организације. После монголских освајања у тринаестом веку, верски редови суфија, а посебно етика *футуве*, снажно су утицали на еснафе. Друштва називана футуве, која су млади, неожењени радници организовали у већим градовима, подсећају на братовштине из доба Римске Империје. Према етици футуве, савршен човек је племенит, пожртвован, дисциплинован, послушан према вишима од себе и трезвен. Приликом уласка у ову организацију обављао се симболичан обред, после којег је нови члан у потпуности прихватао футува-етику. У тринаестом и четрнаестом веку исти покрет је под називом ахизам преовладавао у анадолском друштву. У духу футува-принципа, по градовима је свака категорија занатлија била организована тако што се на њеном кормилу налазио ахија, кога су мајстори бирали из сопствених редова. Како у Анадолији у том периоду није било јаке централизоване власти, ахије су обављале и неке јавне дужности, постајући на тај начин политичка сила у градовима. У ствари, од свог настанка, исламски еснафи су представљали опозицију народа према владајућој војној и административној класи.

У почетку су ахије заузимале значајно место у османској држави и друштву, али их је држава, напоредо са развојем апсолутизма и централизма, све чвршће подвргавала својој контроли. У градовима се ахизам стога свео на еснафску организацију, али је, упркос томе, футува-етика и даље живела међу занатлијама.

Претерано је, међутим, тврдити да је држава стварала и контролисала османске еснафе, или да су они образовали друштвено неиздиференциране заједнице.[12] У друштву Блиског истока, групе људи са заједничким идеалима и интере-

сима још у древна времена су се организовале према одређеном обрасцу, и такав исти образац и, најчешће, иста терминологија сусрећу се и на двору, у војсци, медресама, међу верским редовима и еснафима. Најважнији члан тако организоване групе обично је представљао своју организацију пред спољним светом и руководио њеним спољним пословима. Ту личност Османлије су називале *ћехаја*, Арапи *шејх*, а Анадолци тринаестог века *ахи*. Занатски мајстори су у еснафима бирали за ћехају оног свога члана који је био способан да спроводи у дело еснафске прописе и да ваљано заступа заједничке интересе пред Портом. Овај избор је имао прворазредан значај, јер се еснаф без ћехаје није могао сматрати независним. Када је извесна група занатлија у оквиру једног заната желела да се одвоји, њени чланови су бирали свога ћехају и обраћали се месном кадији, који их је потом убележавао у свој регистар као независан еснаф. Занатски мајстори имали су могућност да, уколико то сматрају потребним, уклоне свога ћехају, а доследно су се супротстављали мешању власти у избор новог руководиоца. Сачуван је известан број докумената којима еснафи одбацују оне ћехаје које је бег или кадија желео да им наметне, и чињеница је да је централна влада обично својом обавезом сматрала да уважава аутономију еснафа.

У средњовековном друштву овакве заједнице су настојале да нађу верско и морално оправдање за своје постојање, као и за постојање својих правила, па се на челу сваког занатског еснафа налазио шејх, представник моралне и религијске власти. Док је у арапским земљама шејх био главни администратор еснафа, у срцу османске Румелије и Анадолије он је задржао положај духовног вође. Шејх је обављао важне задатке у еснафу — председавао је свечаностима на којима су примани нови шегрти и проглашавани нови мајстори, и одређивао је и извршавао казне у надлежности своје организације. Њега су бирали искусни еснафски мајстори, свестрано упућени у етику футуве. Шејх је имао свог помоћника у лицу које је руководило церемонијама. Власти су са

еснафима саобраћале преко ћехаја, који су, између осталог, прикупљали еснафске дажбине и испоручивали их влади.

Изнад еснафског ћехаје налазио се градски ћехаја, с којим су се занатлије саветовале о питањима заједничким за све еснафе, и који је са осталим угледним личностима представљао град пред вишим властима. Други важан члан еснафа био је *јигит-баша*, званичник који је руководио унутрашњим пословима еснафа. Он је, такође, биран међу старим и искусним мајсторима, и уколико би ћехаја одсуствовао са дужности, замењивао би га јигит-баша. Јигит-баша је на тржишту набављао сировине и делио их мајсторима, проверавао да ли израђена роба одговара еснафским прописима и потом је испоручивао другим еснафима или продавницама. Сем тога, дужност му је била да обавештава шејха о сваком прекршају еснафских правила и да га, као и ћехају, извештава кад год неко затражи да буде унапређен у мајстора. У неким еснафима, ове задатке је с времена на време обављао јигит-башин помоћник. Сваки еснаф је, поред споменутих руководилаца, бирао међу мајсторима и по једног или двојицу стручњака званих *ехл-и хибре*, који су беспрекорно, до танчина, познавали свој занат. Они су исказивали своје мишљење о квалитету робе, решавали несугласице око цена, помагали при утврђивању тржишних цена и бирању радника. Избор ових стручњака имао је посебан значај у финим занатима, као што је ткање свиле. У понеким еснафима, *ехл-и хибре* је, исто тако, обављао и извесне дужности ћехаје и јигит-баше.

У већим и развијенијим еснафима, ових шест људи образовало је одбор који се звао „Шесторица". Међутим, у већини еснафа спомињу се само шејх и ћехаја или и јигит-баша. Сви ови званичници потицали су из редова мајстора, али није тачно познат начин њиховог избора. Чини се да су на ове положаје били именовани кандидати на основу једногласног мишљења, и да су после избора, уколико нико није оспорио право изабранику, сви мајстори одлазили кадији да њихову одлуку убележи у свој регистар.

Еснафи су се строго придржавали својих утврђених правила и одредби. Опште регуле, принципи и свечани обреди образовали су се током векова, а многи од њих записани су у футува-приручницима, еснафским дипломама и ферманима. Чланови еснафа расправљали су и одлучивали о сваком новом правилу, које је потом кадија уносио у своје списе. Чином регистровања, одредбе су добијале законску важност. Поред њих ваља споменути и прописе *ихтисаба*, којима су утврђиване цене и квалитет израде. Еснафски мајстори и представници власти су заједнички одређивали прописе ихтисаба, а потврђивао их је султан. Држава се мешала у еснафску организацију првенствено да би за себе обезбедила приходе од дажбина којима је подлегао овај друштвени слој и да би обезбедила примену закона ихтисаба.

Ихтисаб је стара исламска институција. Држава Блиског истока сматрала је својом најважнијом дужношћу да штити народ од неправде и излази у сусрет његовим жалбама. Куран је прописивао да, за добро исламске заједнице, власт мора живо чувати општеприхваћена друштвена мерила и прохибиције. Ове поставке су чиниле саставни део верских закона сакупљених под називом *хисба или* ихтисаб, чија је примена била једна од халифиних дужности. Одредбе хисбе у пракси су се првенствено односиле на трговину и имале за циљ спречавање превара и незаконитих зарада, утврђивање прикладних цена на тржишту, као и контролу тежине и квалитета производа. На тај начин су методи за контролисање цена и спровођење надзора над свим врстама мерења били укључени у оквире шеријата под називом хисба. Ови методи су се примењивали још у најстаријим државама Блиског истока.

Османска држава је строго водила рачуна о примени одредби ихтисаба. Ови закони којима су подлегали еснафи прегледани су приликом устоличења сваког новог султана. Држава је водила надзор над свим врстама мерења, а *мухтесиб*, званичник који је спроводио у дело одредбе ихтисаба, непрестано је кружио пијацама старајући се о примени закона. Прекршитеља прописа мухтесиб је приводио кадији и

потом га шибао или му узимао глобу, зависно од кадијине пресуде. Мухтесиб је, затим, ударао печат на неке врсте робе, као што су дрвна грађа, цреп или тканине, и то зависно од њиховог квалитета, а на продају непечатаних производа стављао забрану. Месни кадија и мухтесиб имали су овлашћење да прилагођавају тржишне цене, утврђене према устаљеном поступку. Истакнути представници друштва и опуномоћеници еснафа одржавали би већања у кадијином присуству. Они су се договарали о количинама и квалитету сировина, израчунавали укупне издатке за радну снагу и одређивали тржишне цене, предвиђајући зараду од око 10 одсто, или, уколико се радило о високостручној занатској изради, највише до 20 одсто. Понекад је спискове са тржишним ценама у Цариграду прегледао лично султан.

Да би могла да контролише цене, спречава профитерство и прикупља дажбине, држава је одређивала известан број услова за продају сировина и готових производа на пијацама. Роба намењена продаји на градским трговима морала је ући у град на одређене капије, а одатле предвиђеним улицама наставити пут до назначених пијаца, односно караван-сараја, где се продавала под надзором дежурног званичника. Прописи су налагали да се скупоцена роба без изузетка продаје преко специјалних мешетара, под контролом власти. Власник је добијао дозволу за продају робе пошто би се она измерила у присуству еснафских представника, и одредиле тржишне таксе зависно од њене количине. Представници еснафа — ћехаја и јигит-баша — на лицу места су куповали потребну робу и сировине, које су доцније делили мајсторима свог еснафа. Држава је од еснафских мајстора прикупљала прописану дажбину на дућан, поред још једног намета на поједине занатске производе. Сем тога, постојала је и такса на продају, која се одређивала према тежини робе или висини цене, и њој су подлегали сви производи што су се продавали на тржишту. Посебним канун-намама утврђивана је висина такси за градове и тржишта сваке провинције. Захваљујући томе што су еснафи гравитирали према одређеним тржиштима и што су своје производе продавали

у одређено време, држава је лако прикупљала намете. Уколико би се занатлије раштркале у намери да избегну своје финансијске обавезе, држава би их присилно враћала на одређену пијацу.

Власти су се мешале у еснафске организације искључиво онда када је требало заштитити интересе државне балгајне или потрошаче уопште, али при том није залазила у њихова интерна питања. Па ипак су еснафи својим одредбама признавали врховну власт државе. Кадија је уносио у регистре све промене на руководећим местима и све одлуке појединог еснафа. Уколико његови чланови не би били у стању сами да реше међусобне спорове или да казне прекршиоце еснафских правила, свој случај су прослеђивали државним властима, али су се најпре морали посаветовати са месним кадијом и тек потом се обратити Царском већу у престоници.

Држави је у начелу било стало до очувања традиционалних еснафских одредби. Пре но што се изградило централизовано Османско Царство, еснафи су били много слободнији и знатно утицајнији. Крајем тринаестог и почетком четрнаестог века, нигде у Анадолији није било јаке управе, па су, као што примећује Ибн Батута, ахије, руководиоци утицајних еснафа у велкиим градовима, поседовале велику власт и моћ. У то доба су чланови еснафа носили оружје и имали овлашћење да кажњавају изгреднике. Уз то, еснаф није био само привредна организација, њега су с друштвом повезивале снажне везе. Прожимала су га религиозна и мистичка схватања етике футуве и славио је свог свеца-заштитника за кога је везивао своје традиције. У османском периоду, када је место ахије заузео ћехаја, верско обележје еснафа је ослабило. Да би сачували свој утицај, еснафски прваци почели су да позивају државу да активније учествује у пословима њихове организације. Тако се усталио обичај да еснафски руководиоци после избора добију повељу од бега или султана, што је доприносило јачању њихове власти у еснафу. Уз помоћ државе успевали су да онемогуће нове струје опасне за еснафски систем, од којег су, наравно, зависили њихови материјални интереси.

Слично Мамелуцима, и Османлије су готово по правилу давале подршку старијим мајсторима у еснафу, настојећи да сачувају његово традиционално устројство. Ова конзервативна политика заснивала се на убеђењу да би свака новина могла гурнути друштво у безвлашће и анархију, а тада би државна благајна изгубила изворе својих прихода. Кад год су еснафски мајстори желели да држава иступи у њихову корист, у својим молбама су опрезно истицали таква схватања. И најзад, административни и војни интереси захтевали су стабилност цена и квалитет робе. Оваква конзервативна политика вођена је све до деветнаестог века, када су реформистички настројени државници прихватили европске либералне идеје. Конзерватизам је спречавао привреду Блиског истока да раскине са ограничењима која је наметао еснафски систем и онемогућавао је да се у османској држави развија снажна буржоазија. У деветнаестом веку, увоз робе европских мануфактура сабио је еснафску делатност у теснац, а око 1840. године, суочени са европским индустријским капитализмом, османски еснафи су били економски уништени.

Економски речено, структура еснафа представљала је покушај да се, при решавању извесних проблема, задовољи закон понуде и потражње. Опуномоћеници еснафа на велико куповали су сировине на тржишту по утврђеним ценама и раздељивали их мајсторима, јер су се све до модерног доба, због неразвијеног система саобраћајница, сировине могле добити само у ограниченим количинама. Прописи су предвиђали да одговарајуће сировине доспеју до еснафа по реалној цени, а не да падну у руке посредника или шићарџија. Штавише, ваљало их је тако разделити еснафским мајсторима да ниједан од њих не остане без посла. То је био главни разлог стварања еснафске организације. Због недовољних количина сировина, цене су често скакале изазивајући у градовима незапосленост, што је представљало озбиљан економски проблем. До несташице је долазило због гомилања робе, шпекулације, настојања неких занатлија да стварају претерано велике залихе сировина, због заинтересованости неког дру-

гог еснафа за исту врсту еспапа, као и због тога што би трговци из неке друге области или земље који би понудили вишу цену покуповали такве артикле. Еснафи су се обраћали Порти с молбом да спречи прву и последњу од наведених могућности, те је султан издавао указе на основу којих се кажњавало профитерство и којима се предвиђало да страни трговци на тржишту могу куповати робу тек пошто локално становништво задовољи своје потребе. Понекад је држава стављала потпуну забрану на извоз неких важних сировина. Да би се онемогућило сукобљавање интереса појединих занатлија, еснафима је једино преостајало да купују сировине на велико и раздељују их на праведан начин. Поједини еснаф је од султана могао прибавити указ којим би се забрањивало да одређене сировине доспеју у руке других и који би том еснафу давао монопол на спецификовану производњу.

Како се располагало веома ограниченом количином сировина, нужно је било одредити број продавница и радионица. Будући да је владала и несташица радне снаге, посебно високообучених занатлија, представници еснафа контролисали су и дистрибуцију радника. У Бруси, рецимо, ткачи кадифе састајали би се утврђеног дана у седмици на одређеном месту, где би их еснафски опуномоћеник, *ехл-и хибре*, распоредио на рад код разних мајстора. Оваквим поступком обезбеђивала се расподела квалификованих радника и спречавало отимање мајстора о раднике.

Други економски чинилац који је одређивао структуру еснафа била је ограниченост тржишта. Због рудиментарног привредног система и неразвијених саобраћајница, градски еснафи су, углавном, радили за ограничено локално тржиште, које је захватало град са околним селима. Штавише, готово сви османски градови петнаестог столећа били су доиста мали.

Неопходност да се производња усклади према ограниченом тржишту одређивала је још неке карактеристичне видове еснафа. Прво, нужна ограничења производње доводила су до рестрикције броја продавница и радионица у поседу појединих еснафа. Стога је држава сваком еснафу давала монопол на простору његовог града или тачно одређене области. Сем тога, како је сваки еснафски мајстор морао своје израђевине да продаје на том ограниченом терену, искључивала се могућност надметања у оквиру самог еснафа. Да би се спречила конкуренција, произведена роба је морала одговарати тачно утврђеним мерилима. Начин производње, врсте сировина и алата, а посебно специфичности радионица, били су предвиђени. Ехл-и хибре и јигит-баша будно су надзиравали производњу, а финални производи би још једанпут били пажљиво прегледани пре но што би се појавили на тржишту. Затим, занатска роба се могла продавати искључиво на одређеним трговима или у одређеним радњама, а било је и таквих еснафа чије је производе на велико продавао јигит-баша или ћехаја.

Да би се очувала равнотежа између производње и тржишта, једино је квалификованим мајсторима давано право да отварају сопствене дућане, и такво стање се одржавало захваљујући делимично еснафским тридицијама, а делимично личним интересима признатих мајстора. Било је изузетно тешко постати мајстор, а још теже отворити самосталну радњу. Аспирант је могао стећи мајсторско звање пошто би три до пет година провео у стицању искустава и вештине. После тог времена полагао је испит и пролазио кроз церемонију приликом које би га шејх опасао кецељом, симболом мајсторског звања. За време шегртовања, полазник је подвргаван строгој дисциплини и самоодрицању, живећи у свету недокучивих симбола и реторике јунаштва. Етика футуве развијала је код младог занатлије свест о апсолутној послушности, скромност и презир према богатству, учећи га да похлепу и надметање сматра најружнијим моралним недостацима. Новопроглашени мајстор добијао је алат и радионицу под контролом старијих мајстора. Многи нови еснафски мајстори који нису располагали капиталом за отварање радње радили су код старијих занатлија као калфе или су ступали у ортаклук.

Упркос оваквој крутој организацији, ипак су се већ у петнаестом веку испољиле друштвене и економске разлике у еснафима. Међу ткачима кадифе у Бруси, на пример, пра-

вила се разлика између поседника разбоја и дућана и ткача које су они запошљавали. Поједини власници радионица имали су по десетак разбоја, чији је укупни капитал износио 2.500 до 3.000 златних дуката. Затим, ткачи кадифе који су производили скупе тканине за инострано тржиште имали су развијен еснаф. У традиционалнијим еснафима, чији су чланови били, рецимо, кожари, мајстор који би се довољно обогатио и осамосталио морао је напустити еснаф и сматран је трговцем.

У многим еснафима по великим градовима, међу које су спадали Цариград, Бруса, Солун и Једрене, а особито у еснафима што су производили робу за инострано тржиште, испољавала се све већа друштвена и економска разлика међу оним члановима који су постали предузимачи са капиталом и појединцима код њих запосленим. У поменутим градовима занатска производња је нагло расла. У Цариграду је број радионица у којима се ткао брокат званично био утврђен на стотину, али је 1564. године ипак скочио на триста осамнаест. Ни султанови укази чак нису ову цифру могли да сведу на званични максимум. Градско становништво шеснаестог века у Османском Царству је просечно порасло за 80 процената, па се у тим размерама проширивало и тржиште за пласман занатских производа. Тако су створени повољни услови за еснафске мајсторе и калфе који су радили под платом, подстичући их да се упуштају у независне пословне подухвате. Многи од њих су отварали самосталне радње у разним четвртима града и почињали сами да производе. Представници еснафа нису били кадри да се са успехом боре против њих, као што су то чинили у прошлости, те су тако ови одметници не само учествовали у повећаним профитима занатских мајстора него су истовремено подривали одредбе и утицај еснафа. Мењали су традиционална мерила производње, снижавали су квалитет робе и јефтиније је продавали. Заводили су нове облике и стимулисали потражњу. Трудећи се да сачувају свој монопол на тржишту које се стално ширило, стари мајстори су вршили притисак на власти да предузму енергичне кораке против њихових конкурената, тврдећи за њих да су то неискусне новајлије који нити су научили свој занат, нити су стекли мајсторско право, и да снижавањем квалитета и подизањем цена штете народу и нарушавају државне законе ихтисаба. Када су конкуренти старих мајстора завели популарну, али скупу моду обуће са кљуном, опанчарски еснаф у Цариграду оптужио их је пред властима да народ воде путем каћиперства и неморала. Не бирајући средства, стари мајстори су се борили да затворе радњу сваком оном мајстору који би увео техничке новине. Снажном подршком традиционалном устројству еснафа, влада је онемогућавала развијање посебних организација радника, занатлија и мајстора европског капиталистичког типа.

Због конзервативне политике владе, у еснафима је јачао монопол старих занатлија. Мајстори који су имали радионице почели су их као такозване породичне наследне разбоје остављати својим синовима, зетовима или рођацима, тако да су временом титуле мајстора, ћехаје и јигит-баше постале наследне, прелазећи са оца на сина или, веома ретко, на старог калфу. Почетком осамнаестог века ове титуле су најзад изгубиле сваку везу са занатом или занатством и почеле да означавају само легалност поседовања.

Улазак капукулу-трупа (јаничара) у градске еснафе био је још један чинилац који је допринео опадању османског еснафског система. Пошто су војним повластицама били ослобођени контроле мухтесиба и кадије, јаничари су устројство еснафа могли мењати према сопственој користи. Често су занемаривали званично утврђене тржишне цене, снижавали квалитет производа и отварали радње где су желели, не стекавши претходно мајсторску диплому. Исто тако често су приморавали признате мајсторе да их узимају у ортаклук и с њима деле профите, а најгоре од свега је било то што је њихово злоупотребљавање сировина остајало некажњено. Сви ови чиниоци знатно су допринели расточавању традиционалног устројства еснафа и опадању заната уопште.

У напредним градовима образовани су нови еснафи као огранци старих, да би производили нове врсте робе или обављали одређену етапу производње. Тако су штавиоци који

су обрађивали кожу у више боја, као и предиоци свиле и ткачи у текстилној радиности, стварали посебне еснафе. Занатлије што су се у великим градовима бавиле једним занатом производећи за два различита тржишта могли су образовати посебне еснафе. Када би група која је радила у специјализованом огранку неког заната постала довољно бројна, бирала је свог ћехају и обраћала се кадији с молбом да им дозволи образовање посебног еснафа. Главни еснафи су се често супротстављали оваквим настојањима, па су одбијали да признају изабраног ћехају тврдећи за мајсторе новог еснафа да су неквалификовани. У таквом случају, одобрење власти било је пресудно за установљење еснафа. Оне би потврдиле легалност таквог еснафа, уколико би сматрале да се то не коси са одредбама хисбе, односно да не штети народним интересима.

Удружени еснафи су се често међусобно сукобљавали, док су се еснафи чији су чланови деловали као предузимачи налазили у прилици да друге еснафе доведу у зависан положај. Оваква врста потчињеног еснафа називала се *јамак*. На пример, у високо развијеној радиности свиле у Бруси, трговци који су трговали сировом свилом образовали су еснаф са организаторским овлашћењима. Увожену сирову свилу коју су куповали у безистану давали су предилачком еснафу да је преради у конац, затим бојаџијском еснафу да је обоји и најзад су припремљене кануре продавали ткачима. Јамаци су, с времена на време, покушавали да се ослободе доминације већих еснафа на тај начин што су одбијали да раде за њих, али како су такви њихови поступци доводили до незапослености и опадања прихода од пореза, влада је обично подржавала главне еснафе. Образовање нових организација неоспорно је представљало динамичан вид еснафског система, а њихов број је зависио од величине и развијености града. У Цариграду је било око сто педесет значајних еснафа, у Бруси, у петнаестом веку, око шездесет, а у седамнаестом веку, у Маниси их је било око педесет. (Цени се да је стари Рим имао сто педесет, а средњовековни Каиро двеста педесет еснафа.)

Еснафи су се разликовали по степену развијености, који је зависио од просперитета града и потражње њихових производа на страном тржишту, али се у великим градовима, углавном, испољавала тежња ка неограниченом систему производње. Домаће радиности су се развиле изван еснафског система. У Анадолији се, на пример, ткачка радиност по сеоским кућама — која је снабдевала трговце помучним тканинама — проширила из градова у села, а велики део њихових производа био је намењен иностраном тржишту. У радиностима које су редовно снабдевале државу тканинама на велико запажају се наговештаји капиталистичке производње. Тако се, рецимо, ткачка радиност у Солуну, која је сваке године за потребе двора и јаничара испоручивала на хиљаде труба грубог сукна, развила под државном контролом и запошљавала је око хиљаду јеврејских породица. Ту су се производиле вунене тканине не само за цело Царство већ и за инострано тржиште. Године 1664. донета је одлука да се на једном месту концентришу све радионице у којима се за државу ткало фино црно сукно.

Да би задовољила сопствене потребе у ватреном оружју и баруту, држава је у Цариграду оснивала оружарнице и барутане које су запошљавале стотине радника, и у које је држава улагала свој капитал. На њиховом челу назалили су се комесари које је именовала Порта. За време кипарског рата, 1571. године, Кагитхана, барутана у Цариграду, производила је седамнаест тона барута месечно. На овом пољу, међутим, нису се сретали приватници. Иако је у Цариграду и Бруси у више предузећа био запослен велик број радника, османска радиност није, углавном, никада превазишла систем ограничене производње.

Шегрти, радници под платом и робови сачињавали су главну радну снагу еснафа. У ткачкој радиности Брусе, робови који су изучили овај занат били су главни извор радне снаге, и добијали су слободу пошто би исткали уговорену количину тканине. Слободни радници, који су радили за плату, обично су били калфе без капитала и најчешће су се запошљавали седмично. Шегрти су обично били деца или

младићи које су родитељи поверавали мајсторима да их науче занату. Мајстор се, на основу уговора, обавезивао да ће шегрта обучити у одређеном року, обично за 1.001 дан. Родитељи су давали дете у најам, а од мајстора су добијали извесну суму новца за време трајања уговора. Након тог периода, шегрт није примао никакву плату, или је добијао малу своту седмично, а према слову еснафске етике дуговао је свом мајстору потпуну послушност. Мајстор је, са своје стране, био дужан да с њим поступа као са сином. Највећу бригу задавало је мајстору то што га је његов најмљени помоћник могао напустити усред недеље, то јест што је шегрт могао променити мајстора, и да би то спречили, мајстори су се обраћали властима за помоћ.

За неке еснафе радиле су жене. У градовима је премотавање свиле и предење памука обично поверавано женама и деци, те су сиромашне градске жене могле на тај начин да зараде кору хлеба. Еснафи који су производили памучне тканине с времена на време су вршили притисак на Порту, захтевајући да забрани трговцима да купују памук на тржишту и тако остављају жене без посла.

У друштву Блиског истока занатлије су играле значајнију улогу у политици но што се то често мисли. У књижевном делу *Огледало за принчеве* изнето је мишљење да ће владар који не штити градске трговце од неправедних поступака владиних званичника на крају пасти — и догађаји су потврђивали ово гледиште. Свака она влада која је изгубила подршку градског становништва доживела би да њена власт ослаби, а у време страних похода дешавало се да њени градски поданици пребегну непријатељу. Због тога се владајућа војна класа брижљиво старала да задобије наклоност угледних месних личности које су представљале јавно мнење свог краја. У градовима су улема, богати трговци и еснафски опуномоћеници узимали на себе одговорност да заступају градско становништво. Они су се, рецимо, појављивали пред кадијом да поднесу тужбу против неког владиног чиновника или да захтевају укидање неке незаконите дажбине, и они су упућивали делегације Царском већу у престоницу. Влада

је, по правилу, сматрала упутним да прихвати њихове захтеве. До владавине Мехмеда II и од краја шеснаестог века, када је централна власт била слаба, ове виђене личности, које су колективно представљале интересе града, постајале су веома утицајне. Имале су моћ да сваког бега који им није одговарао, присиле да напусти положај, и ниједан чиновник није могао обављати своје дужности без њиховог одобрења и посредовања. Неки градови, рецимо Кајсарија и Сарајево, добили су били важне повластице, међу које су спадали и ослобођење од неких намета и забрана трупама да улазе у град. Ова њихова посебна права била су толико широка да поједини савремени историчари таква места сматрају слободним градовима, чак градовима-републикама.

Најделотворнији начин да се занатлије одупру властима био је да затворе своје радње и прекину производњу, што је као поступак одговарало бежању сељака са земље. Типичан пример за то јесте побуна занатлија у Цариграду 1651. године. Када је влада покушала да натера занатлије да купе извесну количину заплењене робе уз претерано високу накнаду, и да за трећину снизи цену злата у односу на његову текућу вредност, огромна маса појавила се пред Царским већем да захтева правду од великог везира. Пошто су доживели да буду отерани, следећег дана су позатварали радње и окупили се под својим заставама. По речима једног сведока, око 150.000 људи нашло се на окупу, а многи од њих су били наоружани.[13] Занатлије су, на концу, присилиле султана да уклони великог везира. Тада је први пут упућен изазов сили јаничарске хунте, која је у то доба тиранисала државу.

Као и у другим државама Блиског истока, нижи слојеви градских занатлија по правилу су се супротстављали владајућој војној класи. За време војних буна, султан се обраћао за подршку еснафима, док би јаничари, жељни освете, пљачкали и палили дућане по Цариграду. Крајем шеснаестог века, међутим, такво стање се изменило. Све већи број јаничара је почео да улази у еснафе, те су војни устанци стекли више народни карактер.

У османским градовима, као и широм Блиског истока, поред занатлија, у еснафе су се удруживали и трговци. Међутим, постојала су два слоја трговаца. Они трговци који су трговали локалним и еснафским производима имали су нижи статус од трговаца који су пословали караванима и бавили се прекоморском трговином. Прва категорија трговаца позната је под називом *еснаф*, а овај термин је обухватао и сопственике продавница и занатлије. Припадници друге категорије обично су се називали *туџар-трговци* или *базрђан-трговци*. Власници радњи еснафске категорије потпадали су под одредбе ихтисаба, и организовали су се у духу традиционалног еснафског система, док крупни трговци нису подлегали законима ихтисаба. Они су у правом смислу били капиталисти у друштву Блиског истока. Власт није имала начина да их спречи у предузимању било каквог подухвата, као ни у стицању богатстава неограничених размера. У ствари, сама држава је код њих подстицала такву врсту предузимљивости. Највиша руководећа класа — паше, бегови, дворски званичници и опуномоћеници богатих верских задужбина — сви који су били у могућности да стварају новчано богатство улагали су свој капитал преко ових трговаца. Установа *мудараба* — један вид трговачке кооперације где је инвеститор улагао новац у неки трговачки подухват који се изводио караванима или бродовима — уведена је широм Османског Царства.

Луксузна роба, као што су накит, скупоцене тканине, зачини, боје и парфеми, чинила је највећи део прекоморске трговине. Због тога овим артиклима су углавном трговали крупни трговци, а већина је своје послове обављала у безистану. Класа богатих трговаца обезбеђивала је држави постојање опорезованог сељаштва и представљала утицајан слој у граду. Понеки од њих били су басновлсовно богати, као двојица трговаца из Брусе који су 1480. године у египатску трговину ортачки уложили једанаест хиљада златних дуката. Упоређења ради, ваља рећи да је италијански трговац Андреа Барбариго из средине петнаестог века располагао укупним капиталом од само петнаест хиљада златних дуката.

У књигама кадија стоји записано каквог су имовинског стања били поједини грађани великог града Брусе који су умрли у другој половини петнаестог века. Из ових података се види да је 26 процената поседовало имовину од двадесет златних дуката, 58 одсто их је имало од двадесет до две стотине, а шеснаест процената више од две стотине. Према томе, једна шестина грађанства је била имућна, док су велики богаташи, са имовином од преко две хиљаде златних дуката, укупно чинили 1,3 процента. То су били трговци, мењачи новца, драгуљари и ткачи свиле. Њихово богатство сачињавали су новац, непокретно имање, робови и робиње, свила и остале скупе тканине. А главни извор тог богатства били су трговина свилом, радионичка производња и новчане шпекулације путем кредитирања.[14]

Од друге половине шеснаестог века, породице које су водиле порекло од старешина—капукула преузеле су контролу над опорезованим сељаштвом и по градовима почеле да владају у друштвеном и политичком смислу. Њихов утицај је растао напоредо са опадањем међународне трговине на Блиском истоку и слабљењем трговачке класе.

IV део

РЕЛИГИЈА И КУЛТУРА
У ОСМАНСКОМ ЦАРСТВУ

ГЛАВА XVI

ПРОСВЕТА, МЕДРЕСЕ И УЛЕМА

Ташкеприлизадеова[a] схватања знања и његова подела дају полазну тачку за проучавање просвете и образовања које се стицало у медресама Османског Царства.

Ташкеприлизаде разликује четири етапе знања — духовну, интелектуалну, усмену и писмену — а ова његова подела се поклапа са теоријом о стварању света према исламском мистичком учењу.[б] Он дели духовне науке на две групе, на практичне и теоријске. Даље их разврстава на науке које се заснивају искључиво на разуму и на оне које се ослањају на исламску веру. Према томе, све науке спадају у једну од ових седам категорија:

а. калиграфске науке: врсте писама, стилови писања и слично;

б. оралне науке: арапски језик и фонетика, лексикографија, етимологија, граматика и синтакса, реторика, прозодија, поезија, стилистика, историја и остале књижевне науке;

в. рационалне науке: логика, дијалектика;

г. *духовне науке.*

а) Ахмед Ташкеприлизаде (1495—1516), османски енциклопедиста и наставник у медреси, најпознатији је по свом делу Šakaik al-nu'manijja, биографије 522 шејха и члана улеме, писаном на арапском језику, као и по научној енциклопедији Mavdu' at al-'ulum.

б) Једна од суфијских доктрина учи да се Бог манифестује у етапама, као универзални дух, интелект, природа и човек.

Ташкепризаде је духовне науке поделио на:

1. теоријско-рационалне науке: општа теологија, природне науке, математика;
2. практично-рационалне науке: етика, политичке науке;
3. теоријске верске науке: Куран и предања Пророкова, као и науке које их тумаче: егзегеза Курана, проучавање Пророкових предања, исламска теологија и принципи исламског права и јуриспруденције;
4. практичне религијске науке: практична етика, лепо понашање, ихтисаб, и сва питања повезана са муслиманским животом и богослужењем.

Сврха свег знања, а особито духовних наука, јесте упознавање Бога.

Постоји још једна хијерархија наука по којој се оне разврставају према корисности и где се корисне науке, као што је политика, називају *фен*. Науке се, даље, деле на добре и рђаве. Добре су све оне науке које помажу вери а међу рђаве спада астрологија.

У својим верским схватањима Ташкепризаде нагиње мистицизму. Идући ал-Газалијевим[в)] стопама, он контемплацију сматра неопходном допуном духовних наука. Контемплација је предмет мистичких учења, чија је сврха божанско знање, мистичко сазнање које човек постиже пошто се посредством аскетизма и медитације ослободио световних интереса. Учењак који искључиво проучава егзотеричне верске науке сиромашан је човек, ван света виших реалности.

Ташкепризаде заступа гледиште да сваки човек жељан знања мора проучавати све науке јер се оне међусобно тако допуњавају да образују једну целину. Човек који свој живот посвећује само једној грани знања знатно се удаљава од божанске истине.

в) Ал-Газали (1058—1111), велики муслимански теолог, правник и мистик, који у својој доктрини мири ортодоксна учења шеријата са мистицизмом суфија. Његов утицај на ислам упоређује се са утицајем који је св. Августин извршио на хришћанство.

Главни стуб исламског образовања био је *мудерис*, наставник који је уживао велики углед као зналац верских и духовних наука. Сем тога, он је морао бити и стручњак у некој посебној области. Међутим, сваки полазник медресе морао је, пре свега, стећи свестрано знање из теолошких наука. Он је, затим, добијао основу из свих области арабике, језика и других грана. Уколико је неком студенту била потребна нека посебна обука, он би путовао у оно место у којем је живео учењак чувен у тој области и од њега тражио диплому којом се потврђивала његова стручност у тој дисциплини. Према томе, важан је био сам мудерис, а не школа.

Прва османска медреса основана је у Никеји 1331. године, када је једна хришћанска црква претворена у школу и стављена на располагање чувеном учењаку Давуду из Касарије. Каснијих година, кад год је неки султан желео да оснује нову медресу, позивао је учењаке из старих анадолских културних средишта, као што су Коња, Кајсарија и Аксарај, или из било којег краја у исламском свету, из Персије, Туркестана, Египта или Сирије. Алаудин из Туса (умро 1482) и Фахрудин[г)] доведени су из Персије за владавине Мурата II, и та чињеница поткрепљује тврдњу да се османска медреса нагло развијала. У доба стварања османске културе, током четрнаестог и петнаестог века, улема је путовала у Египат и Туркестан да своје образовање употпуни код великих учењака ових земаља. Они који су желели да се посвете проучавању егзегезе Курана и јуриспруденције првенствено су одлазили у Египат и Персију. Тамо су стекли образовање Мехмед ал-Фанари,[д)] Али ал-Фанари,[ђ)] Шејх Бедредин и остали. У петнаестом веку, учењаци као што су Садудин ал-Тафта-

г) Фахрудин, персијски учењак. Стекао је образовање у Ирану и Турској, а настанио се у Једрену, вршећи дужност мудериса и муфтије за владавине Мехмеда I и Мурата II.

д) Мехмед ал-Фанари (1350—1431) по предању се сматра првим шејхулисламом Царства. Образовао се у Анадолији и Египту.

ђ) Али ал-Фанари (умро 1497), унук Мехмеда ал-Фанарија, мудерис и казаскер.

занн[е] и Сејид Шериф ал-Џурџани,[ж] чувени зналци теолошких наука, прославили су се у областима које су биле под управом Тимурове династије, а број младића који су желели да се сбразују под њиховим руковођењем стално је растао. Улема која се занимала за математику обично је одлазила у Самарканд.

Мехмед Освајач се жалио да, иако је створио велико царство, у његовој држави нема учених људи који би се могли упоредити са улемом других исламских земаља. Међу домаћим ученим свештеницима, сматрао је Мехмед Освајач, једино се може поносити Мула-Хусревом[з] и Хоџазадеом. После освајања Цариграда, он је осам цркава претворио у медресе и ставио их на располагање славним учењацима. А када је између 1463. и 1470. изградио своју џамију, око ње је подигао осам чувених медреса познатих као *Сахн-и семан* или *Семаније*, које је, такође, поверио осморици учењака. Ове камене медресе, изврсни примерци османске архитектуре тога раздобља, подигнуте су са обе стране џамије. Сем њих, постојало је још осам виших медреса за разне специјализације и осам нижих медреса, припремних школа за Семанију. Дневна плата мудериса, предавача у било којој од ових медреса, износила је педесет акчи, отприлике један златни дукат. Свака медреса је имала по деветнаест соба и једну учионицу. Петнаест од ових просторија било је намењено студентима на специјализацији, познатим под називом *данишменд*, које је мудерис бирао међу свршеним полазницима неке ниже медресе. Сваки од њих је примао по две акче дневно из фон-

е) Садудин ал-Тафтазани (1322—1389. или 1390) писао је о исламском праву, теологији, метафизици и осталим питањима. Рођен је у Хорасану, а касније је живео на Тимуровом двору у Самарканду.

ж) Сејид Шериф ал-Џурџани (1340—1413), теолог, граматичар и логичар. Најпре је предавао у Ширазу, а када је Тимур освојио овај град, преселио се у Самарканд. Умро је у Ширазу.

з) Мула Хусрев (умро 1480), османски учењак и правник, Служио је као мудерис, казаскер и шејхулислам за владавине Мурата II и Мехмеда II. Његови списи из области правних наука постали су стандардни уџбеници у медресама.

дова задужбине, а храну из имарета. Свака медреса је била опремљена библиотеком, поред још једне посебне, заједничке библиотеке. Мудерис је међу данишмендима бирао свог помоћника, који је са ђацима понављао лекције и старао се о њиховој дисциплини. Његова плата износила је пет акчи дневно. Од студената се захтевало да све своје време посвете учењу.

У то доба, медресе Семаније сматране су највишим образовним институцијама у Османском Царству. Нижег степена била је медреса Дарулхадис, коју је основао Мурат II у Једрену, а још нижи ранг имале су медресе које су подигли ранији владари у Бруси. После ових царских задужбина ређале су се школе које су велики државници завештавали Цариграду, Једрену и Бруси, односно било којем другом провинцијском граду. Међу најславније од њих убрајају се Али-пашина медреса у Једрену, Шихабедин-пашина у Пловдиву, Махмуд-пашина у Цариграду, Ески-Али-пашина у Бруси и Исхак-бегова у Скопљу. У ову исту групу спадају и старе медресе основане у Анадолији пре Османлија.

Османске медресе деле се у две велике групе. У прву категорију убрајају се такозване *хариџ* — спољне — медресе, у којима су се држали припремни течајеви из „основа знања“, то јест из арапског језика и интелектуалних наука. Другу категорију чине *дахил* — унутрашње — медресе у којима се стицало „више знање“, што значи да су се у њима предавале теолошке науке. Ове две врсте школа такође су биле степеноване:

ХАРИЏ-МЕДРЕСЕ

(а) У нижим медресама ове врсте, познатим под називом *ибтида-ји хариџ*, предавале су се основе арапске граматике и синтаксе, логике, схоластичке теологије, астрономије, геометрије и реторике. Називале су се „теџрид-медресама“, према Сејид Шерифовом коментару *Теџрид-а*, теолошког дела На-

сирудина из Туса.[и] *Теџрид* је био главни уџбеник у овим школама, које су биле познате и као „медресе од двадесет акчи", јер је њихов мудерис дневно примао толику плату. (б) Виши ранг имале су медрее које су се звале „медресе од тридесет акчи" или „мифтах-медресе", према главном уџбенику *Мифтаху*, ал-Сакакијевом[ј] делу из области реторике. У овим медресама предавале су се реторика и књижевне науке.

„Медресе од двадесет акчи" и „медресе од тридесет акчи" поглавито су се налазиле у провинцијама.

(в) Вишим од ових школа сматрале су се „медресе од четрдесет акчи" и „медресе од педесет акчи", које су принчеви, принцезе или везири оснивали у Цариграду, Једрену и Бруси. У њима су се држали основни течајеви на којима се тумачио *Мифтах*, средњи течајеви из схоластичке теологије, засновани на *Мавакиф*-у, делу Адудина,[к] и виши течајеви из правних наука, чија је основа била ал-Маргинанијева *Хидаја*.[л]

ДАХИЛ-МЕДРЕСЕ

(а) Султанове кћери, принчеви или везири оснивали су „медресе од педесет акчи", познате као *ибтида-ји дахил*. У основним разредима предавала се *Хидаја*, у средњим су се учили принципи правних наука из ал-Тафтазанијевог дела *Телвих*, док се у вишим одељењима тумачио Куран на основу ал-Замахшаријеве егзегезе *Кешаф*.[м]

(б) Осам припремних медреса, познатих под називом *тетиме* или *мусиле-ји сахн*, које је основао Мехмед Освајач, спадале су у средњу групу ових школа.

(в) Међу школе највишег ступња убрајале су се медресе Семаније у којима су полазници студирали једну од три групе предмета — исламске правне науке, егзегезу Курана или схоластичку теологију и реторику са сродним наукама, а исто тако су стицали и специјализована знања.

Сулејман I је унео значајну промену у хијерархију османских медреса. Око своје џамије, коју је подигао у Цариграду између 1550. и 1556. године, основао је четири опште медресе, поред још две за специјализоване студије. Једна од њих била је намењена науци званој *хадис* — Мухамедовој традицији — а друга медицини. Њима је дао највиши ранг и тако установио степеновање медреса које се одржало све до краја Османског Царства. На стотине медреса широм царевине било је разврстано на тих једанаест ступњева.

Медресе су биле концентрисане у неким великим градовима. У Једрену их је 1529. године било четрнаест, а у седамнаестом веку само у Цариграду деведесет пет. У деветнаестом столећу овај број се попео на сто седамдесет. Паше су основале четрдесет девет престоничких медреса, остали чланови владајуће класе тридесет пет, улема тридесет пет, султани двадесет шест, а друге угледне личности остатак.

Како у преосманском тако и у османском раздобљу медреса је била установа коју је издржавао вакуф и обично је представљала један од елемената у грађевинском склопу који су сачињавали џамија, јавна кухиња (имарет) и остале добротворне установе. Мутевелија таквог комплекса зграда поверавао је мудерису финансијска средства намењена медреси.

и) Насирудин из Туса (1201—1274), водећи муслимански математичар и астроном; истакао се и као писац расправа из области филозофије и етике.

ј) Ал-Сакаки (1160—1229), учењак родом из Трансоксаније, памти се по делу *Miftâh al-'ulum*, из области реторике, које се сматра најпотпунијим у својој врсти.

к) Адудин (око 1280—1355) почасни је назив теолога ал-Иџија. Родио се у Ширазу, а познат је по *Al-Mavâkif fi 'ilmi al-kelâm-u*, обухватном делу из области исламске теологије.

л) Ал-Маргинани (умро 1197), ханефијски правник, стварао је у Фергани. *Хидаја*, сажет преглед његових властитих приручника из области законодавства, сматра се најобухватнијим делом исламске јуриспруденције.

м) Ал-Замахшари (1074—1144), филолог и један од најславнијих коментатора Курана, стварао је у Хорезму.

Мудерисова дужност је била да одабира студенте, дели финансијска средства полазницима и послузи, као и да подмирује опште административне трошкове медресе. То значи да је медреса била самоуправна јединица у оквиру вакуфа, који је и сам дејствовао као аутономна институција. Мудерис је именован на основу владарског указа.

Припадници улеме школовали су се у медресама. Ислам, у принципу, не прихвата било какву свештеничку класу у смислу наметнуте верске власти која посредује између Бога и човека. Па ипак се улема, клерикални слој сличан свештеничкој класи у старим цивилизацијама Блиског истока, временом појавила у исламу преузимајући значајну улогу у свим областима друштвеног и политичког живота.

Улема је имала двострук задатак: била је и тумач и извршилац исламског закона, а ове две дужности су обављале *муфтије* и *кадије*. Они су сносили одговорност за примену шеријата у држави. Политичка власт заснована на физичкој сили била је у стварном животу доминантна компонента државе, али је, према муслиманској теорији, политичка моћ представљала само средство за примењивање шеријата: „Држава је потчињена вери." Из тог разлога улема је сматрала да јој је световна власт подређена и борила се да ову теорију спроведе у живот.

Своје искључиво право на шеријат припадници улеме су заснивали на познавању науке о вери. Да би неко ступио у њихове редове, морао је најпре да проучава ислам, што ће рећи да стекне знања потребна за правилно разумевање Курана. Потом се захтевало да један члан улеме изда кандидату потврду о знању. Сâм чин потврђивања представљао је карику у ланцу који се протезао уназад све до сабораца пророка Мухамеда: „Улема су наследници знања свих пророка."

У Османском Царству улема је имала круту хијерархију, коју су чинили мудериси, муфтије и кадије, и строго одређен систем унапређења. Овај систем је у кратким цртама приказан на табели 6.

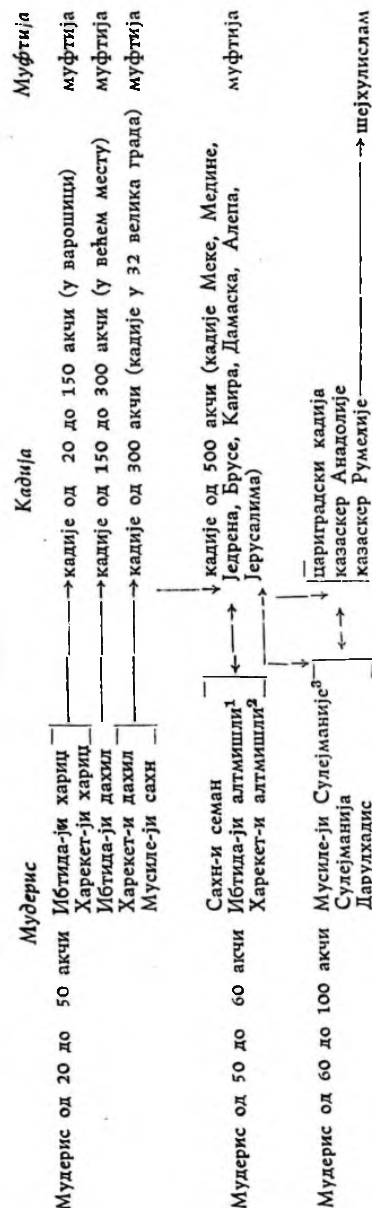

ТАБЕЛА 6

	Мудерис	*Кадија*	*Муфтија*
Мудерис од 20 до 50 акчи	Ибтида-ји хариџ / Харекет-ји хариџ	→ кадије од 20 до 150 акчи (у варошици)	муфтија
	Ибтида-ји дахил	→ кадије од 150 до 300 акчи (у већем месту)	муфтија
	Харекет-и дахил / Мусиле-ји сахн	→ кадије од 300 акчи (кадије у 32 велика града)	муфтија
Мудерис од 50 до 60 акчи	Сахн-и семан / Ибтида-ји алтмишли[1] / Харекет-и алтмишли[2]	←→ кадије од 500 акчи (кадије Меке, Медине, Једрена, Брусе, Каира, Дамаска, Алепа, Јерусалима)	муфтија
Мудерис од 60 до 100 акчи	Мусиле-ји Сулејманије[3] / Сулејманија / Дарулхадис	←→ цариградски кадија / казаскер Анадолије / казаскер Румелије	→ шејхулислам

[1] Основна „Медреса од шездесет"
[2] Средња „Медреса од шездесет"
[3] Припремна медреса за Сулејманију

Мудерис који је предавао у хариџ-медреси, или свршени студент медресе Семаније, могао је постати кадија у малом месту и дневно зарађивати од 50 до 150 акчи. Старије кадије, са платом од три стотине и више акчи, могли су достићи највише положаје у верској и световној власти и називали су се *муле*. На пример, кадија који је зарађивао три стотине акчи или више од тога могао је постати дефтердар Царског дивана. Мудерису у Семанији или некој вишој медреси пружала се могућност да постане мула са платом од пет стотина акчи и да буде унапређен у престоничког кадију, а доцније и у казаскера. Кадија који је зарађивао пет стотина акчи могао је постати нишанџија Царског дивана. Из овога се види да су улеми била доступна највиша звања и у бирократији, а не само у верским и законодавним телима. Многи чланови улеме постали су везири и заузели положаје који су им обезбеђивали политичку моћ.

Казаскери Румелије и Анадолије, цариградски кадија и кадије у осам најзначајнијих градова имали су највиши ранг међу улемом. Заклетвом на верност, коју су полагали са шејхулисламом на челу, потврђиван је суверенитет сваког новог султана приликом његовог ступања на престо. Уколико би неки султан био збачен са престола, исто тело улеме је потврђивало и легализовало његово свргнуће. Па ипак, не треба заборавити да је верски поглавар исламске заједнице све време био султан-халифа и да је у свим периодима улема у његово име вршила верску власт. Право именовања и рашчињавања чланова улеме увек је припадало султану и великом везиру, који је заступао световну власт. Шејхулислам је, неоспорно, заузимао посебан положај.

Шејхулислам је био поглавар улеме, а на тај положај га је именовао султан указом. До шеснаестог века биран је међу оним мудерисима који су се истакли својим знањем. Дужност му је била да издаје фетве, што значи да, на основу утврђених верских схватања, даје писмене одговоре на свако спорно питање које је улазило у домен шеријата. У принципу, за обављање ове дужности није добијао никакву плату. Свако ко је заузимао одређен положај у верској власти располагао је и овлашћењем да издаје фетве, а свака значајнија варошица или град имали су свог муфтију, који је обављао овај задатак. Муфтије су чиниле посебан слој подређен шејхулисламу.

У настојању да одреде значај шејхулислама западни историчари су га упоређивали са папом. Мехмед Освајач је у својој Канун-нами изједначио положај шејхулислама са рангом великог везира, али је протокол прописивао да шејхулисламу ваља указивати веће поштовање. До средине шеснаестог века, шејхулисламима, обично, није одузимано звање. Као представници шеријата, они су настојали да дејствују независно од политичке власти. Током шеснаестог столећа када је шеријат почео све више да продире у делокруг државних послова, и шејхулисламов утицај је стао сразмерно да расте, али је ипак, у исто време и у истом односу, постајао зависнији од политичке власти. Шејхулислам је први пут окусио световну моћ када му је поверен надзор над судством и када је извршну власт чврсто повезао са политичком. Отада је, уместо казаскера, шејхулислам био надлежан да именује кадије који су зарађивали преко четрдесет акчи дневно, као и кадије са звањем муле.

ГЛАВА XVII

НАУКА

Наука у Османском Царству била је спутана традиционалним исламским схватањем које је учење о вери сматрало јединим правим знањем и чији је искључиви циљ био разумевање Божје речи. Куран и Мухамедова традиција били су основа овог учења, док је разум важио само као помоћно средство у служби вере. У верским наукама поступало се тако што се доказ за извесну поставку најпре тражио у Курану, затим у Мухамедовој традицији, потом у запису неког претходног случаја и тек на крају у расуђивању појединца. Традиција је тако била оковала исламску мисао да је потоњим муслиманским мислиоцима готово било немогућно да унесу ма какве новине. До османског раздобља, преседан је коришћен као водећи принцип не само у верском закону већ и у свим видовима муслиманске учености. После великих имама осмог и деветог века, који су допунили и усавршили предање разумским аналогијама, новине у верским наукама сматране су допустивим искључиво у споредним, а никако у битним питањима. Изводи, компилације, глосе и коментари постали су суштински облици муслиманске науке, тако да дела османске улеме спадају у ту врсту радова.

До сада није било озбиљног покушаја да се одреди положај османске просвете у оквиру целокупне муслиманске учености, и стога је тешко утврдити њен допринос исламским наукама. Једино остаје да наведемо имена Мехмеда ал-Фа-

нарија, Шејха Бедредина, Муле Гуранија,[a] Муле Хусрева, Мустафе Хоџазадеа, Ибн Кемала и Ебусууда, и данас славних учењака у исламском свету. Неки зналци сматрају да су Шејха Бедредина надмашили једино велики имами деветог столећа, зато што је он у свом делу о правној филозофији дао сопствено мишљење о извесним питањима и неким појединостима, док други сматрају његова гледишта погрешним, што ће рећи опречним основним изворима и старим ауторима.

Османски учени писци најчешће су вршили дужност кадије, муфтије или мудериса. Потицали су из различитих средина. Неки су били родом из далеких градова Румелије, као што су Софија или Сарајево, други су се образовали у старим селџучким средиштима, као што су Коња и Кастамонија. Најврснији међу њима настањивали су се у великим градовима Царства, у Цариграду, Бруси или Једрену. Било их је пореклом из скромних породица, па чак и синова робова. Већина њих је довољно владала арапским и персијским да су могли писати на тим језицима. На арапском су стварана верска дела.

Вредно је помена да су османски учењаци у својим теолошким делима често расправљали о темама од јавног интереса или о питањима државне политике. На пример, Ибн Кемал се у многим својим делима бави ши'измом, у то доба изванредно значајним питањем за Османско Царство. Он је покушао да искористи теолошке аргументе како би доказао легалност светог рата против шије. Другом приликом, у намери да побије Мула Кабизову тврдњу да је Христос изнад Мухамеда, Ибн Кемал је написао трактат доказујући Мухамедову надмоћ над свим осталим пророцима. Припадници улеме нарочито су се истицали у правној науци, која је имала практичан значај. Можда су збирке фетви на турском и арапском, које су издавали шејхулислами, најзначајнији допринос Османлија верским и правним наукама.

а) Мула Гурани (1416—1488), османски учењак и правник. Мехмед II га је именовао за казаскера и шејхулислама.

Сем тога, османски учењаци су били и запажени енциклопедисти. Мехмед ал-Фанари, а касније Мула Лутфи, Ташкеприлизаде и други створили су неку врсту енциклопедије исламских наука у намери да задовоље практичне потребе. Велико енциклопедијско дело је Ћатиб Челебијина[б)] библиографија *Kešf al-Zunun*, која и данас служи као стандардни приручник.

Библиотеке су имале велики значај за османско друштво. Османлије су их оснивали по џамијама, болницама и *текијама*, а стварали су и приватне библиотеке у својим домовима. Многе од приватних збирки књига доспеле су у библиотеке вакуфа, јер се сматрало достојним похвале завештати књиге некој добротворној задужбини. Библиотека је представљала посебну јединицу у склопу вакуфа; обично је била смештена у каменој просторији или одвојеној згради. Вакфијом се прописивало како ваља чувати и користити књиге, а такође је именован библиотекар, који је примао плату из фондова вакуфа. У овим библиотекама и данас се чува преко две стотине хиљада рукописа из свих земаља и епоха исламског света, и оне чине најбогатији извор историјске и културне грађе ислама.

Однос Османлија према штампи посебно је занимљив. Око 1590. године, Мурат III је декретом дозволио продају световних књига штампаних арапским словима у Италији. Османлије су схватили предности штампе, али је већ 1555. године Бузбек тврдио да Турци сматрају грехом штампање верских књига. Око 1494. године јеврејски досељеници су основали штампарију у Цариграду у којој су штампали своје публикације.

Османски писци су своја верска и правна дела писали на арапском језику, али су већ у четрнаестом веку почели да их преводе на турски. У почетку су се претежно преводила корисна или поучна дела из области историје, политике и морала, лепог понашања, астрологије, јестаственице и гемологије, намењена султанима и утицајним државницима. На-

б) Ћатиб Челеби (1609—1658), један је од највећих османских учењака и енциклопедиста, познат на Западу као Хаџи (Калфа).

поредо са овим радовима постојали су многи општи приручници о исламу и популарне књиге из медицине преведене или писане на турском језику. Две популарне књиге које потичу из 1449. године, још увек спадају међу најчитанија турска дела. То су поема *Мухамедије* (Књига о Мухамеду) и прозни спис *Envâr al-Âšikin* (Светлости љубавника) — књижевне творевине браће Јазиџизаде.[в)] Браћа Јазиџизаде припадала су *бајрамијској* секти, и на крају првога дела, у којем описују живот Пророка и осталих значајних људи, објашњавају значење гностицизма.

Интелектуалне науке несумњиво су пружале највише могућности за оригиналност у исламу. У преосманским исламским друштвима јављали су се нови токови у интелектуалним нуакама који су, обухватајући верске и правне науке, давали нов правац целокупној исламској мисли. Последњи и најснажнији такав покрет био је мистицизам. Перипатетичка школа, која је достигла врхунац са Ибн Сином[г)] и Ибн Рушдом[д)] уступила је место све утицајнијим струјама мистицизма које су са ал-Газалијем продрле и у сунитски ислам.

Ал-Газалијева мисао већ је била загосподарила сунитским исламом када је наступио османски период. У дипломама које је давала улема, традиционално знање се, преко Сејид Шерифа ал Џурџанија, Насирудина из Туса и ал-Разија,[ђ)] везивало за ал-Газалија. Сједињавањем мистицизма са интелектуалним наукама, ал-Рази је створио један виши филозофски концепт ислама. Османска улема га је признала за свог врховног учитеља. Сираџудин из Урмије први је учвр-

в) Браћа Јазиџизаде—Мехмед (умро око 1453), писац *Мухамедије*, и Ахмед (умро после 1453), творац *Envâr al-Âšikin-a* — написали су оба ова дела по угледу на *Magârib al-Zamân*, писан на арапском језику.

г) Ибн Сина (980—1037), филозоф, познат на Западу под именом Авицена. Сем по филозофским делима у неоплатонском духу, чувен је по трактатима из медицине и других наука.

д) Ибн Рушд (1126—1198), филозоф, на Западу познат као Авероес. Његово дело мири филозофију са објављеним религијама. Међу муслиманским филозофима сматра се најчистијим аристотеловцем.

ђ) Ал-Рази (1149—1209), теолог. У свом делу *Al-Muhassal* тумачи утицај филозофије на исламску теологију. Такође је чувен по свом коментару Курана, *Mafatih al-gajb*.

стио ал-Разијев углед међу Турцима селџучког периода, а један од потоњих ал-Разијевих следбеника, Џемалудин, настанио се у Аксарају. Утицајни Мехмед ал-Фанари, оснивач традиционалне османске медресе, припада истој школи. Османска улема је једнако поштовала Садудина ал-Тафтазанија из Ирана и Сејид Шерифа ал-Џурџанија из Туркестана. Обојица су били следбеници ал-Разијевих учења, а њихова дела су чинила основу образовања које се стицало у медресама.

Према томе, у османским медресама чувале су се најслободоумније традиције сунитског ислама. У сваком османском периоду било је фанатичних припадника улеме који су интелектуалне науке као што су логика, математика или астрономија, сматрали опречним вери, али је улема, везана за медресе, обично заступала ал-Газалијево гледиште да је нетрпељивост према логици и математици узалудна, јер оне садрже суштинске елементе свих наука и привикавају ум на правилно мишљење, то јест помажу откривању божанских истина. Стога су интелектуалне науке од почетка биле уврштене у наставне програме османских медреса. У петнаестом веку, под покровитељством Мехмеда II, који је придавао велики значај овим наукама, Османлије су широм исламског света стекли висок углед као математичари и астрономи. Мехмед ал-Фанари био је изврстан познавалац интелектуалних наука, а његово дело из области логике чинило је све до последњег дана Царства суштински део наставе у медресама.

Османски математички геније био је Муса-паша звани Кадизаде, чији су коментари Еуклида и ал-Чагминија[е)] не само били један од предмета у медресама све до најновијег доба већ су и штампани. Кадизаде се преселио на двор Тимуровог унука Улуг-бега[ж)] и постао управник самаркандске

е) Ал-Чагмини (умро око 1345), астроном, познат по свом астрономском делу *Al-Mulahhas fi haj'a.*

ж) Улуг-бег (1393—1449), Тимуров унук, владао је Самаркандом од 1408. Изградио своју славну опсерваторију да би исправио Птоломејеве астрономске таблице. Резултати његовог рада записани су у *Улуг-беговом Зиџ-у* (астрономским таблицама).

Опсерваторије, где је радио на Улуг-беговим *Астрономским таблицама* које су сматране последњом речи у исламској астрономији.

Његов ђак Али Кушчу (умро 1474) наставио је после њега да води Опсерваторију и да сарађује са Улуг-бегом на употпуњавању *Астрономских таблица.* Доцније ће му Мехмед II исказати посебну наклоност и позвати га у Цариград, што ће означити почетак сјајног раздобља у османској математици. Али Кушчу је у Цариграду написао класична дела из аритметике и астрономије и истовремено пренео своја знања на такве прворазредне математичаре какви су били Мула Лутфи (умро 1494) и Мирим Челеби (умро 1525).

Следећи још једном ал-Газалија, улема је заступала став да је проучавање филозофије допустиво једино као припрема за изучавање схоластичке теологије, чији је циљ био да се рационалним аргументима потврде исламске догме. Забрањиване су студије филозофских проблема који се нису могли ускладити са Кураном. Извесне тезе филозофа — да Бог ништа не зна о појединачним стварима, да је ускрснуће тела немогуће и да је васиона вечна, а не створена — проглашене су чистим богохуљењем. Па ипак су неки представници улеме, особито Шејх Бедредин, прихватили ове поставке. Османске власти су, неоспорно, биле склоне да прелазе преко мишљења слободоумних људи све док они, проповедајући своја становишта, не би поделили јавно мнење.

Схоластичка теологија је цветала током прва два века османске владавине. Мехмед Освајач, човек широких погледа, поново је заподенуо славну расправу између ал-Газалија и Ибн Рушда о односу религије према филозофији и двојици великих теолога тога доба, Алаудину из Туса и Хоџазадеу из Брусе (умро 1488), наложио да напишу по један трактат на ту тему. Улема тога доба оценила је да је Хоџазадеово дело боље, те се Алаудин, осетивши се омаловаженим, вратио у свој родни Иран. Супротно ал-Газалију, Ибн Рушд је тврдио да се филозофија и религија могу помирити и да је неопходно узети у обзир рационалне закључке како би се употпунила спознаја Бога. Хоџазаде је заступао тезу

да је разум беспрекоран инструмент у математичким наукама, али да његово коришћење при решавању теолошких проблема води обманама и грешкама. Сем тога, тврдио је да је на известан начин исправио ал-Газалијеву покаткад мањкаву методологију. Хоџазаде је отворено изјавио да је његов циљ одбрана шеријата од филозофских поставки. И тако, док се авероизам — Ибн Рушдова филозофија — проучавао у Италији постајући крупан чинилац у ренесансној мисли, бескомпромисна схоластика се укоренила у османским медресама. Хоџазадеово дело је сачувало углед у исламском свету све до данашњег дана, а у деветнаестом столећу било је штампано заједно са радовима Ибн Рушда и ал-Газалија.

Ваља скренути пажњу да основни текстови по којима су држани течајеви у медресама нису преводи грчких филозофа, као што је то био случај у абасидском периоду, па чак ни дела Ибн Сине и ал-Фарабија,[з)] већ сажети прегледи и коментари творевина касније схоластичке школе, међу које се убрајају Адудинов *Ал-Мевакиф*, *Ал-Теџрид* Насирудина из Туса или ал-Бајдавијев[и)] *Ал-Тавали*. Једини нови радови били су коментари, односно глосе на та дела.

Мехмед II дао је подстицај изучавању математике и теологије. Захваљујући томе, ове две науке су се, као тесно повезани предмети, чврсто укорениле у круговима око османских медреса. Вредно је поменути да је слободоумно образована улема познавала рационалне науке. Међу такве познаваоце спада и Али Кушчујев ученик Мула Лутфи. Мудерис за владавине Бајазита II и истакнути математичар и теолог, својом слободном мишљу и неприкривеним подсмехом према предрасудама, Лутфи је доводио до беса конзервативну улему. Она је стога отпочела пропагандну кампању против њега, оптужујући га да је јеретик и дајући му надимак „Луди". Када су гласине и подозрење нарасли, султан је наредио улеми да образује једну комисију која ће претрести овај случај и установити истинитост, односно неоснованост ових тврдњи. То је био уобичајен поступак кад год је улема неком судила. Противници су Лутфија оптужили да је јеретик, на стотине сведока дало је исказе, а народ је са великим интересовањем пратио суђење. Лутфи је упорно истицао да никада није био многобожац, али је улема известила султана да докази против њега захтевају његово погубљење. Бајазит II је оклевао, али га је због притиска конзервативних свештеника ипак осудио на смрт. Године 1494. Мула-Лутфију је одрубљена глава на Атмејдану (Хиподрому) у Цариграду, у присуству огромног броја људи. При свем том, било је и таквих муслиманских свештеника који су цео тај случај сматрали последицом гласина и клевета, док је јавно мнење Лутфија прихватило као мученика за истину.

з) Ал-Фараби (875—950) син једног турског старешине у Трансоксијани, сматра се највећим муслиманским филозофом. Познат је као „други учитељ", док је први био Аристотел.

и) Ал-Бајдави (умро 1286?), компилатор и коментатор; углавном значајан по својим коментарима Курана.

Упркос Мула-Лутфијевом трагичном крају, рационалне науке су неко време после тога сачувале свој значај у Османском Царству, иако су, природно, биле сабијене у уске оквире исламске просвете. Математичар Мирим-Челеби годинама је службовао као мудерис, док је велики учењак Ибн-Кемал (1468—1534), познат и као Кемалпашазаде, у пуном замаху стварао у то исто доба, и његова се слава пронела широм исламског света. Ибн-Кемал је био типичан муслимански учењак широког поља делатности. Студирао је теологију код Мула-Лутфија, написао један коментар на Хоџазадеове трактате, творац је преко стотине теолошких расправа, а иза себе је оставио и монументалну историју Османског Царства у десет књига.

ГЛАВА XVIII

ТРИЈУМФ ФАНАТИЗМА

Још у петој деценији шеснаестог века, Ташкепритизаде је јадиковао што су схоластичка теологија и математика изгубиле своју некадашњу популарност међу улемом и у медресама и што је општи ниво учености опао. Жалио се да се књиге из теоријских наука више не траже и да припадници улеме, пошто прочитају обичне приручнике, проглашавају себе учењацима. Они не придају значај наукама као што су теологија и егзегеза Курана, већ једино световним видовима исламског закона, односно таквим „фриволностима“ као што су поезија, прозни текстови или анегдоте. У ствари, ове корисне вештине и науке имале су своју вредност приликом стицања световних положаја.

Судбина која је задесила опсерваторију основану 1577. године у Галати означава пуну победу верског фанатизма над рационалним наукама. Опсерваторија у Галати је установљена да би се исправиле Улуг-Бегове *Таблице*, и у то доба је била једина установа те врсте у исламском свету. Њен оснивач је био главни султанов астроном, Такијудин Мехмед (1520—1578), који је, да би постигао што већу прецизност опажања, начинио неколико нових инструмената, а посебно један астрономски часовник. Опсерваторија није нимало заостајала за Тихо Брахијевом, у то време најмодернијом у Европи, јер је неоспорно да постоји упадљива сличност између инструмената које су користила ова двојица астронома. Такијудин је оставио приказ начина на који је испитивао сатове увожене из Европе, описујући како их је користио као моделе при изради својих инструмената.

Данас би се могло рећи да је Мурат III изградио своју опсерваторију пре у астролошке него у астрономске сврхе. Султанови миљеници су одобравали овај његов поступак, док су њихови противници, међу које се убрајала и једна група улеме, интересовање за астрономију и астрологију сматрали антирелигиозним и злослутним занимањем, нечим налик на врачање и прорицање судбине. Шејхулислам је искористио избијање куге као изговор да се писмено обрати султану са образложењем како су управо ови смели покушаји да се продре у Божје тајне изазвали кугу. И године 1580. једна група јаничара сравнила је Опсерваторију са земљом.

Познато је да се међу петорицом стручних помоћника у овој институцији налазио и један Јеврејин из Солуна. Није се сматрало да ће се нарушити верска правила ако се неко ко није муслиман запосли у астрономији, на коју се гледало као на световну, практичну науку. Од петнаестог века Османлије су усвајале европску географију, војну технологију и особито медицину а да при том нико није на то стављао примедбе са гледишта вере. Прихватали су корисне тековине страних култура много пре такозваног „позападњавања“ у осамнаестом веку, јер такве позајмице нису утицале на основне вредности ислама, напротив, у то доба су имале значај битан за опстанак.

Улема и кругови око медреса временом су заузели чврст став против свих новина како у практичним тако и у рационалним наукама. Рецимо, када су 1716. године заплењене Али-пашине[a] књиге, шејхулислам је издао фетву којом је забранио да се филозофска, астрономска или историјска дела из ове збирке поклањају библиотекама.

Све ове околности су сузиле могућност да се исламски свет користи напретком наука на Западу, чак и у области практичних знања. Веома мали број припадника бирократске класе и неколицина лекара, који су били прешли у ислам,

а) Чорлулу Али-паша (умро 1711), велики везир од 1706. до 1710. године.

имали су храбрости да са западних језика преводе дела из географије и медицине. Међутим, и њихова настојања су се сводила на потребе које су имале практични, свакодневни значај.

Османлије су рано почели да усвајају европску географију. Тако се Пири-Реис[б)] служио мапом Христифора Колумба, као и најновијим португалским књигама о правцима једрења[1]. Сачуван је превод из 1580. године једног шпанског трактата о Америци, у чијем се уводу скреће пажња на опасност која исламу прети од европске прекоморске експанзије. У другој половини седамнаестог столећа, познавање географије света, а посебно географије Европе, постајало је све неопходније за политичку и стратешку обавештеност. Ова чињеница је била повод да се уз помоћ пребеглица преведу са латинског језика два значајна географска дела: Меркаторов и Хондијусов *Атлас Минор* из 1621. и *Атлас Мајор* Јана Блауа из 1662. године. Ћатиб Челеби, који се заложио за превођење *Малог атласа*, уочио је надмоћ западне географије и, да би проширио своје знање о Европи, наручио је да се преведе и Карионова *Хроника*. Читајући овај превод, Ћатиб Челеби се уверио да је Земља округла, те је покушао да у исламским изворима нађе доказе како се такво гледиште не коси са исламом. Абу Бакр из Дамаска је 1685. године био мецена превода *Великог атласа*, преко којег су се Турци први пут упознали са Коперниковим системом.

Медицина је била незаобилазна практична наука. Од најранијих времена, исламски владари су позивали стране лекаре, али су нова европска достигнућа у медицини и фармакологији постала Турцима позната тек у седамнаестом веку, захваљујући делима која су досељеници преводили са западних језика на турски или арапски. Фејзи Хајатизаде (умро 1691), чувен по својим радовима из медицине писа-

б) Пири-Реис (1465—1554), турски адмирал и картограф. Његово дело *Kitab-i Bahrije* (Поморска књига), написано 1521. а проширено 1525. године, у ствари је *портолано* и садржи упутства о једрењу, поред мапа средоземне обале. Карта Америке, саставни део његове мапе света, копија је мапе Христифора Колумба из 1498. године.

ним на турском језику, а заснованим на западним изворима, био је јеврејски преобраћеник у ислам и шеф лекара у Сарају. Међутим, такве позајмице никада нису доносиле и основне принципе западне научне мисли, већ су само за неколико података повећавале традиционално знање. Чак је и сам Ћатип Челеби у свакој врсти научног истраживања, и то без изузетка, најпре тражио доказе у Курану.

Било је тврђења да се Мехмед Освајач у ранијем периоду занимао за италијанску ренесансну културу, али да је после њега та струја заустављена. Он је, неоспорно, међу свим османским султанима имао најшире погледе. Желећи да се од компетентног лица обавести о принципима хришћанске вере, наложио је патријарху Генадију да напише студију о хришћанству. У своме двору је окупљао грчке и италијанске учењаке, као што су Амируцес из Трапезунта, Критовул из Имброса и Киријако из Анконе. Амируцесу је наредио да изради географску карту света; по његовом налогу је преведена Птоломејева географија и основана дворска библиотека класичних латинских и грчких дела. Обасипао је пажњом Ђентиле Белинија, кога је довео из Венеције да зидове његовог Сараја украси фрескама у италијанском стилу и наслика његов портрет. Белингијери је намеравао да Мехмеду II посвети своју *Географију*, а Роберто Валтурио своју студију под насловом *De re militari*. Ђовани-Мариа Филелфо написао је поему *Amyris* у похвалу Освајачеву. Све је то навело неке људе да га сматрају правим ренесансним владарем иако је такво гледиште далеко од истине. Мехмедово занимање за хришћански свет искључиво је потицало из жеље да постане његов освајач и владар. По култури је био муслиман. Гајио је дубоко дивљење према Хоџазадеу и безусловно је веровао у свог шејха—у Акшемсединове визије непознатог. Дивљење његове епохе за европски стил у уметности и неколико узгредних позајмица на пољу практичних наука нису утемељили нов културни правац.

Османлије су биле ханефије. Од четири школе сунитског ислама, ханефијска се у најширем опсегу користила *иџмом* — усаглашавањем мишљења — као основом за доно-

шење правних норми, те су њени следбеници били најтрпељивији и најеластичнији. Све турске државе су биле ханефијске, почев од Караханида, који су између десетог и дванаестог столећа владали првим исламско-турским ханатом у Централној Азији. Разлог за такву политику морала је бити жеља турских владара да обезбеде што је могуће више слободе за своју политичку и извршну власт, а то је у исти мах био један од главних чинилаца који су турским друштвима давали својеврстан социјални и културни карактер у оквиру исламског света. Међу свим исламским заједницама, Османско Царство је било најотвореније према страним културним утицајима. Међутим, од почетка шеснаестог века, снаге верског фанатизма постајале су све моћније. Као што смо покушали да објаснимо, чињеница да се утицај крајишких традиција смањивао, а да је свест о улози Османског Царства као класичног исламског халифата расла, морала је деловати на овакав развој ствари. Покрет кизилбаша, тог убојитог оружја сафавидског Ирана против Османског Царства, можда је исто толико утицао на ток догађаја. У интелектуалном животу Царства верски фанатизам се испољавао у све снажнијем супротстављању интелектуалним наукама, схоластичкој теологији и мистицизму. У свакодневном животу исказивао се у грубим чиновима фанатизма почињеним у име шеријата.

Исте тенденције биле су присутне и у државним пословима. Сулејман I је са највећом озбиљношћу узео титулу „светског халифе". Сâм је студирао исламску правну филозофију, а Ебусууду (1490—1574) је поверио задатак да државне световне законе усагласи са шеријатом. За време сваког оружаног сукоба са Ираном, строге мере предузимане против јеретика изазивале су плиму фанатизма упереног против свих новина.

Суђење Мула-Кабизу (умро 1527) занимљиво је у том погледу. Мула-Кабиз је, као припадник улеме, 1527. године, за време побуне кизилбаше Календера Челебије у Анадолији, бранио становиште да је Исус изнад Мухамеда. На првом суђењу Кабизу пред Царским већем, казаскери нису могли прибавити довољно теолошких доказа против њега да би га

осудили на смрт. Султан, који је пратио ток суђења, расрдио се што ће „тај неверник који је оскрнавио славу Пророкову бити пуштен на слободу", те му је по други пут суђено у присуству шејхулислама Ибн Кемала и цариградског кадије. Између Кабиза и шејхулислама заметнуо се вербални дуел. Шејхулислам је изнео доказе са циљем да побије Кабизове тврдње, али се овај није одрекао својих уверења, те је кадија пресудио да се погуби.

Сви намесници у Царству добили су 1537. године наређење да сваког грађанина који посумња у Пророкове речи треба сматрати издајником вере и погубити. Друга наредба је прописивала да се у сваком селу мора подићи џамија и да су представници власти дужни да заједно са скупом верника присуствују молитви петком. Ова мера је била уперена против јеретика који нису хтели да се моле са сунитима.

У османском друштву је одувек деловала једна група фанатичне улеме која је интелектуалне науке, мистицизам, музику и поезију сматрала безбожништвом. Насупрот њима друга група улеме бранила је ова знања и умења, тврдећи да су она у оквирима вере. Фанатици су, обично, били популарни шејхови и чланови улеме који су проповедали и учитељевали по џамијама, док је улема из виших медреса или у служби владе чинила другу групу. Ташкепризаде је био један од таквих. Са огорчењем се жалио на ону улему која искоришћава незнање народа да би га повела странпутицом: „Нека нас Бог сачува од оних који кроз веру исказују фанатизам". Заступао је став да је сваки човек слободан да себи изабере верску школу и да је сваки појединац који своју школу сматра неприкосновено исправном а туђу лажном, и који осталим муслиманима придева атрибут неверни, у раскораку са правом вером. Јер, једино Бог има моћ да препозна истиниту веру. По мишљењу Ташкепризадеа, фанатизам у појединим гранама права јалов је посао, будући да у тим питањима нико не може бити непогрешив.

Са осталим припадницима високе улеме, Ташкепризаде је прихватио ал-Газалијева умерена гледишта верујући да су, слично верским фанатицима, *батиније* и филозофи у

заблуди. Батиније настоје да униште шеријат, док филозофи делају са принципима неприхватљивим за ислам.

Од самог настанка османских медреса, улема се у својим уверењима удаљила један корак од ал-Газалија и прихватила традиције Ибн ал-Арабија[в] и ал-Сухравердија.[г] Ташкепризаде је тврдио да је мистицизам једини пут до сазнања Бога и да се мистичка схватања могу критиковати искључиво у светлости саме њихове терминологије. На пример, онај ко мистички исказ „Ја сам Истина"[д] не тумачи у његовом мистичком значењу наноси неправду сам себи. Од Ташкепризадеа дознајемо да је првих година Сулејманове владавине фанатична улема подстрекивала народ против мистицизма.

Ташкепризаде је сматрао да се музика и игра везане за обреде мистичких редова не косе са вером, будући да у људској души побуђују љубав према Богу и божански занос. Однос између музике и духа божанска је тајна, а душа пренута игром постиже сазнање Бога. Музику и игру ваља забрањивати искључиво када се оне користе за подстицање световних жеља. Па ипак је традиционална улема музичко рецитовање и игру оглашавала скрнављењем, и истовремено нападала појаве као што су декорисање џамија, мелодијска инкантација Курана и плаћање верских учитеља. Улема таквих погледа је у оној мери у којој је осуђивала мистицизам нападала и интелектуалне науке и схоластичку теологију, јер оне поткопавају веру у Бога.

Покрети фанатизма убрзо потом су добили такве размере да су угрозили јавни ред и узнемирили владу. Столећима је постојала једна мала група проповедника који су жигосали све новине, називајући их „безбожним новотаријама" подстрекивали народ против оних веровања и обичаја које је исламска заједница прихватила, иако нису имали ничег заједничког са Кураном. Један од таквих припадника улеме

в) Ибн ал-Араби (1164—1240), водећи муслимански филозоф-мистик.

г) Ал-Сухраверди (1144—1234), филозоф-мистик и оснивач сухравердијског мистичког реда.

д) „Ја сам истина", мистички исказ којим се изражава потпуно стапање мистика с богом. Због ових речи су ал-Халаџ (умро 922) и његови следбеници били осуђени на смрт.

био је Мехмед из Биргија (1522—1573) који је деловао у пуној снази између 1558. и 1565. године, када је прогањање кизилбаша достигло врхунац. Њега је штитио султанов учитељ Атаулах-ефендија. Својом изјавом: „Дужност ми налаже да језиком и пером браним народ од оног што је Бог забранио, те ћутање сматрам грехом", Мехмед Биргиви се у исти мах окомио на схоластичку теологију и мистику, али и на високоучену улему у државној служби. Овај муслимански пуританац је обичаје као што су одржавање обреда у спомен умрлих и обилазак гробова и маузолеја, не би ли се од покојника добила помоћ, оглашавао супротним духу ислама. Жигосао је такве уобичајене поступке као што су руковање, климање главом у знак поздрава и љубљење руке или скута, тврдећи да су у опреци са суном, јер нису постојали у Пророково доба. Његови напади на известан број основних институција османског друштва, као што су плаћање верских службеника и оснивање вакуфа завештавањем покретних добара и новца, значили су претњу успостављеном поретку, те је Ебусууд осетио потребу да изда фетву којом је потврдио правоснажност ових институција. Мехмед из Биргија, међутим, није се устезао да нападне и самог шејхулислама и да његове фетве назове погрешним. Истовремено је својим написима против инкантације и игре за време верских обреда уносио немир и међу чланове дервишких редова.

Борбу су наставили ученик Мехмеда Биргивија, Кадизаде (умро 1635), и група његових привржeника и проповедника званих *факи*. Пропаганда коју су они водили са предикаоница цариградских џамија довела је до великих друштвених превирања, те се народ поделио на два дела. Присталице Мехмеда Биргивија осуђивале су све обичаје настале после Пророка, називајући их „новотаријама", а људе који су их упражњавали неверницима. Говорили су да су дуван и кафа, као и свака врста песме и игре, супротни верском закону, и захтевали су да се из медреса избаце математика и интелектуалне науке. У жељи да поврати владарски ауторитет, Мурат IV је покушао да задобије подршку факија, иступајући као борац за ислам. Издао је известан број закона којима је

забранио употребу дувана и алкохола и немилосрдно је кажњавао сваког прекршиоца ове прохибиције.

Конзервативни демагози нису, међутим, рачунали само с верским фанатизмом народа, већ су истовремено нападали раскошан и расипнички живот владајуће класе и ограђивали се од неправди и пољуљаног морала свога доба. Када су 1656. године намеравали да нападом на све текије у Цариграду и општим покољем сасеку у корену верску јерес, највише присталица су нашли међу сиромашним студентима медреса и скромним трговцима. Свесни њиховог утицаја на народне масе, дворски званичници су се ставили на страну факија и искористили их за ковање завера. Противници факија, висока улема на државним положајима и бирократска класа у целини, тврдили су да они поткопавају темеље државе и друштва и сеју раздор међу народом. Новом великом везиру Мехмеду Ћуприлићу (умро 1661) пошло је за руком да стиша немир и спречи грађански рат тек када је из Цариграда прогнао најватреније факије.

Теоријска основа овог раскола било је питање увођења „новина" у ислам, проблем који се тицао целокупне османске културе и друштва. Ћатиб Челеби је сажето изложио општи став високе улеме пишући да уобичајене поступке и новине које је усвојио већи део исламског друштва није могућно и не треба укинути силом. Можда се понека новина не усаглашава са шеријатом, међутим, неоспорно је да је човек, божји роб, беспомоћно и несавршено биће и да Бог све праштa. Исламу је ближа трпељивост него насиље, а у сваком случају, коришћење силе је погрешно, јер она изазива отпор, који, опет, ствара немир и подељеност у држави и друштву. Коначно, закони се мењају са временом. Пророк је своје законе донео из одређених разлога, а када су ти разлози престали да постоје, и сами закони су изгубили сврху. Ћатиб Челеби се, истовремено, ставио у одбрану мистика, а посебно Ибн ал-Арабија. Лек за фанатизам видео је у проучавању рационалних наука, као што је био случај за време Мехмеда II. Он је тврдио да је друштвену улогу обичајног права и његово коришћење Мехмед Биргиви погрешно схватио стога што није

проучавао историју и филозофију. Изражавао је уверење да је расправљање увек корисно. Међутим, једино је улема, а никако народ, позвана да претреса верска питања.

Османски званични кругови су свој општи став према „новинама" заснивали на трпељивом ханефијском концепту иџме као темељу за верска и законска становишта. Насупрот таквом ставу, Мехмед Биргиви и факије су прихватили строг традиционализам *ханбелијске* школе. Према њиховом схватању, свака она новина која је недопустива на основу објективног тумачења Курана и суне супротна је исламу. Поборници ове школе су одбацивали мистицизам и свако езотерично тумачење верских начела. Модернизација исламских друштава поново је и у наше доба изазвала судар та два опречна погледа.

ГЛАВА XIX

НАРОДНА КУЛТУРА И ТАРИКАТИ — МИСТИЧКИ РЕДОВИ

У селџучком периоду образовани људи у градовима средње Анадолије прихватали су персијску високу културу, док је на границама преовладавала турска народна култура газија и дервиша, са својим струјама мистицизма и витештва. Дервиши са граница, обично називани *баба*, *абдал* или *ахи*, који су били тесно повезани са првим османским беговима, пристизали су у Анадолију од једанаестог века с таласима сеоба Туркмена. Они су чинили друштвено и духовно језгро туркменских племена, као некада стари турско-монголски шамани.

Арапски извори са запрепашћењем описују групу од стотинак дервиша који су са Барак-Бабом приспели у Сирију 1307. године. Послужићемо се једним од таквих описа, јер он верно слика јеретичке дервише са граница:

„Обесили су звонца и кости око врата, обријали браде, а бркове пустили да израсту. У рукама су држали дрвене мачеве или мочуге, искривљене при врху. Пратили су их свирачи у добоше и фруле, и како би они засвирали, дервиши би заиграли уз жестоке покрете. Стварчице око њихових вратова стварале су такву галаму да су посматрачи губили главу. Дервиши нису придавали никакав значај молитви, као ни посту. Милостињу који би сакупио Барак-Баба је делио својим следбеницима и сиротињи."

Сâм Барак-Баба је веровао да одржава непосредан додир са Богом и, слично старим шаманима, имао је велики утицај на монголске ханове у Ирану. Османски извори, као и европски путописци који су боравили у Турском Царству, оставиће током наредних столећа сличне приказе дервишких група које су лутале од града до града.

По планинама и на високим летњим испашама Анадолије, а особито у пограничним областима, било је тешко нагнати полуномадске Туркмене да поштују ортодоксне облике муслиманског живота и богослужења. Абдали и бабе су пригрлили јеретичке видове ислама који су водили порекло од шаманистичких веровања саображених племенско-друштвеној структури. Власти су, у исти мах, покушавале да заштите свој основни извор прихода — сељаштво и обрадива поља — предузимајући строге мере против номада, који су управо са тог разлога пружали огорчен отпор централној администрацији и њеној политици верске ортодоксије. Сељаци су почели гајити фанатичну оданост према бабама, који су представљали узор њихових сопствених облика друштва и културе. У оквиру тих група наставиће да цвета турска култура, а посебно књижевност произишла из традиција турске централне Азије. Та култура се потпуно разликовала од космополитске културе и књижевности неговане по градовима и на Двору. Када су тражили изворе за стварање једне нове националне књижевности, турски националисти двадесетог века окренули су се овој култури.

Једва да изненађује чињеница што су народне буне у Анадолији, чији су основни узроци имали друштвену и политичку позадину, готово без разлике имале обележја јеретичких верских покрета.

Две године пре монголске инвазије, 1241. године, један дервиш по имену Баба Исхак дигао је у средњој Анадолији први велики туркменски устанак о којем постоје историјски трагови. Буна је угушена после огорчених борби, а многобројни јеретички туркменски дервиши, познати као *бабаије*, побегли су у западне крајеве, где су Туркмени чинили ве-

ћину становништва и где су их туркменски бегови лепо примили.

Међу такве бабаијске шејхове спада Сари-Салтук. Године 1261. био је принуђен да се са четрдесетак туркменских родова склони на византијску територију. Настанио се у Добруџи, да би потом ступио у службу моћног муслиманског и монголског емира Ногаја, који је владао степама северно од Црног мора. Сари-Салтук је постао јунак једног епа у којем је описан као дервиш и газија који шири ислам по Европи. Између 1473. и 1480. године, османски принц Џем сакупио је народне приче о јуначким подвизима Сари--Салтука, као и о ратовима османских Турака у Румелији, под називом *Салтук-нама* (Књига о Салтуку). У тим причама Сари-Салтук је приказан као личност која саветује анадолске Турке да се окану својих истребљивачких свађа и да се, уместо тога, стану борити против неверника у Европи: он узноси свети рат као највиши вид побожности. Његова пропаганда међу хришћанима по правилу је доводила до оружаних сукоба који су се завршавали победом. Одевен у ризу хришћанског монаха, Сари-Салтук проповеда ислам по црквама и својим дрвеним мачем пролива крв оних свештеника који му се успротиве. Слично св. Ђорђу, Сари-Салтук убија змаја који сеје страх међу људе, а хришћани прелазе у ислам из захвалности према њему. Добруџа и Крим средиште су његовог деловања на Балкану, у Пољској и Русији. Он лети преко мора. Он изјављује да је стално напредовање ислама и повлачење хришћанства веће од свих чуда, доказ да је ислам права вера. Османски учитељи из Никеје су, 1354. године, дословно рекли то исто солунском архиепископу Паламасу, када су тврдили да је распростирање ислама чудо и божја воља.

У исти мах је одушевљење за идеал ширења божје речи путем освајања покретало целокупно османско друштво. Та мисао је очигледна у првим османским анонимним историјама које имају неке особености херојских епова сличних *Салтук-нами*. Ова легендарна јуначка дела оличење су идеала крајишког друштва и његових врхунских представника,

газија и дервиша. У натприродним подвизима Сари-Салтука, који је могао да лети, народна машта је нашла свог узвишеног јунака. Сасвим је разумљиво што се у овим народним легендама о јунаштву сусрећу стари турски епски мотиви, поред многих елемената из домаћег анадолског и балканског фолклора, као и из хришћанских и паганских предања. Понекад је тешко уочити разлику између Сари-Салтука и неког хришћанског свеца. Сари-Салтуково упориште у Добруџи остало је током османског периода средиште у којем су туркменска племена, газије и јеретички дервиши, са успехом деловали и где су најчешће дизали буне.

За владавине Бајазита I, ортодоксни ислам и класична исламска култура, потпомогнути централистичком политиком, стално су јачали. Међутим, када су Турци претрпели пораз код Анкаре 1402. године, настало је ново раздобље немира и реакције, обележено ширењем јеретичких верских покрета по османским земљама и избијањем великих верских и политичких устанака. Белези тих превирања су буна Шејха Бедредина (умро 1416), оснивање бајрамијског дервишког реда и ширење хуруфијског покрета у Османском Царству.

Покрет Шејха Бедредина подједнако је значајан са друштвено-политичког, као и са културног становишта. Мајка Махмуда Бедредина била је Гркиња. Његов отац био је османски газија, који се борио на најистуренијој крајини и међу првима прешао у Румелију, и који је у младости служио као кадија међу ратницима у пограничним областима. За време султановања принца Мусе на Балкану добио је Бедредин титулу казаскера и са крајишким бегом Михалоглуом постао главни поборник новог револуционарног режима. Како је у залеђу имао тимаре дате на уживање неплаћеним крајишким газијама, постао је главни идеолог давнашње борбе пограничних области против централизоване државе. Кад је Мехмед I потукао Мусу Челебију 1413. године, прогнао је и Бедредина у Никеју, а његовим привrженицима одузео тимаре. Али, чим се 1416. године Мехмед нашао у критичном положају, Бедредин је подигао побуњеничку за-

ставу у добруџанском крајишту. Он је, такође, тврдио да је у сродству са селџучком владарском кућом, и несумњиво је гајио извесне политичке амбиције; вероватно је желео да влада уместо османске династије.

Бедредин је био велики верски учењак, мистик и светац, а његова улога револуционара добар је пример како се верска и мистичка мисао примењивала у друштвеном и политичком животу исламског света. Већина оних који су се на његов позив дизали на буну око Смирне, Сарухана и Добруџе били су Туркмени, као што је то раније био случај и са бабаијама. Остале његове следбенике сачињавали су незадовољници свакојаког порекла, као што су пограничне газије, спахије лишене тимара, полазници медреса или хришћански сељаци. Својим слободоумним тумачењем ислама Шејх је могао да од тих разнородних елемената образује јединствену заједницу.

Шејх Бедредин није био обичан дервиш. По својим делима из теологије, а особито из исламског права, он спада међу велике учењаке. Али, како је био мистик, „егзотеричне науке" нису га задовољавале, те је ступио у један тарикат — дервишки ред — и постао шејх. Егзотерична тумачења ислама заменио је езотеричним.

Бедрединов мистицизам углавном води порекло од Ибн ал-Арабија. Знамо да је написао један коментар на Ибн ал-Арабијево дело *Fusûs al-hikam* (Квинтесенца мудрости). У књизи *Vâridât* (Божанска надахнућа), која је састављена из његових расправа и размишљања о сопственом виду мистицизма, Бедредин објашњава филозофију монизма овим речима: „Право Божје биће далеко је од свега. Све је у Њему и Он је у свему." Испољавање ове суштине нужност је његног битисања. Овај појавни свет „са својим апсолутним типовима, врстама и личностима исконски је", без почетка и без краја, није створен у времену. Кад би овај физички свет морао да нестане, с њим би ишчезао и духовни и бестелесни свет. „Стварање и разарање вечни је процес." „Овај и онај свет у своме јединству представе су уобразиље; рај и пакао нису ништа друго до слатке и горке духовне манифестације

добрих и рђавих дела". Бедредин није веровао у судњи дан, као ни у ускрснуће тела. Био је убеђен да је Христос умро само телесном смрћу, али да је његов дух вечан. Сва начела ортодоксног ислама тумачио је као што су то пре њега чинили теолози езотеричари, те га је ортодоксна улема једнодушно сматрала екстремним батинијом који потпуно пренебрегава шеријат. Бедредин је оставио овај искрени приказ својих мистичких искустава:

„Занос ме је освојио и остао сам усхићен у Божјем присуству. Изгубио сам се у емоцијама... Једног дана угледао сам своје тело као Бога у Његовој целовитости... Мистик који појми Бога губи своја осећања. Разастире се по целој васиони, бива једно са планинама и потоцима. Брише се свако Овде и Од сада; све бива један једини тренутак."

Пишући крајем петнаестог столећа, сунитски историчар Идрис Битлиси (умро 1520) овако описује Бедрединова уверења и намере:

„Сматрао је себе Махдијем и веровао да ће на знак невидљивог света, пошто се стави на чело својих ученика, поделити земљу својим приврженицима. Да ће потом тајне Божјег Јединства овладати светом стварности, а секта подражавалаца (то јест поборника шеријата) пасти са власти. Његова слободоумна секта хтела је многе забрањене појаве да прогласи допуштенима."

Према Битлисијевим речима, Бедредин је оваквим обећањима окупио око себе на хиљаде незналица и лаковерних људи, ослањајући се на њихове анималне нагоне. Слично припадницима *бекташијског* реда, Бедредин није имао ништа против вина и музике и пренебрегавао је и верске разлике.

Бедрединов ученик Борклиџе-Мустафа распламсао је први устанак Туркмена у планинској области Карабурун, недалеко од Смирне. Савремени византијски историчар Дука[1] даје занимљив опис ове буне. Борклиџе-Мустафа је проповедао да су све ствари, изузев жена, заједничка имовина. За њега не постоје разлике између хришћана и муслимана: муслиман који хришћанина назива неверником сâм је неверник. Предање говори да су се његови ученици односили

према хришћанима као према анђелима. Борклиџе-Мустафа је позивао хришћанске свештенике са Хиоса да се придруже његовој секти, а познато нам је да су неки његови поштоваоци хришћани учествовали у његовој буни. Па ипак су већину устаника, чији се број цени на шест хиљада, сачињавали туркменски номади. Његова побуна је угушена уз највеће напоре. Сам Борклиџе-Мустафа ухваћен је и распет на крст, а његови засужњени дервиши нису пристали на „обнављање вере" и радије се помирили са смрћу. Битлиси тврди да је том приликом погубљено две хиљаде људи и да је, у исто време, у Маниси посечено четири хиљаде следбеника Торлака Кемала, једног од Бедрединових ученика.

Бедрединова секта у Добруџи и Делиорману, позната као *симавни* или *бедрединовци*, одржавала се вековима после смрти свога зачетника, а османске власти су са највећим подозрењем мотриле на њу. У шеснаестом столећу, бедрединовци су изједначавани са кизилбашама. У доба Сулејмана I, њихов вођ постао је један од Бедрединових потомака, извесни Челеби-халифа, чији су следбеници и мисионари проповедали његову идеју широм Царства. Почетком седамнаестог века, сунитски шејх Махмуд Худаи препоручивао је властима да у корену сасеку овај покрет и, за пример осталима, осуде на смрт једног од његових шејхова. Саветовао је такође да се позатварају све текије кизилбаша и да се у сваком селу постави по један сунитски имам коме би се поверило школовање деце.

Бедрединова буна јасно указује на однос између верског мистицизма и народних покрета. Почев од тринаестог века, Анадолија је била стециште мистичких учења и дервишких редова. Међу интелектуалним круговима по градовима, мистицизам је добијао теозофске облике, док је у народу чинио основу популарних религиозних секти чија су уверења представљала синтезу ши'изма и осталих езотеричних учења. Уз то, мистицизам је био и извориште народних верско-друштвених покрета.

Према томе, дервишки редови у Османском Царству могу се поделити у две главне групе. Прву групу су сачињавали званично признати редови чије су се текије издржавале од прихода са вакуфа и које су заснивали султани или угледне личности. Организација ових редова била је разрађена до танчина, и они су имали своје утврђене ритуале и обреде. Најпознатији међу њима били су *накшибендијски*, *мевлевијски и халветијски ред* са својим многобројним огранцима. Поклоници ових редова обично су се настањивали по градовима и себи обезбеђивали подмладак међу припадницима горњих друштвених слојева. Сваки ред је имао своју ношњу и своју капу, свој начин рецитовања и своју церемонију. Сваки ред је, зависно од врсте својих веровања, као свог заштитника признавао неког славног суфију, свеца или Пророковог саборца, и установљавао његову генеалогију. Тајни редови, обично познати под називом *меламијски* или *меламетијски*, сачињавали су другу групу. Према народном схватању, они нису тежили слави и угледу, већ покуди и осуди, те се отуда тако и називају.[a] Избегавали су свако разметање, сваку врсту спољашње организације и симбола, а њихови облици богослужења били су тајни и езотерични. Нису успостављали никакве везе са државом и, у мањој или већој мери, супротстављали су се власти. Обично су живели од плодова сопственог рада и одбијали сваку помоћ или милостињу било од државе, било од појединаца. У ову групу спадали су лутајући дервиши, који су се звали *календери*, *хајдарије*, *абдали* или *бабаије*, а исто тако и *хамзавије*, што значи оне меламије који су се тобож тајно увлачили међу чланове еснафа и живели по градовима. Реч је о тарикатима које су прихватале одређене друштвене групације нетрпељиве према владајућем политичком поретку. У ствари, ши'итски и езотерички верски покрети од давнина су у исламском свету давали тарикатима извесна секташка и милитантна својства, поред тога што су подржавали разне верско-политичке групације. Сама шија води порекло од једног милитантног политичког покрета који је Пророковог рођака и зета Алију, односно његове потомке, признавао за поглаваре исламске заједнице. Овај покрет је доцније ап-

а) Ови називи потичу од арапских речи *malâm*, *malâmat*: „покуда", „осуда".

сорбовао многобројне и разнородне друштвене и верске покрете, а свима им је било заједничко то што су пружали отпор сунитским владајућим класама. У многим исламским државама, међу које спада и Османско Царство, тај покрет је временом почео да представља опозицију постојећем поретку, сили апсолутистичке државе и сунитском исламу који је она заступала. Натприродне моћи приписиване Алији и његовим потомцима тумачене су у духу мистичких теорија, те су многи веровали да се божанска светлост, за коју се претпостављало да је надахнула и самог Алију, пренела на његове потомке, који су стога кадри да тумаче езотерична значења Курана. Ова веровања су мање или више била заједничка свим тарикатима у Османском Царству, а добила су екстреман вид у покретима кизилбаша. У шеснаестом веку, у време када се у Ирану уздигла Сафавидска династија, која је била носилац оваквих уверења, покрет је постао крупан проблем за Османско Царство. Али, најпре ћемо се позабавити бајрајмијским, хуруфијским и бекташијским редовима, тарикатима који су у Османском Царству основани у петнаестом веку.

Слично покрету Шејха Бедредина, бајрамијски ред је био верски и друштвени покрет који се зачео у раздобљу превирања и реакције настале после 1402. године. Његов оснивач је Хаџи-Бајрам (умро 1430), сељак из околине Анкаре и меламијски дервиш у најширем смислу речи. Он је од својих ученика захтевао да се издржавају од плодова сопственог рада, те је са својим следбеницима обрађивао поља и с њима располагао жетвом. У Анкари и околним селима живео је велики број ткачких радника који су производили за инострано тржиште и који су већином постали Хаџи-Бајрамови поклоници. Хаџи-Бајрам је прикупљао новац по анкарском тргу и делио га сиротињи. У његовом житију записано је да је с порастом броја његових ученика расло и подозрење владе. Ухапшен је и изведен пред Мурата II. Међутим, султан му је дао опроштење, ослободивши чак његове ученике извесних пдажбина, што је омогућило да се овај покрет нагло проширстрани. Мурат II је гајио симпатије према овим дервишима

чије су му склоности биле донекле блиске, па ипак је несумњиво да је његова подршка том новом тарикату делимично значила свестан покушај да ојача сопствени утицај у народу. Бајрамски покрет ће се касније поделити у две струје. Једна од њих ће прихватити сунитски ислам и ставити се под државну заштиту. Хаџи-Бајрамов следбеник Акшемседин постао је шејх освајача Цариграда и одиграо значајну улогу приликом заузимања византијске престонице. Друга група није изневерила меламијске традиције: остала је тајна секта, најекстремнија у својим веровањима и привржености монизму и ши'изму. Била је повезана са еснафима по градовима, са оним организацијама које су одувек с подозрењем гледале на политичку власт. Први *кутб* овог огранка био је један грађанин Брусе, ножар по занимању, и Хаџи-Бајрамов ученик. Меламије су образовале чврсто удружење око *кутба* — стожера — то јест духовног вође, који је, према мистичким веровањима, представљао средиште васионе, и који је био упућен у божанске тајне. Кутб је у својим рукама држао све и захтевао је потпуну послушност. Чланови овог друштва организовали су тајне састанке и судили су оптуженима на својим судовима, бацајући у своје тамнице оне које би сами прогласили кривим. Нису ни помишљали да опште са државом, већ су својим члановима налагали да се баве неким занатом и часно зарађују за живот. Осуђивали су леност и проповедали начело да је „свако ко поштено зарађује новац мио Богу".

Меламије подсећају на оне секте које су одвајкада постојале у старим исламским градовима, и које су биле ван државног надзора. Своје припаднике су стицали међу члановима еснафа, а власт се према њима увек односила са подозрењем. У шеснаестом столећу, када су меламије, слично кизилбашама по селима, стали да показују наклоност према Сафавидима, влада их је почела беспоштедно прогањати. Меламијски кутб, Исмаил Машуки, ухапшен је 1539. година и са дванаесторицом својих ученика погубљен на Атмејдану, према слову шејхулисламове фетве. После његове смрти, известан број привржeника га је прогласио свецем, те се стога

наметнула потреба за издавањем нове фетве којом су ови људи осуђени, а правоснажност погубљења потврђена. Шејхулислам Ебусууд је 1574. године осудио на смрт још једног меламију, Хамзу Балија из Босне, прогласивши га јеретиком и безбожником. Хамза Бали се уопште није устезао да пред свима отворено изјави своја монистичка уверења, а сматрало се да је око себе био окупио неколико хиљада ученика у својој родној земљи, у Сарајбосни. Погубљење Хамзе Балија снажно је утицало на свест људи, поделивши их на оне који су га уздизали и на оне који су га ниподаштавали. Хамза Бошњак је постао светац-заштитник меламија, који ће се потом често називати и хамзавије. У седамнаестом веку, хамзавије затечене у Босни бездушно су прогањане. Упркос томе, меламијски покрет се почео ширити по великим градовима Царства, као што су Цариград и Једрене, а доцније је чак захватио и владајуће класе.

Друга секта коју је власт ставила ван закона била је хуруфијска. Ову секту, која се у правом смислу може сматрати новом религијом, основао је у Астарабаду у Ирану извесни Фадлулах (умро 1394). Фадлулах је изјављивао да је он оваплоћење Бога, Махди кога ишчекују муслимани, хришћани и Јевреји, и обзнанио свету да доноси коначну реч која ће сјединити све три религије. Тумачио је Куран примењујући један крајње езотеричан систем, који је почивао на кабалистичким објашњењима слова ове свете књиге. Слично Шејху Бедредину, тврдио је да је „свет вечан, а стварање непрекидан ток." Није веровао у загробни живот. Као и меламије, истицао је да је мануелни рад једини правичан извор зараде. Сâм Фадлулах је по занату био произвођач кечета, те се његов тарикат најпре проширио међу члановима еснафа по градовима. Како је хуруфијство у Ирану било стављено ван закона, овај покрет је почетком петнаестог века стао нагло да се шири по османским градовима у Румелији и Анадолији, тамо где су живели хришћани и муслимани радећи заједно у истим еснафима. У Анадолији овој секти припадао је велики азербејџански песник Несими, који је 1408. године, због својих убеђења, жив одран. Хурифијски

проповедници намеравали су да владаре свога доба придобију за своју нову религију, те су организовали завере против оних који би им се супротставили. Поуздано се зна да је хуруфијска секта 1444. године у ондашњој османској престоници Једрену била прилично многобројна и да је један персијски мисионар био утицајна личност на двору.

Због хуруфијских погледа на Христа и хришћанство, на Западу су се почели ширити гласови да су носиоци овог учења хришћани. У то време је грађанство Једрена био обузео страх од евентуалног крсташког рата. Народ се узнемирио, али је сунитска улема оштро реаговала. Персијски мисионар је спаљен, а његовим многобројним следбеницима ишчупани су језици. У једном савременом приказу наводи се податак да је тада настрадало 2.007 људи,[2] али је овај број свакако претеран. Жестока прогањања хуруфија, који су сматрани безбожницима, настављала су се током петнаестог и шеснаестог века, да се нарочито појачају после завере сковане против Бајазита II. Хуруфије су се стопиле са бедрединовцима, кизилбашама и бекташијама, па је због тога у бекташијској мисли присутан снажан хуруфијски утицај. Из османских докумената се види да је врло касно, чак 1576. године, извршен општи покољ једне хуруфијске групе у селима око Пловдива у Бугарској.

Бекташијски ред ће временом постати најзначајнији народни тарикат и постепено апсорбовати разне друге тарикате, поред група дервиша познатих под називом абдали, календери и хајдарије, који су деловали од четрнаестог века.

Оснивач и светац-заштитник овога реда био је Хаџи-Бекташ, ученик Баба Исхака који је подигао буну 1241. године. У другој половини тринаестог столећа, Хаџи Бекташ је проповедао своја схватања широм селџучке Анадолије и дуж значајног трговачког пута између Анкаре и Кајсарије, који се пружао преко западног крајишта са висинским летњим испашама. Туркменска племена густо су насељавала ту област у чијим је селима живело и старо хришћанско становништво. Турци су освојили ове крајеве за владавине Мурата I. Бекташијски ред је у Османском Царству први пут

стекао значај пошто се распространио међу туркменским племенима, а други пут када је постао тарикат јаничарског оџака.

Бекташијски дервиши су се појавили средином четрнаестог века дуж турских граница у Румелији и за свог покровитеља узели Сари Салтука, који ће постати светац-заштитник османских газија у Румелији. До краја четрнаестог века бекташијство се учврстило међу јаничарима. Неки историчари су покушавали да ову појаву објасне чињеницом што су јаничари махом били пореклом хришћанска деца, сакупљена данком у крви, или ратни заробљеници. Било како било, ова хришћанска деца разаслана у турска села у Анадолији да науче турски језик и исламску веронауку, пре су испољавала наклоност ка народним облицима религије него према сунитском исламу. Крајем шеснаестог столећа јаничари су званично признали Хаџи-Бекташа за свог свеца-заштитника, и отада је по један бекташијски *баба* стално обитавао у њиховом корпусу. Бекташијски ред и јаничарска војска постали су тако нераздвојни да је сваки нов *деде*, који је биран за поглавара реда, долазио у јаничарске бараке у Цариграду да од аге јаничара прими круну.

Бекташијство је стекло веома много присталица међу туркменским номадима, у оним селима која су они основали и где је овај ред потиснуо бабаије. Овај тарикат је изузетно снажно утицао на туркменске групе у Анадолији, а особито у области између Кизилирмака и Ерзерума (Ф. Гренард почетком двадесетог века закључује да их је морало бити око милион), као и на југу у планинама Тауруса (претежно на племена Тахтаџија и Варсака). Бекташијство су потом прихватили и Туркмени Јуруци између Једрена и Дунава на Балкану, затим становници Добруџе и Делиормана у источној Бугарској, као и живаљ на планинама Родопа у јужној Македонији и Тесалији. У петнаестом и шеснаестом столећу велики број туркменских номада је прешао на седелачки начин живота, заснивајући своја села.[3]

У другој половини петнаестог века Туркмени су потпали под утицај једног новог јеретичког тариката који се појавио

на истоку. Реч је о екстремној шиитској секти Сафијудина из Ардабила.[6] Прихвативши тарикат Сафијудина, Туркмени су постали познати као кизилбаше — „црвеноглавци" — по црвеним чалмама којима су обавијали главе. Покрет кизилбаша је у подједнакој мери имао друштвено-политичко и верско обележје, а од петнаестог века Туркмени су кроз њега снажно исказивали своју нетрпељивост према османском уређењу. У петнаестом столећу када су се нашли у саставу Карамание и Ак-којунлуа — држава које су биле задржале племенско уређење, Туркмени су се огорчено борили против Османлија чија је централистичка политика била неспојива с њиховим начином живота. Када је Ак-којунлуе у Ирану заменила Сафавидска династија, њен оснивач, шах Исмаил, појачао је своју пропаганду пишући верске песме на турском језику и шаљући своје ученике и проповеднике у Румелију и Анадолију међу ратоборне Туркмене. Он је на тај начин изнутра освајао Османско Царство. Кизилбаше су 1511. године, под заповедништвом шаха Кулуа, једног од следбеника шаха Исмаила, дигли страшну буну у југозападној Анадолији, палећи и разарајући све што би им се нашло на путу, и том приликом продрли чак до Кутахије. Ова побуна је из темеља уздрмала османску управу у Анадолији, а била је угушена уз највеће могуће тешкоће. Крвава освета Селима I над кизилбашама и његова победа над шахом Исмаилом код Чалдирана 1514. године само су привремено зауставиле ширење покрета кизилбаша.

Верска схватања и обреди кизилбаша нису се битно разликовали од бекташијских. Међутим, Туркмени су били фанатични ши'ити, и своје племенске обичаје и шаманистичка учења спајали су са бекташијским, изграђујући на тај начин особен вид своје секте. Наследне поглавице њихових племена имале су ранг верских поглавара и обично су називани шејховима. Туркмени су придавали особит значај наследном принципу; разликовали су се од осталих бекташијских група по томе што су за вође свог реда признавали челебије, за

6) Сафијудин из Ардабила (1252—1334), родоначелник Сафавидске династије.

које се тврдило да воде порекло од Хаџи-Бекташа. Један од Хаџи-Бекташевих потомака, Календер, ставио се на чело велике туркменске буне у Анадолији 1527. године. Припадници туркменских племена сачињавали су већи део побуњеничких снага, а међу њима су се налазили и многобројни дервиши абдали и календери. Да би се ова побуна савладала, морао је интервенисати сам велики везир, уз помоћ јаничарских одреда. Године 1511. спахије из старог беглука Карамание и 1527. спахије из старог беглука Дулкадира подигли су устанак. Оба пута су истакнуте личности међу побуњеницима биле старе племенске поглавице. Тај податак снажно истиче друштвену и политичку природу бекташијског покрета.

За време османско-сафавидских ратова између 1534. и 1535. године, један песник кизилбаша и бекташија, Пир Султан Абдал, поетским језиком је изразио осећања и политичка стремљења овога покрета.

У следећим стиховима он јадикује због неправде и прогањања:

Поклоних срце и веру дадох Алији,
Остајем постојан, макар ме раскомадали.
Назваше ме јеретиком и обесише —
Чудно, јер, у чему је мој грех?

С времена на време обраћа се иранском шаху, кога сматра Махдијем и потомком лозе Алијине:

Мој свети Махди мора доћи,
Мора сазвати високо веће,
Мора уништити неправду,
И осветити ме једног дана.

У машти види шаха како предводи кизилбаше, осваја Анадолију и устоличава се на цариградском престолу:

Он крену на земље Рума, и ево
Силни Имам рода Алијиног стиже.

Нек груди расколника горе,
Нек реч Господара Века закон буде,
Нек се зна ко је султан.

Победник-Господар мора
Цариградом прођи круном царском овенчан.

Када је најзад ишчезла нада у победу, прижељкивао је да нађе уточиште код иранског шаха:

О црна земљо, предуго сам на теби,
И сам ћу са твојих пашњака Шаху отићи.

Кад већ убијаш оне што Шаха спомињу,
И сâм ћу са твојих пашњака Шаху отићи.

Групе кизилбаша којима је од 1511. године Иран постао уточиште, чиниле су значајан део сафавидских ратних одреда. Међутим, због својих екстремних јеретичких веровања, према којима су шаха сматрали Махдијем, номади кизилбаше нису могли да се уклопе ни у персијско друштво, те су их и у тој земљи прогонили као јеретике.

Кизилбаше су непрестано одржавале тесне везе са Ираном и понашале се као сафавидски поданици. Шах је међу њима именовао своје представнике, шаљући сваком од њих повељу, огртач, мач и новац. Анадолске кизилбаше су, са своје стране, редовно слале шаху неку врсту дажбине зване „шах хаки" (шахово право) или „незир" (оброк). Кизилбаше нису одлазиле на ходочашће у Меку, него у Ардабил у Ирану, где је сахрањен Сафијудин. Сачувани су турски документи из којих се види да су османске власти вршиле претресе трагајући за забрањеним књигама и списима који су долазили из Ирана. Порта је, исто тако, слала своје уходе међу кизилбаше са налогом да проналазе оне који одржавају везе са Ираном, а такве преступнике кажњавала је погубљењем или прогонством. У турским архивама сачувани су подаци да су османске власти у шеснаестом веку с времена на време вршиле детаљне истраге међу разним хетеродоксним групама и претресале дервишке текије. Тако је, на пример, групи ишика, старим абдалима и календерима, „који машу заставама, свирају у фрулу и добош и понашају се супротно вери у свим појединостима", забрањено да лутају по градовима и селима. Дуга и огорчена борба са кизилбашама у шеснаестом столећу оснажила је положај малог броја представника

сунитског ислама у Османском Царству. Због таквог притиска, кизилбаше су се повлачиле у илегалност и чвршће но икад раније збијале своје редове, пружајући отпор сунитској држави и друштву.

Бекташијство је одиграло крупну улогу у ширењу ислама међу староседелачким хришћанским становништвом у Румелији. Захваљујући еклектичкој природи и особеним својствима овог народног тариката, ислам је постао прихватљив за многобројне балканске сељаке. Бекташије су се, рецимо, трпељиво односиле према свим верама, придавале су већи значај скривеним вредностима него спољним обележјима, нису захтевале поштовање исламских обреда као што је ритуал молитве и поста, дозвољавали су да се пије вино, допуштали женама да се на јавним местима појављују без фереџе и да се у друштву мешају са мушкарцима. Успешном пропагандом, бекташијски шејхови су придобијали хришћане за своју тајанствену и демократску секту, која им се није чинила нарочито друкчијом од хришћанства. Међутим, ова врста бекташијства била је нешто сасвим друго но бекташијство кизилбаша. Бекташијски дервиши, везани за текије које су се налазиле под државном контролом и које су издржавали вакуфи, по правилу су били одани властима. Они се нису држали наследног принципа приликом избора својих баба и деда, налазили су се на вишем интелектуалном нивоу и мистичкој мисли су давали истакнуто место.

Бекташијство је секта чија су веровања сачињена од различитих елемената народне вере преузетих из различитих извора, почев од шаманизма па све до верских схватања балканских народа. Бекташијство је у бити наставак бабаизма, и у њему се јасно запажају трагови старог турског фолклора и обичаја, а особито елементи шаманизма. Шаманистички утицај је изузетно уочљив у екстатичним играма бекташија, док се схватања чудотворних својстава приписиваних бекташијским свецима срећу у сасвим истом виду код будистичких Турака и кинеских Туркестанаца. Древна турска традиција ритуалног обреда и остаци шаманистичког култа камена и дрвета наставили су да живе и у бекташијским обредима. Жене су задржале ону слободу и једнакост са мушкарцима које су уживале и у преисламском турском друштву. Историчари као што су Јакоб и Хеслак скрећу пажњу и на утицај који су паганство и хришћанство, својствени Балканцима, извршили на бекташијска схватања: они сматрају да нека бекташијска веровања и обреди, по свему судећи, воде порекло из хришћанства. На пример, концепт Тројства одражава се у бекташијском веровању да су Бог, Мухамед и Алија једно; приликом ритуалног примања у ред, искушеник се нуди хлебом, вином и сиром, ученици исповедају грехе своме шејху. Од шеснаестог века целибат је постао обавезан за оне дервише који су живели у текијама, а и по много чему другом бекташијске текије подсећају на хришћанске манастире. Слични утицаји староседелаца испољавали су се и у низу појединости, као што је одабирање места које су хришћани сматрали светим за изградњу текије или светилишта намењених ходочасницима; усвајање старих хришћанских односно паганских легенди везаних за та места, које су потом приписиване бекташијским свецима.

Бекташијство је, у исти мах, преузело извесна веровања и из мистицизма муслиманске културне елите. У *Makâlât*-у (Расправама), приписиваним Хаџи-Бекташу, у кратким цртама су изнесене основе тих веровања. Према суфијским традицијама, искушеник пролази кроз четвора врата. Прва врата представљају „шеријат“ — ортодоксни исламски закон; друга „тарикат“ — учења дервишких редова; трећа врата су „марифет“ — мистичко сазнање Бога, а четврта „хакикат“ — непосредно искуство суштине стварности. Напоредо са овим начелом, Куран има четири значења: спољни текст за народ, тананости текста за мудраце, скривена значења за свеце и апсолутну истину за пророке. Бекташијски обреди и традиције, посматрани у општим цртама, незнатно се разликују од осталих тариката. Они су се поступно установљавали под руковођењем Хаџи-Бекташевих следбеника, деда, а коначан облик су добили са извесним бројем новина које је крајем петнаестог столећа унео Балим Султан.[в]

в) Балим Султан (умро 1516), о чијем животу не постоје поуздани извори, сматра се да је водио овај ред око 1500. године.

На челу овога реда, организованог према хијерархијском принципу, налазио се *пир*, односно деде; нижу лествицу су заузимали *халифе* или бабе, још нижи шејхови и, најзад, *муриди* односно *мухиби* — пријатељи. Деде је обитавао у текији изграђеној поред Хаџи-Бекташевог гроба. Он је међу својим дервишима бирао очеве (баба) управнике за сваку појединачну текију, дарујући их повељом сличном султановој. Мушкарац и жена који су желели да ступе у овај ред називали су се *ашик* — заљубљени — и након иницијалног обреда, који се звао „церемонија исповедања вере", постајали су мухиби. Већину присталица бекташијског реда сачињавали су мухиби; пуно припадништво могло се стећи тек посвећењем у дервиша. Приликом свечаности познате под називом „посвећивање његовог постојања", мухибу који ће бити произведен у дервиша стављана је круна на главу. Затим би отпочињао дуг период поста и увођења у веру, у току којег би му баба текије поступно откривао тајне реда. У својству *муршида* — духовног вође — баба је захтевао неприкосновену послушност и, зависно од својих способности, откривао једну по једну тајну дервишу. Мухиби и дервиши образовали су ексклузивну групу око текије. Баба је био одговоран за многа питања која су искрсавала у бекташијској заједници. Он је обављао венчања и погребне обреде, слушао исповести и благосиљао новорођенчад. Верници су са својим болесним сродницима долазили баби, посећивали су гроб текијског свеца-заштитника и заветовали се над њим. Солидарност међу бекташијама била је веома јака. Ако би било који његов верник пао у невољу, баба би од чланова заједнице прикупљао помоћ за њега.

Бекташијство је дубоко утицало на турски друштвени и културни живот. Захваљујући свом демократском и националном обележју, није се ограничавало на номаде и сељаке, но је временом придобило и припаднике свих друштвених класа. Средином седамнаестог столећа, Евлија Челебија[г)] је записао

г) Евлија Челебија (1611—1684), турски путописац. У монументалном делу *Сејахат-нама* описао је своја путовања.

како је у Османском Царству подигнуто седам стотина бекташијских текија — овај број је вероватно претеран — док је почетком деветнаестог века забележено да једну петину цариградског становништва чине бекташије са четрнаест текија. Градске бекташије су се ограђивале од кизилбаша, које су сматрали поклоницима бесмислених легенди и рђавих обичаја. У турском фолклору бекташија је оличен као особен тип, као неко кога не занимају лудости овога света, ко се благо подсмева верском фанатизму и има трпељив став према свим стварима, будући убеђен у њихову пролазност и релативност. Бекташије су чак међу своје свеце-заштитнике сврстали и бесмртног филозофа и шаљивџију турског фолклора, Насрадин-хоџу.

Од најранијих времена мистицизам је представљао окосницу мисли османске интелектуалне елите, не ограничавајући се на популарна веровања тариката. Ова традиција вуче своје корене из селџучког периода. Селџучки султани су у својим земљама добродошлицом дочекивали славне учењаке и мистике из Туркестана и Ирана који су бежали испред монголске инвазије. Стога су селџучки градови, на пример Коња, Кајсарија, Аксарај или Сивас, постали сјајна средишта мистичких учења у исламском свету. Ал-Сухравердијев илуминизам, који је мирио платонску филозофију са старим иранским филозофијама, и мистичко учење и филозофија Насирудина из Туса свесрдно су прихватани у овим местима. Истовремено су схватања Ибн ал-Арабија, једног од највећих мистичких теоретичара у исламском свету, високо уважавана у интелектуалним круговима. Селџучки султани су позвали у своју земљу и учинили част не само Сухравердију већ и самом Ибн ал-Арабију. Тумачећи и ширећи његова дела, Ибн ал-Арабијев пасторак, Садрудин из Коње (умро 1273), знатно је допринео да се утицај овог мислиоца учврсти и његово схватање овлада турском мисли. Тако се мистичко учење чврсто укоренило међу сунитском улемом и постало њена традиција. Дело великог учењака, зачетника османске медресе и представника школе у Коњи, Мехмеда ал-Фанарија, недвосмислено одаје Ибн ал-Арабијев утицај, те је упра-

во због тога арапска улема у Египту забранила његова дела. Сунитска улема је, неоспорно, признавала ал-Газалију да мистицизам по значају долази одмах после шеријата, као развијенији и дубљи облик верског живота. Али је Ибн ал-Араби био толико екстреман у својим схватањима езотеричног да су га многи водећи припадници улеме оглашавали јеретиком, а међу њима и Ибн Халдун.[д] Ибн Тајмија[ђ] га је чак прогласио за неверника. Чланови османске улеме који су заступали такво мишљење с времена на време су писали полемичке расправе против Ибн ал-Арабија, али је у целини, његов утицај на османско-турску мисао био ипак веома велики. Шејхулислам Ибн-Кемал издао је фетву којом је одобрио сва његова дела, а Селим I је у Сирији 1517. године одао пошту овом великом суфији на тај начин што је изнад његовог гроба изградио маузолеј и џамију у непосредној близини. Османски учењаци су небројено пута преводили његова дела на турски језик. Затим, Ибн ал-Араби има многобројне турске коментаторе: у четрнаестом и петнаестом веку Давуда из Кајсарије, Кутбедина из Никеје и Мехмеда Јазиџизадеа из Галипоља, као и Балија из Софије (умро 1533) и Абдулаха из Босне (умро 1660) у шеснаестом и седамнаестом столећу.

Светац-заштитник мевлевијског дервишког реда био је Мевлана Џелалудин Руми (1207—1273), један од највећих мистичких писаца у свету. Стекао је образовање у селџучкој престоници Коњи, где је преовладало Ибн ал-Арабијево учење. Будући свестран познавалац теологије, Мевлана Џелалудин Руми најпре се прославио као учењак и проповедник, али је поставши светац у једном тренутку свог живота, читаво своје биће с љубављу посветио мистицизму. Исповедајући се у својим лирским песмама, он описује како је у мистичком заносу сагледао нестајање свих разлика међу расама, верама и законима, и како се узвисио изнад истине шеријата. На

д) Ибн Халдун (1332—1406), историчар, социолог и филозоф, рођен у Тунису. Најпознатији је по свом великом делу из филозофије историје *Al-Mukaddima*.

ђ) Ибн Тајмија (1263—1328), велики ханбелијски теолог и познавалац права.

скуповима које је сазивао, доводио је своје слушаоце у стање божанске устрепталости. Он је својом личношћу сједињавао традиције играјућих бабаијских дервиша и дубоки мистицизам меламија, уздигнут изнад сваког верског закона. Космополитско друштво у Коњи, прожето истанчаном персијском културом и мистичким учењем Ибн ал-Арабија, још за живота га је прогласило свецем. Мевлана је многе своје идеје дуговао персијским песницима, међу које спадају Атар (1119?—1193) и Синаи (умро 1130), као и Ибн ал-Арабијевој филозофији. Он је, међутим, у музици и игри — *семâ* — видео најподеснији начин за постизање мистичке екстазе, највишег степена суфијског искуства. Мада су његовој духовној личности били страни ритуали и обреди, ипак је доцније у његово име основан тарикат који ће се коначно уобличити у петнаестом столећу. Мевланини следбеници и поштоваоци, заклањајући се иза успомене на њега и користећи се његовим великим утицајем, заснивали су овај ред по разним градовима уводећи утврђени ритуал и обреде.

Временом се развила „Мевланина традиција", како се то десило и у другим тарикатима. У биографијама писаним после његове смрти, Мевлана је представљен као најузвишеније биће чији је сваки поступак достојан подражавања. Ритуал његовог реда добио је вид симболичких покрета са утврђеним мистичким значењима. Семâ, музика и игра главна је церемонија мевлевија, који ће касније, по својим вртећим играма које изводе одевени у нарочита одела, стећи назив „играјући дервиши".

Прво средиште овога реда, одмах по његовом заснивању, било је „пребивалиште пира" у Коњи, средишна текија коју су сачињавале дервишке ћелије изграђене око турбета са Мевланиним гробом. Мевланини настављачи упућивали су своје мисионаре и у друге градове да тамо оснивају нове текије. Они би се, по доласку, обратили локалним намесницима и осталим представницима власти, у намери да издејствују њихово покровитељство и добију вакуф за своје институције. Мевланини настављачи, као што је и он сам то чинио, по правилу су одржавали блиске везе са владајућим

слојем, те се у петнаестом веку мевлевијство учврстило у многим османским градовима као тарикат близак елити. Током времена је у важнијим градовима основано четрнаест великих и добро организованих текија, а по касабама седамдесет шест мањих. Сви османски султани, особито Мурат II, Бајазит II, Селим I и Мурат III, поклањали су изузетну пажњу мевлевијама. Мурат II је основао велику мевлевијску текију у Једрену. Тако се мевлевијски ред развио у тарикат који је своје присталице стицао међу владајућим слојевима и временом добијао све изразитије сунитско обележје. Међутим, један огранак овога реда отворено је заступао езотеричне доктрине ши'ита и кизилбаша, и по духу својих веровања приближио се бекташијама и меламијама.

Свим мевлевијским текијама управљао је челебија, чија се резиденција налазила у Коњи; од четрнаестог столећа он је биран међу Мевланиним потомцима. Утицај челебија постао је толико снажан да су на Порти, с времена на време, изазивали сумњичавост и узнемиреност. Османски намесници у Коњи нису били кадри да обављају своју дужност без сарадње с њима. Од шеснаестог века султани су у извесним приликама били принуђени да понеког сувише утицајног челебију изгнају из Коње, али је Порта временом, имајући под својом контролом вакуфе, смогла снагу да мевлевије натера на послушност. Шејхови из Коње бирали су старешине осталих текија, али је њихов избор постајао пуноважан тек пошто би султан, на шејхулисламову молбу, издао о томе указ. Порта је користила суревњивост међу кандидатима за положај челебије да би лакше контролисала овај ред.

Мевлевијске текије у великим градовима вршиле су улогу културних средишта и уметничких академија — уколико је овај назив уопште применљив. Уметност је, неоспорно, схватана као оруђе мистицизма. Семâ је ритуална игра у којој се подражавају кретања небеских тела, а мевлевијска музика божанска хармонија која подстиче мистички занос и доводи верника у екстазу. Чланови текије су истодобно читали и тумачили Мевланина дела писана на персијском језику, и то првенствено *Месневије*. Како је улема забрањивала да

се у медресама предаје персијски језик, текије су за спољне полазнике постале средиште где су се проучавали персијски језик и књижевност. Установе зване Дарул-Месневи, које су се налазиле у склопу текија, искључиво су обављале ту дужност. Преводи на турски језик и коментари *Месневија* били су повод да се у текијама озбиљно проучава мистицизам. Најславнији коментари *Месневија*, међу којима се особито истичу радови Русухи Исмаил-Деде из Анкаре (умро 1631) и Сари-Абдулаха из Босне (умро 1660), написани су на турском језику. Вредно је поменути да су ови текстови обично сачињени у духу Ибн ал-Арабијевог филозофског система.

Међу османским интелектуалцима, а посебно међу представницима бирократије, мевлевијство се укоренило зато што су припадници овог реда добро познавали персијску књижевност и персијске културне традиције. Био је то крупан чинилац при стварању класичне османске књижевности, која је своје основно надахнуће у почетку налазила у персијској култури. Мевлевије су заузимале прво место у османској музици и поезији у осамнаестом веку, али су представници овога реда, слично бекташијама, напоредо са снажним утицајем који су вршили на класичну османску уметност, стварали своју музику и своју књижевност, које су потпуно произишле из мевлевијске традиције.

ГЕНЕАЛОГИЈА ОСМАНСКЕ ДИНАСТИЈЕ

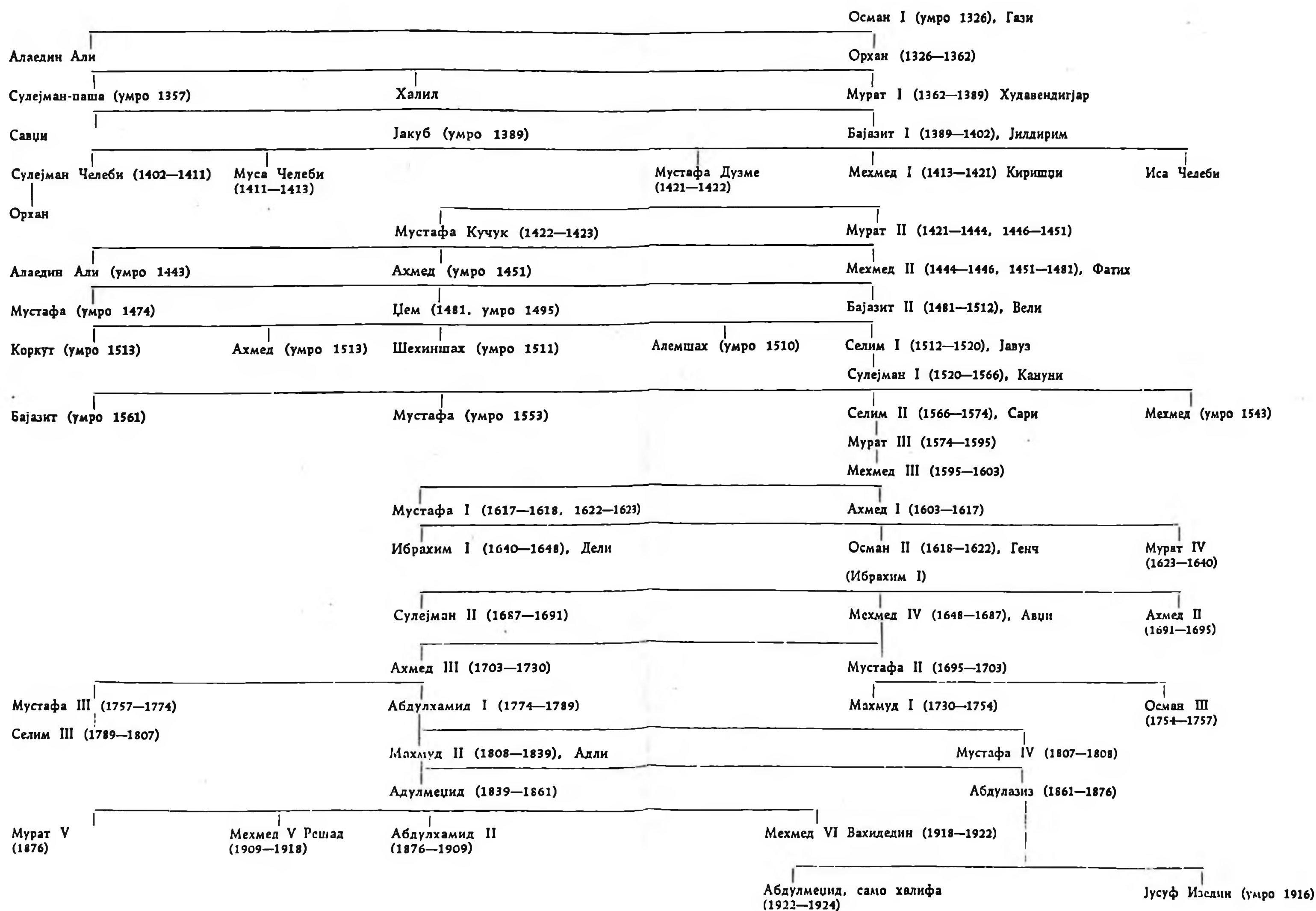

Осман I (умро 1326), Гази
Алаедин Али
Орхан (1326—1362)
Сулејман-паша (умро 1357)
Халил
Мурат I (1362—1389) Худавендигјар
Савџи
Јакуб (умро 1389)
Бајазит I (1389—1402), Јилдирим
Сулејман Челеби (1402—1411)
Муса Челеби (1411—1413)
Мустафа Дузме (1421—1422)
Мехмед I (1413—1421) Киришџи
Иса Челеби
Орхан
Мустафа Кучук (1422—1423)
Мурат II (1421—1444, 1446—1451)
Алаедин Али (умро 1443)
Ахмед (умро 1451)
Мехмед II (1444—1446, 1451—1481), Фатих
Мустафа (умро 1474)
Џем (1481, умро 1495)
Бајазит II (1481—1512), Вели
Коркут (умро 1513)
Ахмед (умро 1513)
Шехиншах (умро 1511)
Алемшах (умро 1510)
Селим I (1512—1520), Јавуз
Сулејман I (1520—1566), Кануни
Бајазит (умро 1561)
Мустафа (умро 1553)
Селим II (1566—1574), Сари
Мехмед (умро 1543)
Мурат III (1574—1595)
Мехмед III (1595—1603)
Мустафа I (1617—1618, 1622—1623)
Ахмед I (1603—1617)
Ибрахим I (1640—1648), Дели
Осман II (1618—1622), Генч
Мурат IV (1623—1640)
(Ибрахим I)
Сулејман II (1687—1691)
Мехмед IV (1648—1687), Авџи
Ахмед II (1691—1695)
Ахмед III (1703—1730)
Мустафа II (1695—1703)
Мустафа III (1757—1774)
Абдулхамид I (1774—1789)
Махмуд I (1730—1754)
Осман III (1754—1757)
Селим III (1789—1807)
Махмуд II (1808—1839), Адли
Мустафа IV (1807—1808)
Адулмеџид (1839—1861)
Абдулазиз (1861—1876)
Мурат V (1876)
Мехмед V Решад (1909—1918)
Абдулхамид II (1876—1909)
Мехмед VI Вахидедин (1918—1922)
Абдулмеџид, само халифа (1922—1924)
Јусуф Изедин (умро 1916)

ХРОНОЛОШКИ ПРЕГЛЕД ОСМАНСКЕ ИСТОРИЈЕ

1261—1310. Газије освајају кнежевине Ментеше, Ајдин, Сарухан, Каресију и Османлијску (Османску) у западној Анадолији.

1269. Ментешки Турци освајају византијске луке у Каресији.

1301. Осман-Газијина победа код Бафеона.

1304. Каталонци се боре против Турака у служби Византије; ментешки Турци заузимају Ефес.

1308. Ајдински Турци освајају Пиргион (Бирги); смрт Месуда II, последњег селџучког султана.

1313. Турци из Сарухана заузимају Магнезију (Манису). У Византији избија грађански рат.

1326. Османлије заузимају Брусу (6. априла). Осман-Газијина смрт и Орханово устоличење.

1327. Први османски сребрни новац (акча) искован у Бруси.

1331. Османлије освајају Никеју (Изник).

1332. Умур, бег Смирне, води свој први поход на Балкан.

1333. Орхан односи победу над Андроником III код Пелеканона.

1335. Пад Монголског Царства у Ирану.

1337. Османлије заузимају Никомедију (Измит).

1341—1347. Грађански рат у Византији.

1344. Крсташи освајају тврђаву Смирне.

1345. Османлије припајају кнежевину Каресију. Умур-бегов последњи поход на Балкан.

1346. Орхан се жени Теодором, кћерком Јована VI Кантакузена.

1352. Орхан даје трговачке повластице Ђеновљанима. Орханов син Сулејман у Једрену. Сулејман заузима Цимпе. Почетак османлијског освајања у Тракији.

1353—1356. Рат између Ђеновљана и Венецијанаца.

1354. Османлије заузимају Анкару и Галипољ (2. марта). Јован V Палеолог у Цариграду. Абдикација Јована Кантакузена.

1355. Смрт Стефана Душана (20. децембра). Почиње распад Српског Царства.
1357. Сулејманова смрт. Османско-византијски мир.
1359. Принц Мурат поново напада Тракију. Чорлу и Димотика падају у његове руке.
1361. Мурат заузима Једрене.
1362. Орхан умире. Устоличење Мурата I. Буна против Османлија у Анадолији.
1363—1365. Османска освајања у јужној Бугарској и Тракији. Пад Филипопоља (Пловдива).
1364. Рат између Византије и Бугарске.
1366. Јован V у Будиму. Папа објављује крсташки рат Османлијама. Амадео VI Савојски заузима Галипољ (августа).
1369. Јован V у Риму.
1371. Турци побеђују српске кнежеве Вукашина и Угљешу код Черномена (26. септембра).
1373. Андроник и османски принц Савџи заједно дижу буну против својих очева (у пролеће) и доживљавају пораз (у септембру).
1376. Андроник IV поново у Цариграду уз помоћ Турака и Ђеновљана. Андроник уступа Галипољ Османлијама.
1375—1380. Османлије присаједињују неке делове кнежевине Гермијане и Хамидилије.
1379. Јован V Палеолог, потпомогнут Османлијама, по други пут заузима византијски престо.
1380—1381. Ђеновљани и Венецијанци ратују.
1383. Османлије у Серу (19. децембра).
1385. Османлије заузимају Софију.
1386. Турци у Нишу; османска оружана интервенција у области Амасије, северна Анадолија.
1387. Османлије заузимају Солун и односе победу над Караманидима.
1388. Савез Србије, Босне и Бугарске; пораз Турака код Плочника (27. августа); османска окупација северне Бугарске (јесен).
1389. Косовска битка (15. јуна); устоличење Бајазита I.
1389—1390. Бајазит осваја западну Анадолију и кнежевине Ментеше, Аjдин, Сарухан, Гермијану и Хамидилију.
1390. Пораз Караманида. Палеолози шаљу своје трупе Бајазитовој војсци у Анадолију.
1391. Османлије у Адалији (Анталији) и Алаији (Аланији); заузимају Скопље и упадају у северну Албанију.

1392. Османлије у Кастамонији и Амасији; повлаче се пред Кади Бурханедином, султаном Сиваса.
1393. Бајазит се враћа на Балкан и припаја Подунавску Бугарску; позива све вазалне балканске кнежеве, као и Палеологе, да му дођу на ноге у Верију.
1394—1402. Османска блокада Цариграда.
1394. Османлије заузимају Тесалију и продиру у Мореју.
1395. Бајазитов поход на Угарску и Влашку; битка на Ровинама (17. маја); Влашка постаје османска вазална држава; погубљење Шишмана, бугарског цара (3. јуна); савез Венеције, Угарске и Византије против Турака.
1396. Битка код Никопоља (25. септембра).
1397. Бајазит поново одлази у Анадолију и припаја Караманију.
1398. Османлије заузимају Видинску Бугарску и Кади Бурханединов султанат.
1399. Османлије освајају мамелучке градове Малатију и Елбистан у долини Еуфрата.
1400. Манојло II Палеолог у Европи; Тимур пљачка Сивас (10. августа).
1401. Бајазит у Ерзинџану.
1402. Ангорска битка (28. јула); Тимур заузима Смирну (Измир) од витезова реда Јовановаца (децембра).
1403. Бајазит извршио самоубиство у Акшехиру (8. марта); Тимур обнавља анадолске кнежевине; грађански рат који воде између себе Бајазитови синови Сулејман у Једрену, Иса у Бруси, а Мехмед у Амасији; Сулејман склапа споразум са хришћанским државама; Солун враћен Византинцима (октобра).
1406. Мехмед и Сулејман ратују.
1410. Сулејман побеђује Мусу у Румелији (15. јуна и 11. јула).
1411. Муса наноси пораз Сулејману (фебруара) и опседа Цариград (у лето).
1412. Споразум између Мехмеда и Манојла усмерен против Мусе (јула).
1413. Мехмед односи победу над Мусом код Софије (5. јула); Мехмед I уједињује османске територије; Караманиди опседају Брусу.
1414. Мехмед I опседа Коњу и по други пут осваја Хамидилију.
1415. Мехмед I на челу војног похода одлази у Анадолију и поново заузима Смирну (Измир); сукоб са Венецијом.

1416. Мустафа, син Бајазита I, у Румелији; Пиетро Лорендано уништава османску флоту код Галипоља (29. маја); буна Шејха Бедредина (лето) и његово погубљење (18. децембра); војвода Мирча осваја Силистру и Делиорман (у јесен); Мехмед I заузима територију Џандарида.
1417. Мехмед I врши инвазију на Караманију (у јесен) и припаја Киршехир и Нигде.
1418. Поход Мехмеда I на Џаник.
1419. Поход на Мирчу; пад Ђурђева.
1421. Смрт Мехмеда I; Мурат II у Бурси (у мају); Мустафа господари Румелијом.
1422. Мустафа се повлачи из Улубата; његово погубљење у Једрену (јануара); Мурат II опседа Цариград (од 2. јуна до 6. септембра); његов брат Мустафа диже устанак у Анадолији.
1423. Мурат II наноси пораз Мустафи и савлађује Џандариде и Караманиде; Турхан-бег у Мореји (маја).
1423—1430. Солун под венецијанском влашћу; Османлије и Венецијанци у рату.
1424. Мировни уговор између Османлија и Венецијанаца.
1425. Османлије припајају Смирну и поново заузимају Ментеше и Теке.
1427. Смрт Стефана Лазаревића, деспота Србије (19. јула); Угри у Београду; Османлије у Голупцу; Сигисмунд заузима Ђурђево; Караманиди у Хамидилији.
1428. Османлије и Угри склапају мир.
1429. Шахрух у Азербејџану.
1430. Османлије заузимају Солун (29. марта) и Јањину.
1432—1433. Побуна у јужној Албанији.
1434. Оружани сукоби између Османлија и Угара у Влашкој, Србији и Босни.
1435. Шахрух у Анадолији.
1437. Мурат II поново заузима Хамидилију; смрт краља Сигисмунда.
1438. Поход Мурата II на Ердељ.
1439. Мурат II осваја Смедерево; први пад Србије.
1440. Неуспех турске опсаде Београда.
1441—1442. Јанко Хуњади односи победу над Османлијама у Ердељу.
1443. Хуњадијева инвазија Балкана; битка код Златице (25. децембра); Скендер-бегова буна у северној Албанији.

1444. Мир склопљен између Угарске и Османског Царства (Једрене, 12. јуна); обнова Србије; мир између Османлија и Караманида (Јенишехир, августа); Мурат II абдицира у корист свог сина Мехмеда II; битка код Варне (10. новембра).
1446. Мурат II по други пут на престолу.
1448. Поход Мурата II на Скендер-бега; битка на Косову (17—19. октобра).
1449. Поход на Влашку; Ђурђево поново у рукама Османлија.
1450. Друга војна Мурата II на Скендер-бега.
1451. Смрт Мурата II (3. фебруара); устоличење Мехмеда II (18. фебруара); поход Мехмеда II на Караманију (маја и јуна); Турци обнављају мир са Венецијом (10. септембра) и Угарском (20. новембра).
1452. Изградња тврђаве Румели Хисари, која доминира Босфором (од јануара до августа); објава рата Византији.
1453. Опсада Цариграда (6. априла—29. маја); пад Пере.
1454. Мир склопљен са Венецијом (18. априла); поход Мехмеда II на Србију; османска флота на Црном мору; ђеновске колоније на црноморској обали обавезују се да плаћају данак Османовићима.
1455. Молдавија постаје обавезна да плаћа данак Османском Царству (5. октобра); други поход Мехмеда II на Србију.
1456. Неуспех турске опсаде Београда; Трапезунтско Царство плаћа данак Османовићима.
1457. Скендер-бегова победа код Албулене.
1458. Махмуд-пашин ратни поход на Србију; Мехмед II у Мореји.
1459. Предаја Смедерева (јуна); пад Амастриса (Амасре); Пије II објављује крсташки рат против Турака.
1460. Освајање Мореје.
1461. Османлије заузимају кнежевину Џандарида и Трапезунтско Царство.
1462. Мехмед II покорава Влашку (лето); Махмуд-паша на Лезбосу (септембра).
1463. Рат са Венецијом; Венецијанци постају господари Мореје; Мехмед II заузима Босну; угарски краљ у Јајцу (16. децембра).
1464. Османлије поново освајају Мореју (у пролеће); Мехмед II опседа Јајце; Пије II умире (15. августа); смрт Ибрахима Караманског; грађански рат у Караманији.
1466. Војна Мехмеда II против Скендер-бега; изградња града Елбасана.

1467.	Мехмед II поново у окршају са Скендер-бегом; Шехсувар, намесник Дулкадира, под османским протекторатом.
1468.	Скендер-бегова смрт (17. јануара); Мехмед II осваја Караманију (у лето); туркменска племена пружају отпор у планинама Тауруса.
1469—1474.	Смиривање Карамание.
1469.	Венецијанци нападају Енос и Нову Фокеју.
1470.	Мехмед II осваја Еубеју (11. јула).
1471.	Узун Хасан, господар Ак-којунлуа, Венеција, кипарски краљ, витезови св. Јована и емир Алаије (Аланије) образују савез против Османлија.
1472.	Узун Хасан пљачка Токат; здружена војска Ак-којунлуа и Караманида заузима Караманију; Мамелуци осуђују Шехсувара на смрт.
1473.	Битка код Башкента (Отлук-Бели) (11. августа).
1474.	Османски упади у Ердељ; опсада Скадра у Албанији.
1475.	Освајање ђеновских колонија на Криму; кримски ханат постаје османска вазална држава.
1476.	Матија Корвин заузима Шабац (15. фебруара); војни поход Мехмеда II на Молдавију (у лето) и његова експедиција на Корвина (у зиму).
1477.	Беглербег Сулејман опседа Лепант; османски ратници пред Венецијом.
1478.	Узун Хасан умире (6. јануара); Мехмед II опседа Скадар у Албанији; предаја албанског града Кроје (6. јуна); Османлије упадају у Фурландију.
1479.	Мир са Венецијом (25. јануара); османска најезда на Ердељ и Угарску; градови Анапа, Копа и Таматархан падају један за другим.
1480.	Месих-паша опседа Родос; Ахмед-паша у Отранту.
1481.	Мехмед II умире (3. маја); Бајазит II ступа на престо (20. маја); Бајазит и Џем сукобљавају се код Јенишехира (20. јуна); предаја османске војске у Отранту (11. септембра).
1482.	Џем и Касим Карамански у Анадолији; Џем бежи на Родос (26. јула); витезови св. Јована и Бајазит II споразумевају се како да поступе са Џемом (11. септембра); погубљење Гедик Ахмед-паше (новембра).
1484.	Војна Бајазита II на Молдавију; присаједињење Килије и Акермана.
1484—1491.	Рат са египатским Мамелуцима.
1495.	Џемова смрт (25. фебруара).

1496.	Османлије у Црној Гори; пољски краљ Алберт напада Молдавију; пољско-угарски савез.
1497—1499.	Рат са Пољском.
1499—1503.	Рат са Венецијом.
1499.	Османлије односе поморску победу код Наварина (12. августа); заузимање Лепанта.
1500.	Угарска објављује рат Османлијама; шах Исмаил преузима власт у Ирану; караманска племена дижу буну у планинама Тауруса.
1503.	Мировни уговор са Венецијом (10. августа).
1504.	Шаха Исмаила марш преко османске територије у правцу Дулкадира.
1511.	Шиитске присталице шаха Исмаила дижу устанак у граду Теке (марта); грађански рат у Османском Царству.
1512.	Селим I присиљава свог оца да абдицира (24. априла); буна у северозападној Анадолији; Бајазит II умире (26. маја).
1512—1513.	Селим I побеђује, убија своју браћу и потом угушује буну присталица шаха Исмаила у Анадолији.
1514.	Селим I наноси пораз шаху Исмаилу код Чалдирана (23. августа).
1515.	Побуна јаничара (фебруара); пад Кемаха (19. маја); освајање кнежевине Дулкадир (јуна).
1516.	Османлије заузимају Дијарбекир (априла); источна Анадолија се покорава Османлијама; Селим I побеђује Мамелуке код Марџ Дабика (24. августа); Селим I у Алепу.
1517.	Битка код Рејданије (22. јануара); Туман-беј пружа отпор у Каиру; шериф Меке се покорава (17. јула).
1520.	Смрт Селима I (21. септембра); Сулејман I ступа на престо (30. септембра).
1521.	Београд је освојен (29. августа); пораз и погубљење Цанбарди Газалија у Сирији (фебруара).
1522.	Крај дулкадирске династије; заузимање Родоса (21. јануара).
1523.	Ибрахим наименован за великог везира.
1524.	Ахмед-пашина буна у Египту (јануара).
1525.	Ибрахим у Египту (24 марта—14. јуна).
1526.	Битка код Мохача (29. августа); Сулејман I у Будиму (10. септембра); Јован Запоља проглашен је за краља Угарске (10. новембра).
1527.	Фердинанд Аустријски у Будиму.

1529. Сулејман I заузима Будим (8. септембра); Запоља се круниште у Будиму (14. септембра); Сулејман I опседа Беч (26. септембра—16. октобра).
1531. Аустријанци опседају Будим (децембра).
1532. Ратни поход Сулејмана I на Аустрију; пад Кисега (28. августа); Андреа Дорија заузима Корон (8. августа).
1533. Мир са Фердинандом (22. јуна); Хајрудин Барбароса постаје велики адмирал; Барбароса осваја Тунис (августа); Османлије поново заузимају Корон (12. септембра); рат са Ираном (августа).
1534. Освајање Тебриза (13. јула); поданичка покорност султана Гилана; Сулејман I у Багдаду.
1535. Сулејман I се враћа у Тебриз (у пролеће); Карло V у Тунису (21. јула).
1536. Повратак Сулејмана I у Цариград (8. јануара); извршење смртне казне над Ибрахимом (5. марта).
1537. Рат са Венецијом: Сулејман I у Албанији; Османлије упадају у Апулију (јула); опсада Крфа (25. августа); Сулејман I се враћа у Цариград (1. октобра).
1538. Сулејман I у Молдавији (лето); припајање јужне Молдавије (4. октобра); Сулејман, египатски паша, пред луком Диу (4. септембра); поморска битка код Превезе (29. септембра).
1539. Освајање Херцег-Новог (10. августа).
1540. Мир са Венецијом (2. октобра); Монемвасија и Науплион се предају; Запољина смрт; Аустријанци опседају Будим.
1541. Ратни поход Сулејмана I на Фердинанда; Сулејман I у Будиму (2. септембра); припајање Угарске; Карло V пред Алжиром (20. октобра).
1543. Француско-османска флота заузима Ницу (20. августа); Сулејман I у Угарској; освајање Валпова, Печуја, Шиклоша и Острогона.
1544. Освајање Вишеграда.
1545. Примирје између Сулејмана I и Фердинанда.
1547. Османлије и Хабсбурговци склапају мировни уговор који се односи и на папу, Венецију и краља Француске (1. августа).
1548. Ратни поход Сулејмана I на Иран; пад Вана (25. августа).
1549. Освајање Ђурђијанске; повратак Сулејмана I у Цариград (12. децембра).

1551. Османлије у Ердељу; заузимање Бечкерека, Варада, Чанада и Липове; Тургуд-реис (Драгут) осваја Триполис (14. августа).
1552. Пад Темишвара (јула) и осталих градова у Банату; неуспех оружаног сукоба Османлија са Португалцима код Хормуза; Руси освајају Казан; пораз Османлија код Јегра (октобра).
1553. Рат са Ираном; Сулејман I у Ерегли (Караманија); убиство његовог сина Мустафе.
1554. Сулејман I ратује у Ирану; Османлије заузимају Нахчеван и Ериван (у лето); Руси освајају Астрахан.
1555. Мир са Ираном у Амасији (29. маја).
1556. Освећење џамије Сулејманије (16. августа).
1556—1559. Рат са Аустријанцима се наставља у Угарској.
1559. Грађански рат између Сулејманових синова Селима и Бајазита (мај); Бајазит налази уточиште у Ирану (новембра).
1560. Шпанци у Џерби; велики адмирал Пијале-паша заузима Џербу (31. јула).
1561. Убиство принца Бајазита (25. септембра); козаци нападају Азов.
1562. Мир са царем Фердинандом (1. јула).
1565. Опсада Малте (20. маја—11. септембра).
1566. Опсада Сигета (5. августа—7. септембра); Сулејман I умире под Сигетом (6. септембра); устоличење Селима II (24. септембра); заузимање Хиоса.
1567. Буна Зејидита, Мутахара, у Јемену.
1568. Мир са римско-немачким царем (17. фебруара).
1569. Поход Османлија против Руса; план канала Дон—Волга и опсада Астрахана (септембра).
1570. Мировни преговори са руским царем; Улуч Алија заузима Тунис (јануара); експедиција на Кипар; освајање Никозије.
1571. Образовање Св. лиге против Османлија (20. маја); Османлије заузимају Фамагусту (1. августа); битка код Лепанта (7. октобра).
1572. Девлет Гирај упада у Московију; Османлије подржавају Анрија од Валоа приликом његовог ступања на пољски престо; Дон Хуан од Аустрије заузима Тунис (октобра).
1573. Мировни уговор са Венецијом (7. марта); обнављање мира са царем (3. октобра).
1574. Синан-паша поново осваја Тунис (24. августа); смрт Селима II (12. децембра).
1577. Обнова уговора са царем (1. јануара).

1578. Атентат на Мехмеда Соколовића, великог везира; рат са Ираном (у пролеће); победа Лала Мустафе код Чилдира (10. августа); присаједињење Ђурђијанске, као и Ширвана и Дарбанда (Дербента); битка код Алкасра у Мароку (4. августа).
1579. Персијанци врше противнапад.
1582. Пораз Османлија на реци Кур.
1583. Осман-пашина победа код Беш-Тепеа (6. јуна).
1585. Осман-паша заузима Тебриз (септембра).
1587. Проглашење Абаса Великог за иранског шаха.
1588. Османлије заузимају Карадаг.
1589. Устанак јаничара у Цариграду (3. априла).
1590. Мир са Ираном (21. марта); обнова мира са Аустријом (29. новембра).
1591—1592. Низ јаничарских буна и промена влада.
1593. Побуна спахија у Цариграду (27. јануара); Синан-паша именован за великог везира; пораз Турака код Сиска (20. јуна); рат са Аустријом (у јесен); Синан-паша у Угарској; пад ВеспрFileма (13. октобра).
1594. Синан-паша заузима Раб; побуна Михаила, влашког војводе.
1595. Савез Хабсбурговаца, Влашке, Молдавије и ердељског кнеза против Османлија (јануара); смрт Мурата III (16. јануара); Мехмед III ступа на престо (27. јануара); Синан-паша у Влашкој (августа); Синан-паша се повлачи (октобра); Аустријанци у Столном Београду и Вишеграду (8. септембра); Михаило, влашки војвода, у Добруџи.
1596. Мехмед III ратује у Угарској; пад Ерлауа (23. септембра); битка код Мезекереша (26. октобра); нереди џелалија у Анадолији.
1598. Аустријанци поново заузимају Раб (29. марта) и Веспрним, а опседају Будим; Михаило напада Никопољ.
1599. Мировни уговор са Аустријом; Карајазиџи опседнут у Урфи (јула); Михаило у Ердељу.
1600. Османлије заузимају Канижу (септембра).
1601. Михаилова смрт (19. августа); пораз надвојводе Фердинанда код Каниже (18. новембра).
1602. Надвојвода Матија опседа Будим (у јесен).
1603. Спахијска буна (јануара); шах Абас по други пут заузима Тебриз (21. октобра); смрт Мехмеда III (22. децембра); Ахмед I ступа на престо (23. децембра).

1604. Шах Абас преотима Ериван, Ширван и Карс; надвојвода Матија опседа Будим.
1605. Османлије проглашавају Бочкаја за угарског краља; Острогон пада под Османлије.
1606. Османлије и Аустријанци склапају мировни уговор у Житва-Тороку.

РЕЧНИК И НАПОМЕНЕ

РЕЧНИК

Абдал 1. овим именом се понекад називају путујући дервиши;
2. чин у неким дервишким редовима.

Авариз ванредни намет на рају *(вид.)* у случајевима преке потребе.

Ага првак; газда; главни слуга у неком домаћинству.

Ага јаничара старешина јаничарског корпуса.

*Аге спахијских бул*ука „аге коњичких јединица", старешине капукулу *(вид.)* коњичких одреда.

Адалет-нама султанов распис којим се исправљају рђави поступци неког представника провинцијске власти.

Ак-ага бели евнух Сараја.

Акритаи византијске пограничне трупе.

Акча сребрни новац, главна обрачунска јединица у Османском Царству.

Алтмишли-медреса „медреса од шездесет акчи"; ступањ медресе *(вид.)* изнад дахил-медресе *(вид.)* чији је мудерис *(вид.)* зарађивао шездесет акчи (вид.) дневно.

Ахи вођ полуверског братства крајем селџучког и почетком османског доба.

Аџами(ја) „почетник"
1. аџамиоглан: питомац дворске школе за пажеве; дечак узет данком у крви, оспособљаван да касније ступи у јаничарски корпус *(вид.)*;
2. робиња, тек доведена у дворски харем *(вид.)*.

Ашик „љубавник"; кандидат за приступ у бекташијски *(вид.)* ред.

Баба „отац"
1. овим именом се понекад називају старешине разних дервишких редова:
2. поглавар једне бекташијске *(вид.)* ложе.

Бабаија 1. дервишки следбеник Баба Исхака који је подигао буну у Анадолији 1241. године;

2. име које се понекад надева путујућем меламијском *(вид.)* дервишу.

Базрђан „трговац", назив употребљаван за крупне трговце који су се бавили прекоморском и караванском трговином; познат још и као *туџар.*

Баило венецијански амбасадор у Цариграду.

Бајрамијски ред дервишки ред чији је оснивач Хаџи Бајрам (умро 1430).

Батинија 1. лице које трага за скривеним езотеричним значењима у Курану;

2. лице које сматра да Куран, сем очигледних значења, садржи и езотерични смисао, у који је упућен једино ши'итски *(вид.)* имам.

Баш-кадуна „главна жена"; прва жена у дворском харему *(вид.)* која је султану родила сина.

Бег 1. кнез, владар независне кнежевине;

2. намесник једног округа *(вид.* санџак, санџак-бег).

Беглербег „бег над беговима", намесник беглербеглука *(вид.)*, највиши ранг органа провинцијске власти у Османском Царству.

Беглербеглук 1. покрајина, највећа административна јединица у Османском Царству којом је управљао беглербег *(вид.)*;

2. беглербегова служба.

Беглук округ или срез којим управља бег *(вид.)*.

Бедрединлија присталица секте Шејха Бедредина (умро 1416); назива се и *симавни.*

Безистан покривена тржница где се продавала скупоцена роба.

Бекташијски ред дервишки ред који је основао Хаџи Бекташ Вели (друга половина тринаестог века).

Биат заклетва на верност новом султану коју полаже група великодостојника у име муслиманске заједнице.

Бирун Спољна служба султановог двора.

Вакфија *(вакуф-нама)* документ о оснивању вакуфа *(вид.)*.

Вакуф дарована земља или други извор прихода као неотуђиво добро у верске и добротворне циљеве.

Валиде-султанија султанова мајка.

Везир један од султанових министара и члан Царског већа (дивана).

Велики везир главни везир *(вид.)* и султанов заступник.

Војник словенски ратник у османској служби.

Газа свети рат за ислам.

Газија ратник који се бори за ислам.

Гедиклија 1. ранг у еснафу или чиновничкој хијерархији изнад шегрта, а испод мајстора;

2. ранг у хијерархији дворског харема *(вид.)* испод усте *(вид.)*.

Гурбет-тајфа „бескућник", безземљаш, човек без посла у Анадолији у шеснаестом веку.

Данишменд студент на специјализацији који похађа вишу медресу *(вид.)*.

Дарулислам „пребивалиште ислама"; исламске државе.

Дарулхадис полазник једне од медреса *(вид.)* припојених џамији Сулејманији где се проучавао хадис *(вид.)*.

Дарулхарб „пребивалиште рата"; неисламске земље.

Дарусеаде-ага „ага пребивалишта среће", главни црни евнух Сараја, који се назива и *харемски ага.*

Дахил-медреса „унутрашња медреса"; виша медреса *(вид.)* у којој се предају науке о вери.

Деде „деда"; титула која се давала поглаварима разних дервишких заједница, а особито старешини бекташијског реда *(вид.)*.

Девширма 1. данак у крви; прикупљање хришћанске деце ради њиховог припремања за положаје на двору, у администрацији или у капукулу *(вид.)* војним формацијама;

2. дечак узет на тај начин.

Дербенџија чувар неког теснаца, моста или газа.

Дергјах-и али „Висока порта"; османска влада.

Дефтердар управитељ државних финансија.

Дефтер-ћехаја „ћехаја за регистре"; провинцијски званичник који је проверавао тимарске *(вид.)* регистре.

Диван-и хумајун „Царско веће"; веће великог везира *(вид.)* и централни орган османске владе.

Дулбенд-оглан чувар султановог рубља.

Дунум јединица мере за земљу — 940 квадратних метара.

Ејалет покрајина; крајем шеснаестог века овај назив се употребљавао уместо термина беглербеглук *(вид.)*.

Емлак посед, некретнина.

Ендерун Унутрашња служба султановог двора.

Ехл-и хибре „познавалац свога заната"; стручњак у неком занату који контролише квалитет робе и помаже при утврђивању цена.

Завија дервишко склониште које је служило и за смештај путника.

Зијамет војно лено које је доносило 20.000 до 100.000 акчи *(вид.)* годишњег прихода.

Ибтида-ји алтмишли „почетни степен медресе од 60 акчи" *(вид.)*; нижи степен алтмишли-медресе *(вид.)*.
Ибтида-ји дахил „почетни степен унутрашње медресе" *(вид.)*; нижи степен дахил-медресе.
Ибтида-ји хариџ „почетни степен спољне медресе" *(вид.)*, нижи степен хариџ-медресе *(вид.)*.
Ил-јазиџи „обласни чиновник"; провинцијски пописник који је састављао детаљан регистар о свим изворима прихода у једном округу.
Имарет комплекс јавних здања и институција које издржава вакуф *(вид.)*.
Испенџа назив за чифт-ресми *(вид.)*, намет који су плаћали хришћани.
Ихтисаб закон о јавном моралу, посебно о трговинском пословању; назива се и *хисба*.
Ичоглан дечак узет данком у крви, изабран за пажа и школован на двору.
Иџма једногласност мишљења као основа за формулисање неког законског принципа.

Јаја „пешак"
1. турски сељак који служи у војсци;
2. до шеснаестог века војник који је уживао земљу и био ослобођен извесних намета у накнаду за војне услуге.
Јамак „помоћник мајстора"; еснафски калфа који за неки већи цех израђује специјалну врсту занатске робе.
Јаничарски корпус, пешадијски корпус, султанова стајаћа војска, коју је издржавала државна благајна и чији су припадници као дечаци били узети данком у крви.
Јаса зборник закона састављен према старом турском и монголском предању.
Јасак зборник султанових закона.
Јигит-баша виши званичник у еснафу и руководилац унутрашњих послова своје организације.
Јурук турски номад у Анадолији или на Балкану.

Кадија судија који је делио правду и према шеријату *(вид.)* и према кануну *(вид.)* и управљао кадилуком *(вид.)*.
Кадилук 1. кадијин *(вид.)* административно-судски округ; део санџака *(вид.)*;
2. кадијина служба.
Кадуна „угледна жена"; ову титулу су носиле четири изузетно привилеговане хас-одалике *(вид.)*.

Казаскер (кадиаскер) највиши представник судске власти у Царству после шејхулислама *(вид.)*. Постојала су два казаскера, за Румелију и за Анадолију.
Календерија понекад назив за путујућег меламијског *(вид.)* дервиша.
Калфа 1. виши чиновник у администрацији;
2. свршени мајстор без самосталне радње.
Кантар мера за тежину, 56,449 кг.
Канун султанов световни закон или закони, за разлику од шеријата *(вид.)*.
Канун-и Османи зборник закона османских султана.
Канун-нама зборник закона; збирка султанових закона, за разлику од шеријата *(вид.)*.
Капија „Врата"; „Порта"; османска влада.
Капиџи-баша „наткоморник Капије"
1. главни вратар двора;
2. старешина јединице дворских чувара Врата.
Капиџилар-ћехаја „командир чувара врата"; заменик старешине дворских чувара врата.
Капу-ага „ага Порте"; главни бели евнух двора.
Капудан-и дерја „адмирал мора"; велики адмирал османске флоте.
Капукулу „роб Порте"; лице узето данком у крви или роб који служи у војсци, администрацији односно на двору.
Кафес одељење у Сарају где је био заточен царски принц.
Кизилбаша „црвеноглави"; припадник полуполитичких шиитских *(вид.)* секти у Анадолији.
Кул „роб", султанов роб; школовао се на двору и служио држави.
Кутб „стожер"; духовни поглавар једног мистичког верског реда.

Левента 1. лице без земље и запослења;
2. разбојник на копну и мору.

Мевлевијски ред дервишки ред поклоника учења Мевлана Џелалудина Румија (1207—1273).
Медреса виша муслиманска школа.
Меламијска секта секта дервиша који су одбацивали спољне видове религије.
Миралем чувар султанових застава, чадора и настојник војне музике.
Мирахор настојник царске коњушнице.
Мирија 1. поседовање и приходи чије право врховног власништва припада држави;
2. државни посед.

Мула титула која се давала вишим члановима улеме *(вид.).*
Мудараба трговински подухват кад неки инвеститор улаже свој новац у трговачки посао другог лица *(commenda).*
Мудерис главни наставник и управитељ једне медресе *(вид.).*
Мулазим кандидат за неки положај у државној служби.
Мулк слободно имање.
Мурид искушеник једног дервишког реда.
Муршид духовни вођ једног дервишког реда.
Муселем лице које је у накнаду за вршење војних и других дужности ослобођено извесних дажбина.
Мусиле-ји сахн осам припремних медреса *(вид.)* које је основао Мехмед II.
Мутевелија управитељ једног вакуфа *(вид.)*
Мутеферика припадник групе елитних дворана коју су сачињавали синови паша и вазалних господара.
Муфтија званично именован тумач шеријата *(вид.).*
Мухиб „пријатељ"; нови члан дервишког бекташијског реда *(вид.).*
Мухтесиб инспектор за тржнице и јавни морал; примењује одредбе ихтисаба *(вид.).*

Назир надзорник, особито вакуфа *(вид.).*
Накшибендијски ред дервишки ред који је основао Мухамед Накшибенди (1317—1389).
Невруз персијска Нова година која пада на дан пролећне равнодневице, 22. марта.
Нишанџија секретар Царског већа; старао се да се на званична наређења и писма ставља тугра *(вид.).*

Пир духовни поглавар једног дервишког реда.
Пронија војни феуд у Византији и државама које су је наслеђивале.

Раја поданици Османског Царства који су плаћали намете, за разлику од припадника владајуће војничке класе.
Реисулкутаб „врховни чиновник"
1. управитељ канцеларије у саставу великог везирства;
2. у осамнаестом веку, министар спољних послова.
Рикабдар дворанин који је султану придржавао узенгију.

Салјана годишња свота новца коју су намесници појединих провинција без тимарског система *(вид.)* отпремали у престоницу.

Санџак главна административна јединица Османског Царства којом је управљао санџак-бег *(вид.)*; један округ беглербеглука *(вид.).*
Санџак-бег намесник санџака *(вид.).*
Сарица провинцијска одбрана опремљена ватреним оружјем.
Сахн-и семан осам медреса *(вид.)* које је основао Мехмед II око своје џамије; познате су и као *Семаније.*
Сејмен припадник провинцијске одбране наоружан ватреним оружјем.
Сема музика и кружна игра коју изводи мевлевијски дервиш *(вид.)* за време службе.
Семаније осам медреса које је основао Мехмед II око своје џамије; називају се и Сахн-и семан *(вид.).*
Сеферли-ода султанова Ратна одаја.
Силахдар дворанин, чувар султановог оружја.
Симавни присталица секте Шејха Бедредина (умро 1416); назива се и *бедрединлу.*
Сир-ћатиб „главни писар"; султанов или везиров *(вид.)* лични секретар.
Спахија „коњаник"
1. уживалац тимара у провинцији, обавезан да, у случају рата, као коњаник иде у војску;
2. спахија Порте: припадник султановог стајаћег коњичког корпуса.
Субаша уживалац зијамета *(вид.)*, старешина одреда спахија са тимаром *(вид.)* у војсци и одговорно лице за одржавање реда у својој области.
Субашилук део санџака *(вид.)* којим управља субаша *(вид.).*
Суна ортодоксна вера (ислам).
Сунит ортодоксни муслиман.

Тарикат мистички верски ред, ред дервиша.
Тахтаџи(ја) „дрвосеча"; име једног туркменског племена које се некада бавило обарањем стабала на планинама Тауруса.
Текија култно место дервишког реда.
Темлик даровница власничких права коју је давао султан.
Тескера беглербегово *(вид.)* писмо централној влади којим он препоручује да се извесном лицу додели тимар *(вид.).*
Тескереџија 1. секретар Царског већа који пише званичне указе, писма и води записнике;
2. секретар беглербеговог *(вид.)* већа.
Тимар лено које је доносило годишње до 20.000 акчи и које је уживао спахија уз обавезу да као коњаник служи у војсци.
Тимар-дефтердар „тимарски дефтердар"; провинцијски чиновник који је руководио питањима тимара *(вид.).*

Топчи-баша „заповедник тобџија"; старешина султанових тобџија.
Тору зборник закона према старим турским и монголским предањима.
Тугра султанов званични монограм; стављао се на државна документа као потврда њихове правоснажности.
Туџар „трговац"; овај термин се користио за крупне трговце који су се бавили караванском и прекоморском трговином; назива се и базрђан *(вид.)*.

Ћаја-бег (кахја-бег) заступник великог везира *(вид.)* у војним и политичким питањима.
Ћаја-кадуна (кахја-кадин) надзорница нових робиња у дворском харему *(вид.)*
Ћехаја (кетхуда) „коморник"; помоћник; представник неке организације пред властима
1. заступник, заменик беглербега *(вид.)* или другог провинцијског гувернера;
2. лице које је пред властима заступало једну градску четврт;
3. цехмајстор који је заступао свој еснаф пред властима.
Ћилер „смочница"; служба дворске оставе.

Улема људи високо образовани у муслиманском канонском закону, традицији и теологији.
Уста 1. мајстор у неком еснафу или администрацији;
2. титула у хијерархији дворског харема.

Факих правник; конзервативни проповедник, поклоник мишљења Мехмеда Биргивија (1522—1573).
Фен нека практична вештина или наука.
Ферман султанова заповест.
Фетва писан одговор на неко законско питање које даје шејхулислам *(вид.)* или који други муфтија *(вид.)*.
Футува 1. полурелигијско братство средњовековне Анадолије;
2. етика таквог братства.

Хадис 1. по предању, забележене речи и дела пророка Мухамеда.
2. проучавање тих предања.
Хазина (хазна) Благајна.
Хазине-дефтердар „дефтердар Благајне"; провинцијски чиновник; руководио је изворима прихода који су припадали Благајни.

Хајдарија овим именом су се покаткад називали путујући меламијски *(вид.)* дервиши.
Халветијски ред један од дервишких редова.
Халифа 1. именовани наследник;
2. ранг у бекташијском реду *(вид.)* дервиша.
Хамзавија присталица секте дервиша Хамзе Балија из Босне (умро 1573).
Ханбелијска школа једна од четири легалне школе сунијског *(вид.)* ислама, названа по свом оснивачу Ахмеду б. Ханбелу (умро 855).
Ханефијска школа једна од четири легалне школе сунијског *(вид.)* ислама; добила је име по свом номиналном оснивачу, Абу Ханифи (умро 767).
Харач намет који су плаћали немуслимани у исламским државама.
Харекет-и алтмишли виши ступањ алтмишли-медресе *(вид.)*.
Харекет-и хариџ виши ступањ хариџ-медресе *(вид.)*.
Харем женска одељења у муслиманској кући.
Харемски ага „ага харема"; главни црни евнух двора, називао се и дарусеаде-ага *(вид.)*.
Хариџ-медреса „спољна медреса"; медреса *(вид.)* где се држе припремни течајеви.
Хас лено султана, царског принца, беглербега *(вид.)* или санџак-бега *(вид.)* са годишњим приходом од преко сто хиљада акчи *(вид.)*.
Хасећија (хасеки) жена на двору према којој је султан имао посебне наклоности; позната и као *хас-одалик*.
Хас-ода Лична (султанова) одаја.
Хас-ода-баша старешина Личне (султанове) одаје.
Хас-одалик „царска наложница"; жена на двору према којој је султан исказивао посебне наклоности.
Хаџегјан начелник одељења у бирократији.
Хисба закони о јавном моралу, а особито о трговачком пословању; познати и као ихтисаб *(вид.)*.
Хукумет-санџак „самостални санџак"; аутономни наследни санџак *(вид.)* у источној Анадолији којим је управљао племенски поглавица.
Хуруфијска секта езотеричка верска секта чији је оснивач Фадлулах (умро 1394).
Хутба проповед после молитве петком у којој се спомиње султаново или халифино име.

Чакирџи-баша „главни соколар"; руководилац султанових соколара.
Чауш дворски службеник, често упућиван у провинције да однесе и изврши наређења.
Чауш-баша „главни чауш"; старешина чауша на двору.

Челеби(ја) 1. почасна титула коју су добијали припадници виших класа; 2. назив вође неког верског реда, нарочито мевлевијског *(вид.)*.
Черибаша „заповедник трупа"; официр у провинцији, командант одреда спахија *(вид.)* са тимарима.
Чешнегир-баша „главни кушач"; руководилац султанових кушача.
Чикма унапређење ичоглана *(вид.)* у војну или неку вишу дворску службу.
Чифт јединица мере за обрадиву земљу, чија величина варира од 60 до 150 дунума *(вид.)*.
Чифт-бозан-акча „глоба за напуштену баштину"; ову глобу плаћао је сељак спахији са тимаром *(вид.)* због напуштања спахијине земље.
Чифт-ресми „данак на баштину"; овај намет је у готовом плаћала муслиманска раја *(вид.)* која је уживала један чифт земље.
Чохадар чувар султановог одела.

Царија „робиња", најнижи степен у хијерархији дворског харема *(вид.)*.
Цебелија наоружан нерегуларни војник кога је водио у рат тимарник *(вид.)*.
Цебеџи-баша „главни оружар"; старешина султанових оружара.
Целалија бунтовник против владе у Анадолији у шеснаестом веку.
Цизја намет којем су подлегали немуслимани у исламским државама.

Шагирд (шегрт) 1. почетник у неком занатском еснафу или бирократији; 2. степен у хијерархији дворског харема *(вид.)* изнад царије *(вид.)*, а испод гедиклије *(вид.)*.
Шејх „старешина"; „поглавар"
1. популарни верски вођ;
2. племенски поглавица;
3. султанов духовни учитељ;
4. верски поглавар неког занатског еснафа.
Шејхулислам највиши достојанственик улеме *(вид.)*.
Шеријат исламско сакрално право.
Ши'ити присталице ши'ије, муслиманске секте која је Алију, четвртог халифу, сматрала првим правим имамом после Мухамеда.

НАПОМЕНЕ

I ДЕО: КРАТАК ПРЕГЛЕД ОСМАНСКЕ ИСТОРИЈЕ, 1300—1600.

1. *Корени османске државе*

1. H. A. Gibbons *The Foundation of the Ottoman Empire*, Oxford, 1916, глава I; N. Iorga, *L'interpénétration de l'Orient et de l'Occident au Moyen-Age*, Bulletin de la Section historique de l'Académie Roumaine, XIII, Bucarest, 1927. Супротно гледиште њиховој теорији да се корени османске државе налазе у Византији износе M. F. Köprülü, *Les origines de l'empire Ottoman*, Paris, 1935; и P. Wittek, *The Rise of the Ottoman Empire*. London, 1538.
2. H. A. R. Gibb (прев.), *The Travels of Ibn Battuta*, London, 1958, I, 42.

2. *Од пограничне кнежевине до царства, 1354—1402.*

1. G. G. Arnakis, *Gregory Palamas Among the Turks and Documents of his Captivity as Historical Sources*, Speculum, XXVI (1951), 104—118.
2. C. Jireček, *Geschichte der Bulgaren*, 309.
3. H. Inalcik, *L'empire Ottoman*, Rapports, The First International Congress of South-East European Studies, Sofia, 1969, 80—85.
4. G. Ostrogorski, *Pour l'histoire de la féodalité byzantine* (превели H. Grégoire и P. Lemerle), Brussels, 1954; G. Ostrogorski, *Quelques problèmes d'histoire de la paysannerie byzantine*, Brussels, 1956; P. Charanis, *On the Social and Economic Organization of the Byzantine Empire in the Thirteenth Century and Later*, Byzantinoslavica, XII (1959), 94—153; D. Angelov, *Certains aspects de la conquête des peuples balkaniques par les Turcs*, Byzantinoslavica, XVII (1959), 220—75; D. Angelov, *Zur Frage des Feudalismus auf dem Balkan im XIII bis zum XIV Jhr.* Études Historiques à l'Occasion du XIe Congrès International des Sciences Historiques. Stockholm, 1960, Sofia, 1960, 107 и д.
5. H. Inalcik, *Osmanlilarda Raiyyet Rüsûmu*, Belleten, XXIII (1959), 575—610 (на турском језику); H. Inalcik *Čift-resmi* у Encyclopaedia of Islam.

6. Вид. H. Inalcik, *Ottoman Methods of Conquest*, Studia Islamica, II (1954), 103—29.
7. Вид. *Bāyezīd I* у *Encyclopaedia of Islam*.

3. Интерегнум и обнова

1. N. Iorga, *Notes et extraits pour servir à l'histoire des croisades au XVe siècle*, Paris, 1899, 486—8.
2. О Мурату II вид. *Islâm Ansiklopedisi*, VII, 588—615 (на турском језику).

4. Османско царство се коначно учвршћује, 1453—1526.

1. О опсади Цариграда вид. S. Runciman, *The Fall of Constaniple*, Cambridge, 1965.
2. Franz Babinger, *Mehmed der Eroberer und seine Zeit*, München, 1953, 212—13.
3. Zorzi Dolfin, *Assiedo e presa di Constantinopoli nell'anno 1453*, München, 1868, глава 20.
4. О Мехмеду II вид. Babinger, *Mehmed der Eroberer und seine Zeit*, као и приказ овога дела: H. Inalcik, *Mehmed the Conqueror (1432—1481), and His Time*, Speculum, XXXV—3 (јули 1960), 408—27.
5. О Бајазитовој иностраној политици вид. S. N. Fisher, *The Foreign Relations of Turkey, 1481—1512*, Urbana, 1948; H. Sohrweide, *Der Sieg der Safeviden in Persien und seine Rückwirkungen auf die Schiiten Anatoliens im 16. Jahrhundert*, Der Islam, 41 (1965).

5. Османска држава као светска сила, 1526—1596.

1. Селим I је потврдио капитулације које су мамелучки султани дали каталонском конзулу и Французима у Египту 1517. године. Сулејман I их је обновио приликом свог устоличења. Оне капитулације о којима су водили преговоре Ибрахим-паша и Ж. де Ла Форе, изасланик кога је Франсоа I послао султану 1536. године, Сулејман I никада није потврдио; према томе, нема капитулација из 1536. Прве капитулације које су Турци дали Французима потичу тек из 1569. године. Вид. *Imtiyāzāt* у Encyclopaedia of Islam.
2. E. Benz, *Vittenberg und Byzanz*, Marburg, 1949; S. A. Fisher—Galati, *Ottoman Imperialism and German Protestantism, 1521—1555*, Cambridge, Mass., 1959; K. M. Setton, *Lutheranism and the Turkish Peril*, Balkan Studies, III—I (1962), 136—65.

6. Опадање османског царства

1. M. Guboglu, *Paleografia si diplomatica Turco-Osmana*, Bucarest, 1958, стр. 167, факсимил бр. 7.
2. H. Wood, *A History of the Levant Company*, London, 1909, 37.
3. A. B. Hinds (изд.), *Calender of State Papers*, Venice, London, 1909, XV, документи бр. 194, 299, 352, 587, 903.
4. Ö. L. Barkan, *Essai sur les données statistiques des registres de recensement dans l'empire ottoman aux XVe et XVIe siècles*, Journal of Economic and Social History of the Orient, I—1, 23—5.
5. P. Masson, *Histoire du commerce français dans le Levant au XVIIe siècle*, Paris, 1896, стр. XIX—XXIII.
6. Вид. C. D. Rouillard, *The Turk in French History, Thought and Literature*, Paris, 1938; Bertrandon de La Broquière (изд. Ch. Schefer), *Voyage d'Outremer*, Paris, 1892; R. Schwoebel, *The Shadow of the Crescent*, New York, 1967.

II ДЕО: ДРЖАВА

7. Успон османске династије

1. Neshrī (изд. Fr. Taeschner), *Gihānnümā*, *Leipzig*, 1951, 194.
2. Babinger, *Mehmed der Eroberer und seine Zeit*, 168.
3. Исто, 226.

8. Како се ступало на престо

1. Findiklili, Mehmed Aga (изд. A. Refik), *Silāhdār Tarihi*, Istanbul, 1928, II, 297.

9. Османско схватање државе и класног система

1. M. H. Zotenberg (превод), *Chronique*, Paris, 1919, II, 2, 340.
2. R. R. Arat (изд.), Ankara, 1959, стихови 2057—9.
3. Исто, стихови 5479—90.
4. *Ta'rikh-i Abu'l-Fath*, Istanbul, стр. 13.
5. Tabari, *Chronique*, 218—32.
6. M. Minovi (изд.), *Kalilah wa Dimnah*, Tehran, стр. 319; *Nizām al-Mulk* (изд. H. Darke), *Siyar al Mulūk*, Tehran, 1962, 178—9; о Сасанидима вид. A. Christensen, *L'Iran sous les Sassanides*, Copenhagen, 1936, 93—4, 362, 383.

10. *Законодавство: султански закон (канун) и верски закон (шеријат)*

1. M. Ārif (изд.), *Tā'rikh-i „Osmānī Endjümeni Medjmū'asi"*, додатак.
2. J. von Hammer, *Des osmanischen Reichs Staatsverfassung und Staatsverwaltung*, I—II; Wien, 1815; O. L. Barkan *XV ve XVI inci asirlarda Osmanli Imparatorlugunda ziraî ekonominin hukukî ve malî esaslari*, Istanbul, 1943.
3. Вид. H. Inalcik, *Raiyyet Rüsûmu*, Belleten, XXIII (1959), 575—608.
4. H. Inalcik, *Adâletnâmeler*, Türk Tarih Belgeleri Dergisi (Турско историјско друштво, Анкара), II—3/4, 65—7.
5. Вид. напомену бр. 2.
6. О овом питању вид. M. F. Köprülü, *Alcune osservazione intorno all'influenza delle instituzioni bizantine sulle instituzioni ottomane*, Rim, 1953.
7. Збирку закона ове врсте приредили су R. Anhegger и H. Inalcik, *Kānūnnāme-i sultānī ber mūceb-i 'ōrf-i 'Osmānī*, Ankara, 1956.
8. Вид. H. Inalcik, *Osmanlilar'da Raiyyet Rüsûmu*, Belleten, XXIII (1959), 575—608.

11. *Двор*

1. *Kavānīn-i Yeniçeriyān*, рукопис у Topkapi Sarayi Museum, Revan K. nos 1319, 1320.
2. B. Miller, *The Palace School of Muhammed the Conqueror*, Cambridge, Mass., 1941, 133.
3. A. H. Lybyer, *The Government of the Ottoman Empire in the Time of Suleiman the Magnificent*, Cambridge, Mass., 1913, 71.
4. Ç. Uluçay, *Osmanli Sultanlarina Aşk Mektuplari*, Istanbul, 1950, 31.

12. *Централна администрација*

1. V. Grecu (изд.), *Istoria Turco-Bizantina*, Bucarest, 1958, 178.
2. Исто, 187—97.
3. *Illustrations de B. de Vigenère Bourbonnois sur l'histoire de Chalcocondyle Athénien*, у *Histoire de la décadence de l'empire grec et l'établissement de celuy des Turcs*, Rouen, 1660, 19.
4. У *Tā'rikh-i 'Osmānī Endjümeni Medjmu'asi*, додатак, стр. 10.
5. Вид. H. Inalcik, *Fatih Devri üzerinde Tetkikler ve Vesikalar*, Ankara, 1954, 217—19.

13. *Провинцијска администрација и тимарски систем*

1. Fr. Babinger, *Die Aufzeichnungen des Genuesen Jacopo-de-Promontorio über den Osmanenstaat um 1475*, Sitzungsb. der Bayer. Akad. der Wissens., Phil.—His. Kl., II, 8, 1956.

2. Вид. Cengiz Orhonlu, *Osmanli Imparatorlugunda Göçebeleri iskân teşebbüsleri*, Istanbul, 1960.
3. Ö. L. Barkan, *Les formes de l'organisation du travail agricole dans l'empire ottoman aux XVe et XVIe siècles*, Revue de la Faculté des Science Économiques de l'Université d'Istanbul, II (1940), 198—254, 165—180.
4. *A Voyage into the Levant*, у *A Collection of Voyages and Travels... compiled from the curious and valuable library of the late Earl of Oxford*, London, 1745, 533.
5. Вид. нпр. S. J. Shaw, *The Budget of Ottoman Egypt, 1005—1006/1596—1597*, Mouton, Hague, 1969.

III ДЕО: ПРИВРЕДНИ И ДРУШТВЕНИ ЖИВОТ

14. *Османско царство и међународна трговина*

1. Вид. H. Inalcik, *Bursa and the Commerce of the Levant*, Journal of Economic and Social History of the Orient, III—2 (1960). 131—42.
2. Gibb (изд.), *The Travels of Ibn Battuta*, 450—52.
3. J. E. Tefler (изд.), *Travels and Bondage*, London, 1879, 34.
4. G. R. E. Richards, *Florentine Merchants in the Age of the Medicis*, Cambridge, Mass., 1932, 122.
5. Вид. *Harīr* у *Encyclopaedia of Islam*.
6. Вид. моју студију *Bursa and the Commerce of the Levant*, 137.
7. О османско-португалском сукобу на Индијском океану вид. L. Dames, *The Portuguese and Turks in the Indian Ocean in the Sixteenth Century*, Journal of the Royal Asiatic Society, 1921, део I; E. Denison Ross, *The Portuguese in India and Arabia, 1517—1538*, нав. часопис, 1922, део I; R. B. Serjeant, *The Portuguese of the South Arabian Coast*, Oxford, 1963; Hajji Khalifeh, *The History of the Maritime Wars of the Turks (превод* J. Mitchell), London, 1831; L. O. Schuman, *Political History of the Yemen at the Beginning of the Sixteenth Century*, Amsterdam, 1961.
8. F. Braudel, *La Méditerranée et le monde méditerranéen à l'époque de Philippe II*, Paris, 1949, 425—33.
9. О трговини у Анталији вид. моју студију *Bursa and the Commerce of the Levant*, 143.
10. F. Dalsar, *Bursa'da Ipekcilik*, Istanbul, 1960, 166, 191—3.
11. Richards, *Florentine Merchants in the Age of the Medicis*, 120—1.
12. Вид. *Imtiyāzāt* у Encyclopaedia of Islam.
13. Вид. H. Inalcik, *Remarks on an Essay on the Economic Situation of Turkey During the Foundation and Rise of the Ottoman Empire*, Belleten, XV (1951), 656—61; Ö. L. Barkan, XVI. *Asrin Ikinci yarisinda Türkiye'de Fiyat Hareketleri*, Belleten, XXXIV (1970), 557—607.

15. Османски градови и мрежа путева. Градско становништво, еснафи и трговци

1. I. Neshri (изд. Fr. Taeschner), 182.
2. Вид. Ö. L. Barkan — E. H. Ayverdi (изд.), *Istanbul Vakiflari Tahrir Defteri*, Истанбул, 1970. Ваља истаћи да је веома мали број вакуфа заснивао нове верске и хуманитарне институције с трговинским установама које су их издржавале. Ови вакуфи су, углавном, били малих размера.
3. R. Mantran, *Istanbul dans la seconde moitié du XVIIe siècle*, Paris, 1962, 44—7.
4. Ове бројке наводи Hüseyin Hezārfen (вид. Barkan—Ajverdi, Увод). Уп. с неоспорно претераним цифрама које даје Евлија Челебија, R. Mantran, 353—7.
5. La Boullaye-Le Gouz, *Les voyages et observations du Sueur de La Boullaye-Le* Gouz, Paris 1653, навод Mantran-a (нап. бр. 3), 481 (нап. бр. 2).
6. О путевима у Османском Царству вид. R. Taeschner, *Das anatolische Wegenetz nach osmanischen Quellen*, I—II, Leipzig, 1924—6; O. Zirojević, *The Constantinople Road from Beograd to Sofia*, Београд, 1970 (на српском језику).
7. *Die Heerstrasse von Belgrad nach Constantinopel und die Balkanpässe*, Prague, 1877, 113.
8. Ö. L. Barkan, *Kolonizatör Türk Dervişleri*, Vakiflar Dergisi, II (1942), 305—53.
9. Ibn Battuta, 419.
10. Такође вид. Akhī у *Encyclopaedia of Islam*.
11. B. Lewis, *The Islamic Guilds*, *Economic History Review*, VIII, 1 (1937), 20—37.
12. G. Baer, *The Administrative, Economic and Social Functions of Turkish Guilds*, Intern. Journal of Middle East Studies, I (1970); такође *Harīr* у Encyclopaedia of Islam.
13. Evliyā Celebi, *Seyahatnāme*, књ. 3, Istanbul, 287; Naima, *Ta'rikh*, књ. 5, 97.
14. H. Inalcik, *The Capital Formation in the Ottoman Empire*, The Journal of Economic History, XXIX, 97—140.

IV ДЕО: РЕЛИГИЈА И КУЛТУРА У ОСМАНСКОМ ЦАРСТВУ

18. Тријумф фанатизма

1. Вид. P. Kahle, *Die verschollene Colombus-Karte von 1498 in einer türkischen Weltkarte von 1513*, Berlin, 1933.

19. Народна култура и тарикати — мистички редови

1. *Istoria Turco-Bizantina*, Bucarest, 1948, 148—50.
2. F. Babinger, *Von Amurath zu Amurath*, Oriens. III—2 (1950), 254.
3. Вид. J. K. Birge, *The Bektashi Order of Dervishes*, London, 1937.

БИБЛИОГРАФИЈА

(ИЗБОР)

I. ОПШТЕ ИСТОРИЈЕ

J. von Hammer-Purgstall, *Geschichte des osmanischen Reiches*, I—X, Pest, 1827—35 (reprint, Graz, 1963). Дело углавном написано према османским хроникама.

J. W. Zinkeisen, *Geschichte des osmanischen Reiches in Europa*, I—VII, Hamburg und Gotha, 1840—63 (reprint, 1962). Систематски приказ према европским изворима.

N. Iorga, *Geschichte des osmanischen Reiches*, I—V, Gotha, 1908—13 (reprint 1962). С нагласком на историји Балкана.

I. H. Uzunçarşili, *Osmanli Tarihi*, I—IV, Ankara 1947—59 (на турском).

Demetrius Cantemir, *The History of the Growth and Decay of the Ottoman Empire (превео* N. Tindal), London, 1734.

Fr. Sansovino, *Historia universale dell'origine et imperio de Turchi*, Venezia, 1582.

P. Ricaut (Rycaut) and R. Knolles, *The Turkish History from the Original of that nation to the Growth of the Ottoman Empire*, I—III, London, 1687—1700.

R. F. Kreutel, *Vom Hirtenzelt zur Hohen Pforte*, Graz, 1959. Немачки превод Ашикпашазадеове историје која садржи османске традиције XIV и XV века

Краће историје

S. Lane-Pool, *The Story of Turkey*, *London*, 1888. Османска историја у једној књизи. Застарела.

E. S. Creasy, *History of the Ottoman Turks*, London, 1877 (reprint, Beirut, 1961).

R. Davison, *Turkey*, Englewood Cliffs, N. J., 1968.

D. Vaughan, *Europe and the Turk*, 1350—1700, Liverpool 1954.
Cambridge History of Islam, I, Cambridge, 1970, 263—393.

II. БИБЛИОГРАФИЈЕ

J. K. Birge, *A Guide to Turkish Area Studies*, Washington, 1949.
V. Michoff, *Sources bibliographiques sur l'histoire de la Turquie et de la Bulgarie*, I—IV, Sofia, 1914—34.
V. Michoff, *Bibliographie des articles de périodiques allemands, anglais et italiens sur la Turquie et la Bulgarie*, Sofia, 1938.
Historiographie Yougoslave, 1955—1965, Beograd, 1965.
Modern Greek Culture: A Selected Bibliography in English-French-German-Italian (треће изд.), Athens, 1970.
Bibliographie d'Etudes Balkaniques, I: 1966, Sofia, 1968; II: 1967, Sofia, 1969.
J. D. Pearson, *Index Islamicus, 1906—1955, A Catalogue of Articles on Islamic subjects in Periodicals and Other Collective Publications*, Cambridge, 1958; *Supplement*. 1956—1960, Cambridge, 1962; *Supplement*, 1960—1965, Cambridge 1967. Свака књига има посебан одељак о Османлијама.
Enver Koray, *A Bibliography of the Turkish Publications on History*, 1729—1955, I, Ankara, 1952 (на турском); VI 1955—1968, Ank. 1971.
B. Lewis — P. M. Holt (изд.), *Historians of the Middle East*, Oxford, 1962.
Istanbul Kütüphaneleri Tarih — Gografya Yazmalari Katalogu I Türkçe Tarih Yazmalari, I—X, Istanbul, 1943—51. Каталог турских рукописа у цариградским библиотекама.
Franz Babinger, *Geschichtsschreiber der Osmanen und ihre Werke*, Leipzig, 1927. Библиографија османских хроника, објављених и необјављених, с биографијама писаца.
B. Spuler und L. Forrer, *Der vordere Orient in islamischer Zeit*, Bern, 1955, стр. 193—215. Објашњења библиографија о Османлијама.
L. Forrer, *Handschriften osmanischer Historiker in Istanbul*, Der Islam, XXVI—2, 173—220.
A. S. Levend, *Gazavâtnâmeler ve Mihal-oglu Ali Bey Gazavâtnâmesi*, Ankara, 1958 (на турском). Библиографија османске литературе о војним походима са издањем Али-бегове *Газават-наме*.
Fehmi E. Karatay, *Topkapi Sarayi Müzesi Kütüphanesi, Türkçe Yazmalar Katalogu*, I—II, Istanbul, 1961. Каталог турских рукописа у библиотеци Топкапи-сараја.
Fehmi E. Karatay, *Topkapi Sarayi Müzesi Kütüphanesi, Farsca Yazmalar Katalogu*, Istanbul, 1961. Каталог персијских рукописа.

Carl Göllner, *Turcica, Die europäischen Turkendrucke des XVI. Jahrhunderts*, I: 1501—1550, Bucarest-Berlin 1961; II: 1551—1600, Bucarest-Baden 1968. Исцрпан преглед.
H. Bowen, *British Contributions to Turkish Studies*, New York, 1945.
Berna Moran, *A Bibliography of the Publications in English Concerning the Turks, XV—XVIIIth Centuries*, Istanbul, 1964.

III. НАЈВАЖНИЈИ ЧАСОПИСИ, ЕНЦИКЛОПЕДИЈЕ И РЕЧНИЦИ

а. На турском

Târâh-i Osmini Encümeni Mecmuasi 1911—22, настављено као: *Türk Tarih Encümeni Mecmuasi*, 1922—31.
Tarih Vesikalari, изд. Минист. просвете, I—XVII (1941—58).
Belleten, изд. Турског историјског друштва. Анкара, од 1937.
Tarih Dergisi, изд. Филозофског факултета Универзитета у Истанбулу, од 1949.
Türkiyat Mecmuasi, изд. Институт за туркологију, Istanbul, од 1925.
Tarih Araştirmalari Dergisi, изд. Филозофски факултет Универзитета у Анкари, од 1963.
Belgeler, изд. Турско историјско друштво, Анкара. Периодична публикација за објављивање докумената.
Vakiflar Dergisi. Ankara, од 1938. Часопис који објављује документа и студије о вакуфским установама.
Islâm Ansiklopedisi, Istanbul, од 1950. Турски превод првог издања *Енциклопедије ислама* (на фр., нем. и енгл.), с допунама и члановима који се односе на Турке. Неопходан приручник.
M.Z.Pakalin, *Osmanli Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlügü*, I—III, Istanbul 1946—55. Речник османских истор. термина и израза (на турском).
M. Süreyya, *Sicill-i Osmâni*, I—IV, Istanbul, 1890—95 (на турском). Османски биографски речник.

б. На западним језицима

Mitteilungen zur osmanischen Geschichte, I—II, Wien, 1921—3.
Archivum Ottomanicum изд. T. Halasi-Kun — H. Inalcik, Leiden (почетак излажења 1973).
Turcica, Revue d'études turques, од 1969 (Paris).
A. Tietze — H. and R. Kahane, *The Lingua Franca in the Levant*, Urbana, 1958.

C. Mostras, *Dictionaire géographique de l'Empire Ottoman*, St. Petersbourg, 1873.

Encyclopaedia of Islam (l'Encyclopédie de l'Islam), ново изд. Leiden-London, 1960, допуњено до слова I год. 1971. Неопходан приручник.

IV. ОСМАНСКЕ ДИПЛОМАТИКЕ И ЗБИРКЕ ИЗВОРА

а. Османски извори

F. Kraelitz-Greifenhorst, *Osmanische Urkunden in türkische Sprache aus der zweiten Hälfte der 15. Jhr.*, Wien, 1921.

L. Fekete, *Einführung in die osmanisch-türkische Diplomatik der türkischen Bottmässigkeit in Ungarn*, Budapest, 1926.

L. Fekete, *Die Siyāqat-Schrift in der türkischen Finanzverwaltung*, I—II, Budapest, 1955.

J. Reychman — A. Zajaczkowski. *Handbook of Ottoman-Turkish Diplomatics*, ревидирано и проширено, превод: A. S. Ehrenkreutz, изд. T. Halasi-Kun, Hague — Paris, 1968.

Arşiv Kilavuzu, I—II, Istanbul, 1938—40. Каталог докумената у архивима Топкапу-сараја. Непотпун.

L. Fekete, *Ueber Archivalien und Archivwesen in der Türkei*, Acta Orientalia, III/iii (1953).

S. Shaw, *Archival Sources for Ottoman History: The Archives of Turkey*, Journal of the American Oriental Society, 80 (1960), 1—12.

Bernard Lewis, *The Ottoman Archives, a Source for European History*, Report on Current Research, Washington, 1956, 17—25.

Bernard Lewis, *The Ottoman Archives as a Source of History for the Arab Lands*, Journal of the Royal Asiatic Society, 1951, 139—155.

Bernard Lewis, *Studies in the Ottoman Archives*, BSOAS, XVI—3 (1954), 469—501.

Bernard Lewis, *Notes and Documents from the Turkish Archives*, Jerusalem, 1952.

A. Bombaci, *La collezione di documenti turchi dell'archivio di Venezia*, Riv. Studi Orient., XXIV (1949).

Г. Елезовић, *Турски споменици*, I, 1—2, Београд, 1940—52.

K. Schwartz, *Osmanische Sultansurkunden des SINAI-Klosters*, Freiburg, 1970.

T. Gökbilgin, *Edirne ve Paşa Livasi*, Istanbul, 1952 (на турском). Збирка вакуфских докумената и финансијских списа који се односе на Румелију XV и XVI века.

Istanbul Vakiflari Tahrir Defteri, 953 (1546), изд. Ö. L. Barkan—E. H. Ayverdi Вакуфски документи о Цариграду.

б. Збирке докумената на западним језицима

A. von Gevay, *Urkunden und aktenstücke zur Geschichte der Verhältnisse zwischen Oesterreich, Ungarn und der Pforte im xvi. und xvii. Jahrh.*, I—III, Wien, 1838—42.

E. Alberi, *Relazione degli ambasciatori Veneti al senato*, I—III, Firenze, 1840, 1844, 1855.

E. Charrière, *Négociations de la France dans le Levant*, I—IV, Paris, 1848-60. Збирка француских докумената, 1515—1589.

I. de Testa *Recueil des Traités de la Porte Ottomane avec les puissances étrangères*, I—X, Paris, 1864—1901.

P. Duparé, *Recueil des instructions aux ambassadeurs et ministres de France*, vol. XXIX, Turquie, Paris, 1969.

V. ЗАПАДНИ ПУТОПИСЦИ

F. Babinger, *Die Aufzeichnungun des Genuesen Iacopo de Promontorio-de Campis über den Osmanenstaat um 1475*, München, 1957.

A. von Harff, *The Pilgrimage of Arnold von Harff* (превод M. Letts), London, 1946.

M. Sanuto, *I Diarii*, I—LVIII, Venezia, 1879—1903.

Th. Spandugino, *De la Origine degli imperatori ottomani, ordini dela corte, forma del guerreggiare, loro religione, rito et costumi della natione*, објављено у: Sathas, *Documents inédits*, IX, Paris, 1890, 138—261.

G. A. Menavino, *Trattato de' costumi et vita de' Turchi*, Firenze, 1548.

H. Dernschwam, *Tagebuch einer Reise nach Konstantinopel und Kleinasien* (1553—1555), изд. F. Babinger, München, 1923. Један од најбољих описа свакидашњег живота у Турској.

J. Chesneau, *Le Voyage de Monsieur d'Aramon (1549)*, изд. Ch. Schefer, Paris, 1887.

G. Postel, *De la République des Turcs*, Poitiers, 1552.

Kaiserliche Gesandtschaften aus Goldene Horn, изд. Karl Teply, Stuttgart, 1968.

C. de Villalon, *Viaje de Turquia*, 1557, у: M. Serrano y Sanz, *Autobiografias y Memorias*, Madrid, 1905.

N. de Nicolay, *Les Navigations, pérégrinations et voyages*, Antwerp, 1576.

P. Belon du Mans, *Les observations de plusieurs singularités et choses mémorables trouvées en Grèce, Asie, Judée Egypte, Arabie et autres pays*, Paris, 1588.

Reinhold Lubenau, *Beschreibung der Reisen (1573—1589)*, изд. W. Sahm, Königsberg, 1912.
Du Fresne Canaye, *Voyage du Levant (1573)*, изд. H. Hauser, Paris, 1897.
Johann Wild, *Neue Reysbeschreibung eines gefangenen Christen, 1604—10*, Nürnberg, 1613.
A. Carayon, *Relations inédites des missions de la Société de Jésus à Constantinople*, Paris, 1864.
Thomas Roe, *The Negotiations... in his Embassy to the Ottoman Porte, from the Year of 1621 to 1628*, изд. S. Richardson, 1740.
G. Sandys, *Travels (1610)*, London, 1652 (пето изд.).
T. Sherley, *Discourse of the Turks*, изд. E. Denison Ross, London, 1936
A. Sherley, *His Relations of his Travels*, London, 1613.
H. Blount, *A Voyage into the Levant*, London, 1636 (друго изд.)
Alberto Bobovio (Ali Bey), *Relazione del Seraglio del Gran Signore*, објављено у: Cornelio Magni, *Viaggie dimore per la Turchia*, Venezia, 1682.

VI. РАЗДОБЉА ОСМАНСКЕ ИСТОРИЈЕ (ПОЛИТИЧКА ИСТОРИЈА)

а. Корени

Fr. Giese, *Das Problem der Entstehung des osmanischen Reiches*, Zeitschrift für Semitistik und verwandte Gebiete, II (1924), 246—71. Прва критичка студија о пореклу османске државе из пера једног специјалисте. Истиче улогу *ахија*.
H. A. Gibbons, *The Foundation of the Ottoman Empire*, Oxford, 1916 (reprint 1968). Опис османских освајања 1300—1402.
M. Fuad Köprülü, *Les Origines de l'Empire Ottoman, Paris, 1935*. Критикујући Гибонову теорију византијског порекла Османлија и османске државе, Ceприли на основу оријенталних извора истиче њихово анадолско селџучко порекло.
M. F. Köprülüzâde, *Bemerkungen zur Religionsgeschichte Kleinasiens*, Mitteilungen zur osmanischen Geschichte, I, 203—22.
M. Fuad Köprülü, *Проблеми етничког порекла Османског Царства*, Belleten, VII (Ankara, 1943), 219—314 (на турском). Свестрана студија о овоме пореклу.
C. Cahen, *Pre-Ottoman Turkey*, London, 1968. Сажета историја Анадолије до Османлија.
O. Turan, *Anatolia in the Period of the Seljuks and the Beyliks*, The Cambridge History of Islam, Cambridge, 1970, 231—62.
P. Wittek, *Deux chapitres de l'histoire des Turcs de Roum*, Byzantion, XI (1936), 285—319.

P. Wittek, *The Rise of the Ottoman Empire*, London, 1938. Преглед ранијих студија о селџучком пореклу Османлија и истакнутој улози традиције *газија*.

б. Беглуци

P. Wittek, *Das Fürstentum Mentesche, Studie zur Geschichte Kleinasiens im 13—15. Jahrhundert*, Istanbul, 1934. Основна студија о образовању туркменских кнежевина у западној Анадолији.
P. Lemerle, *L'Emirat d'Aydin, Byzance et l'Occident, Recherches sur 'La geste d'Umur Pacha'*, Paris, 1957. Анализа овог важног турског извора коришћењем византијске грађе.
B. Flemming, *Landschaftsgeschichte von Pamphylien, Pisidien und Lykien im Spätmittelalter*, Wiesbaden, 1964.
I. H. Uzunçarşili, *The Beyliks in Anatolia*, Ankara, 1937 (на турском).
F. Köprülü, *Белешке о историји анадолских беглука*, Türkiyat Mecmuasi, II (1928), 1—32 (на турском).
Fr. Taeschner, *Beiträge zur Geschichte der Achis in Anatolien (14—15. Jahrhundert)*, Islamica, IV (1931), 1—47.
Fr. Taeschner, *Die islamische Futwwabunde*, ZDMG, 12 (1933), 6—49.
Fr. Taeschner, *Akhi*, Encyclopaedia of Islam, I (друго изд.).

в. Од пограничне кнежевине до царства (1352—1402)

Поред општих дела која су написали *Hammer*, *Zinkeisen* и *Jorga*, вид.:
I. Beldiceanu-Steinherr, *Recherches sur les actes des règnes des Sultans Osman, Orhan et Murad I*, München, 1967.
H. Inalcik, *Ottoman Methods of Conquest*, Stadia Islamica, II, 103—129.
G. G. Arnakis, *Османско племство*, Атина 1947 (на грчком). Значајна студија заснована на османским и византијским изворима.
G. G. Arnakis, *Gregory Palamas among the Turks and Documents of His Captivity as Historical Sources*, Speculum, XXVI (1951), 105—18.
The Travels of Ibn Battuta, превео H.A.R. Gibb, I—II, London, 1956—61. Орханов савременик.
P. Charanis, *The Strife Among the Palaeologi and the Ottoman Turks, 1370—1402*, Byzantion, XVI (1942—3), 286—314; XVII, 104—18. Студија писана према визант. изворима.
Fr. Babinger, *Beiträge zur Frühgeschichte der Türkenherrschaft in Rumelien (14—15. Jahrhundert)*, München, 1944.
H. Inalcik, *Edirne'nin Fethi*, Edirne'nin 600 Fetih Yildönümü Armagan Kitabi, Ankara, 1965, 137—59 (на турском).

D. Angelov, *Certains aspects de la conquête des peuples balkaniques par les Turcs*, Byzantinoslavica, XVII (1956), 220—75.
M. Braun, *Kosovo*, Leipzig, 1937.
M. Braun, *Lebensbeschreibung des Despoten Stefan Lazarević von Konstantin dem Philosophen im Auszug herausgegeben und übersetzt*, Göttingen, 1956.
H. Inalcik, *Bāyazīd I*, Encyclopaedia of Islam, I (друго изд.).
A. S. Atiya, *The Crusade of Nicopolis*, London, 1938.
M. Silberschmidt, *Das orientalische Problem zur Zeit der Entstehung des türkischen Reiches*, *1381—1400*, Leipzig, 1923. Значајна студија заснована на византијским документима.
M. M. Alexandrescu-Dersca, *La campagne de Timur en Anatolie*, 1402, Bucarest, 1942. Приказ у: *Belleten*, XI—42 (1947), 341—5.
G. Ostrogorsky, *La prise de Serrès par les Turcs*, Byzantion, 35 (1965), 302—19.
H. H. Giesecke, *Das Werk des Aziz ibn Ardašir Astarābādī, Ein Quelle zur Geschichte des Spätmittelalters in Kleinasien*. Leipzig, 1940. Значајан извор за историју централне Анадолије у другој половини XIX века.
Ernst Werner, *Die Geburt einer Grossmacht — Die Osmanen (1300—1481, Ein Beitrag zur Genesis des türkischen Feudalismus*, Berlin, 1966. Марксистичко тумачење.

г. Интерегнум и обнова (1402—51)

P. Wittek, *De la défaite d'Ankara à la prise de Constantinople*, Revue des Etudes Islamiques, 12 (1938), 1—34. Расправа о питањима из доба интерегнума.
J. W. Barker, *Manuel II Palaeologus, 1391—1425*, New Brunswick, 1969.
H. J. Kissling, *Das Menāqybnāme Scheich Bedr ed-dîns, des Sohnes des Richters von Samavna*, ZDMG, 100 (1950), 112—76.
H. Inalcik, *Arnawutluk*, Encyclopaedia of Islam, I, 653—8 (друго изд.).
Bertrandon de La Broquière, *Le Voyage d'Outremer*, изд. Ch. Schefer, Paris, 1892. Писац је посетио Османско царство 1432—3.
Ducas, *Istoria Turco-Bizantina* (1341—1462), изд.. Vasile Grecu, Bucarest, 1958. Значајан извор за владу Мурата II и Мехмеда II.
F. Thiriet, *Régestes des délibérations du Senat de Venise concernant La Romanie*, I—III, Paris, 1958—61.
N. Jorga, *Notes et Extraits pour servir à l'histoire des croisades au XVe siecle*, I—II, Paris, 1899.
W. Miller, *Essays on the Latin Orient*, Cambridge, 1921.
A. E. Vacalopoulos, *Les limites de l'empire byzantin*, Byzant: Zeitschrift, 55 (1962), 56—65.

G. Beckmann, *Der Kampf Kaiser Sigmunds gegen die werdende Weltmacht der Osmanen (1392—1437)*, Gotha, 190.
O. Halecki, *The Crusade of Varna*, New York, 1943.
J. Dabrovski, *L'année 1944*, Bulletin Inter. de l'Académie polonaise des sciences et des lettres, Classe d'his. et de phil., Cracovie, 1952. Гледиште супротно Халецком.
H. Inalcik, *Studies and Documents on the Reign of Mehmed the Conqueror*, Ankara, 1954. У првој глави (1—53), о питањима која се односе на кризу из 1444. расправља се у светлости једне новооткривене османске хронике.
F. Babinger, *Von Amurath zu Amurath, Vor- und Nachspiel der Schlacht bei Varna (1444)*, Oriens, III—2 (1950), 233—44.
H. Inalcik, *Murad II*, Islâm Ansiklopedisi, VIII, 589—615.
F. Taeschner — P. Wittek, *Die Vezirfamilie der Candarlyzāde (14—15. Jah.) und ihre Denkmäler*, Der Islam, 18 (1929), 60—115.
G. Ostrogorsky, *Byzance, état tributaire de l'empire turc*, Zbornik radova. (1958), 49—58.

д. Османско царство се коначно учвршћује (1453—1526)

F. Babinger, *Mehmed der Eroberer und seine Zeit*, München, 1953 (проширена итал. верзија: Torino, 1957); приказ: H. Inalcik, *Mehmed the Conqueror (1432—1481) and His Time*, Speculum, XXXV (1960), 408—27.
S. Runciman, *The Fall of Constantinople*, Cambridge, 1965.
A. Mercati, *Due lettere di Giorgio da Trebisonda a Maometto II*, Orien. Chr. Period, 9 (1943), 285—322.
Kritovoulos, *History of Mehmed the Conqueror*, превод: Ch. Riggs, Princeton, 1964.
H. Inalcik, *The Policy of Mehmed II toward the Greek Population of Istanbul and the Byzantine Buildings of the City*, Dumbarton Oaks Papers, 23 (1970), 213—49.
H. Inalcik, *Mehmed II*, Islâm Ansiklopedisi, VII, 506—35 (на турском).
E. Hocks, *Pius II und der Halbmond*, Freiburg i. Br., 1941.
Fr. Babinger, *Relazioni Visconteo-sforesche con la corte ottomana durante il sec. XV'*, Atti del Convegno di Studi su la Lombardia e l'Oriente, Milano, 1963.
A. Bombaci, *Venezia e l'impresa turca di Otranto*, Rivista Storica Italiana, 66 (1954), 159—203.
Fr. Babinger, *Lorenzo il Magnifico e la Corte ottomana*, Archivio Storico Italiano (1963).
Fr. Babinger, *Maometto II il Conquistatore e l'Italia*, Riv. Stor. It., 63 (1951).

S. Tansel, *Sultan II. Bayezit'in Siyasi Hayati* (Политичка историја владе Бајазита II), Istanbul, 1964 (на турском).

N. Beldiceanu, *La conquête des cités marchandes de Kilia et de Cetâteâ Alba par Bayezid II*, Südost-Forschungen XXIII, 36—115.

S. N. Fisher, *The Foreign Relations of Turkey, 1481—1512*, Urbana, 1948.

R. S. Schwoebel, *The Shadow of the Crescent: The Renaissance Image of the Turk (1453—1517)*, New York, 1967.

H. Pfefferman, *Die Zusammenarbeit der Renaissancepäpste mit den Turken*, Wintertuhr, 1946.

Donado da Lezze, *Historia Turchesca (1300—1514)*, изд. I. Ursu, Bucarest, 1909. Значајан савремени извор.

H. S. Kissling, *Sultan Bayezid II's Beziehungen zu Markgraf Francesco von Gonzaga*, München, 1965.

L. Thusane, *Djem-Sultan*, Paris, 1892. Уп. H. Inalcik, *Djem*, Encyclopaedia of Islam, II, 529—32 (друго изд.).

H. A. von Burski, *Kemâl Re'is: Ein Beitrag zur Geschichte der Türkischen Flotte*, Bonn, 1928.

F. Babinger, *Vier Bauvorschläge Lionardo da Vinci's an Sultan Bayezid II (1502—1503)*, Nachr. der Academie der Wissensch. in Göttingen (Phil.--his. Kl., 1958, I).

Fr. Babinger, *Kaiser Maximiliens I. "geheime Praktiken" mit den Osmanen (1510/11)*, Südost-Forschungen, XV (1956).

V. Minorsky, *La Perse au XVᵉ siècle entre la Turquie et Venise*, Paris, 1933.

H. Sohrweide, *Der Sieg der Safeviden in Persien und seine Rückwirkungen auf die Schiiten Anatoliens im 16. Jahrhundert*, Der Islam, 41 (1965), 95—223.

E. Eberhard, *Osmanische Polemik gegen die Safeviden im 16. Jahr. nach arabischen Handschriften*, Freiburg, 1970.

S. Tansel, *Yavuz Sultan Selim*, Istanbul, 1969 (на турском). Са издањем многих важних докумената из турских архива.

H. Jansky, *Die Eroberung Syriens durch Selim I*, Mitt. zur osmanischen Geschichte, II (1923), 173—241.

H. Jansky, *Die Chronik des Ibn Tūlūn als Geschichtsquelle über den Feldzug Sultan Selims I. gegen die Mameluken*, Der Islam, XVIII (1929), 24—33.

Ibn Iyas, *An account of the Ottoman Conquest of Egypt*, превео W .H. Salmon, London, 1921.

Marie-Therese Speiser, *Das Selimnāme des Sa 'di b. 'Abd al-Mute'āl*, Zürich, 1946.

H. Massé, *Selim Iᵉʳ en Syrie, d'après le Sélim-Nāme*, Mélanges René Dussaud, 2 (1939), 779—82.

H. A. R. Gibb, *Lutfi Paşa on the Ottoman Califate*, Oriens, 15 (1962), 287—95.

H. A. R. Gibb, *Some Considerations on the Sunni Theory of the Califate*, Studies on the Civilisation of Islam, изд. S. J. Shaw — W. R. Polk, Boston, 1962, 141—50.

C. A. Nallino, *Notes sur la nature du 'Califat' en général et sur la prétendu 'Califat Ottoman'*, Roma, 1919.

C. H. Becker, *Barthold's Studien über Kalif und Sultan*, Der Islam, vol. VI, 386—412.

M. Hartmann, *'Das Privileg Selims I für die Venezianer von 1517*, Orientalist. Stud. F. Hommel, vol. II (1918), 201—22.

Sinasi Altundag, *'Selim I*, Islâm Anksilopedisi, X, 423—34 (на турском). Посебно користан чланак због библиографије османских извора.

H. Edhem, *Sultan Selim's aegyptischer Feldzug*, Weimar, 1916.

R. B. Merriman, *Suleiman the Magnificent*, Cambridge, 1944.

L. Forrer, *Die osmanische Chronik des Rüstem Pascha*, Leipzig, 1923.

F. Tauer, *Histoire de la campagne du Suleyman Iᵉʳ contre Belgrade en 1521*, Prague, 1924.

J. H. Mordtmann, *Zur Kapitulation von Buda im Jahre 1526*, Budapest—Constantinople, 1918.

M. Pavet de Courteille, *Histoire de la campagne de Mohacz par Kemal Pacha Zadeh*, Paris, 1859.

ђ. Османско Царство као светска сила (1526—1596)

I. Ursu, *La politique orientale de François Iᵉʳ*, Paris, 1908.

E. Oberhummer, *Konstantinopel unter Suleiman dem Grossen*, München, 1902.

M. Luther, *Vom Kriege wider die Türcken*, Wittenberg (?) 1529.

F. Tauer, *Soliman's Wiener Feldzug*, Archiv Orientalni, 24 (1956).

W. Sturminger, *Bibliographie und Ikonographie der Türkenbelagerungen Wiens 1529 und 1683*, Graz—Köln, 1955.

K. Brandi, *Kaiser Karl V*, (I—II), München, 1937—41.

S. A. Fischer-Galati, *Ottoman Imperialism and German Protestantism. 1521—1555*, Cambridge, 1959.

H. Inalcik, *The Origin of the Ottoman-Russian Rivalry and the Don—Volga Canal*, Annales de l'Univ. d'Ankara, 1 (1947), 47—110.

S. Chew, *The Crescent and the Rose*, New York, 1937.

C. D. Rouillard, *The Turk in French History, Thought and Literature (1520—1660)*, Paris, 1941.

E. S. Forster, *The Turkish Letters of Ogier Chiselin de Busbecq, Imperial Ambassador at Constantinople, 1554—1562* (reprint), Oxford, 1968.

Serafettin Turan, *Rebellion of Prince Bayezid, Son of Sultan Süleyman*, Ankara, 1961 (на турском).
A. Vambery (изд. и превод), *Travels and Adventures of the Turkish Admiral Sidi Ali Reis*, London, 1899.
R. B. Serjeant, *The Portuguese Off the South Arabian Coast*, Oxford, 1963.
L. Dames, *The Portuguese and Turks in the Indian Ocean in the Sixteenth Century*, Journal of the Royal Asiatic Society, 1, 1921.
Hajji Khalifeh, *The History of the Maritime Wars of the Turks*, превод: James Mitchell, London, 1831.
E. Denison Ross, *The Portuguese in India and Arabia, 1517—1538*, J.A.S., 1, 1922.
W. E. D. Allen, *Problems of Turkish Power in the Sixteenth Century*, London, 1963.
A. Bombaci, *Le fonti turchi della battaglia delle Gerbe*, Revista di Studi Orientali, 19 (1941), 193—248.
A. C. Hess, *The Evolution of the Ottoman Seaborne Empire in the Age of the Oceanic Discoveries, 1453—1525*, The American Hist. Rev., LXXV—7 (1970), 1892—1919.

е. Опадање

M. Naima, *Annals of the Turkish Empire from 1591 to 1659*, превод: C. Fraser, 1, London, 1832.
L. von Ranke, *Die Osmanen und die spanische Monarchie*, Leipzig, 1877.
F. Braudel, *La Méditerranée et le monde méditerranéen à l'époque de Philippe II*, I—II (друго изд.), Paris, 1967.
U. Heyd, *Ottoman Documents on Palestine, 1552—1615*, Oxford, 1960.
Orhan Burian, *The Report of Lello, Third English Ambassador to the Sublime Porte*, Ankara, 1952.
S. Bono, *I corsari barbareschi*, Torino, 1964.
J. Pignon, *La milice des Janissaires de Tunis au temps des Deys (1590—1650)*, Cahiers de Tunis, IV (1956).
R. C. Anderson, *Naval Wars in the Levant, 1559—1853*, Princeton, 1952.
G. Hill, *A History of Cyprus*, I—IV, Cambridge, 1940—52.
H. Inalcik, *Ottoman Policy and Administration in Cyprus after the Conquest*, Ankara, 1969.
C. Roth, *The House of Nasi: the Dukes of Naxos*, Philadelphia, 1949.
G. E. Rothenberg, *The Austrian Military Border in Croatia, 1522—1747*, Urbana, 1960.
James C. Davis, *Pursuit of Power, Venetian Ambassadors' Reports on Turkey, France and Spain, 1560—1600*, New York, 1970.
Suraiya Faroghi, *Die Vorlagen (telhis) des Grosswesirs Sinan paša an Sultan Murād III*, Hamburg, 1967.
Cengiz Orhonlu, *Telhisler, (1597—1607)*, Istanbul, 1970. Извештаји великих везира султану.
N. H. Biegman, *The Turco-Ragusan Relationship, 1575—1595*, Hague—Paris, 1967.
A. H. Wratislaw, *Adventures of Baron Venceslas Wratislaw of Mitrowiz, 1599*, London, 1862.
Le Strange, *Don Juan of Persia, 1560—1604*, London, 1926.
P. Paolo Carali, *Fakhr ad-din II, Principe del Libano e la Corte di Toscana, 1605—1635*, I—II, Roma, 1936.
F. A. Behrnauer, *Kogabeg's Abhandlung über den Verfall des osmanischen Staatsgebäudes seit Sultan Suleiman dem Grossen*, ZDMG, 15 (1861), 272—332.
F. A. Behrnauer, *Das Nasihatnāme. Dritter Beitrag zur osmanischen Gesellschaft*, ZDMG, XVIII (Leipzig, 1864), 699—740.
Kātib Chelebi, *The Balance of Truth*, превео G. L. Lewis, London, 1957.
R. Tschudi (изд. и превод), *Das Asafnāme des Lutfi Pascha*, Berlin, 1910.
B. Lewis, *Ottoman Observers of Ottoman Decline*, Islamic Studies, I (Karachi, 1962), 71—87.
H. Inalcik, *The Ottoman Decline and Its Effects Upon the Reaya*, Реферат на Другом међународном конгресу за Југоисточну Европу, Athens, 1970.

VII. ОСМАНСКИ ЗАКОН И ФИНАНСИЈЕ

P. Horster, *Zur Anwendung des islamischen Rechts im 16. Jh. Die juristischen Darlegungen (ma'rūzāt) des Schejch ül-Islam Ebu Su'ūd (ges. 1574)*, Stuttgart, 1935.
Ö. L. Barkan, *XV. ve XVI. asirlarda osmanli imparatorlugunda zirai ekonominin hunuki ve mali esaslari (Судски и финансијски закони о земљорадњи у Османском Царству)*, Istanbul, 1943. Збирка докумената; основни извор за османски закон и финансије у XVI веку.
Ö. L. Barkan, *The Ottoman Budgets*, Revue de la Faculté des Sciences Econ. de l'Univ. d'Istanbul, XVII (1955—6), 193—347.
H. Inalcik, *Süleyman the Lawgiver and Ottoman Law*, Archivum Ottomanicum, I.
H. Inalcik, *Land Problems in Turkish History*, Muslim World, 45 (1955).
R. R. Arat, *Un varlik de Mehmed II le Conquerant*, Annali, nuova serie, I (Roma, 1940), 25—68.

N. Beldiceanu, *Les actes des premiers sultans*, Paris — La Haye, 1960. Приказ: H. Inalcik, *Notes*, Der Islam, 43 (1967), 139—57.
R. Mantran, *Réglements fiscaux ottomans, la police des marchés de Stamboul au début du XVI siècle, in Cahiers de Tunisie*, IV (1956), 213—41.
R. Mantran—J. Sauvaget, *Réglements fiscaux ottomans*, Beirut, 1951.
W. Hinz, *Das Steuerwesen Ostanatoliens im 15. und 16. Jh.*, ZDMG, XXV (1950), 177—201.
A. Galanté *Turcs et Juifs, Etude historique et politique*, Istanbul, 1932.
M. Crusius, *Turco—Graecie*, libro octo, Basel, 1584.
F. Scheel, *Die staatrechtliche Stellung der ökumenischen Kirchenfürsten in den alten Türkei*, Berlin, 1943.
N. Zernov, *Eastern Christendom*, London, 1961.
S. Runciman, *The Great Church in Captivity*, Cambridge, 1968.
L. Hadrovics, *Le peuple serbe et son église sous la domination turque*, Paris, 1947.
G. Stadtmüller, *Osmanische Reichsgeschichte und balkanische Volksgeschichte, Leipziger*, Viertelsj. für Südost-Europa, 3 (1939), 1—24.
M. Mladenovic, *Die Herrschaft der Osmanen in Serbien im lichte der Sprache*, Südost-Forschungen, XX (1961), 159—203.
R. M. Dawkins, *The Crypto-Christians Turkey*, Byzantion, VIII (1933), 247—77.
L. Fekete—Gy. Kaldy-Nagy, *Rechnungsbücher türkischer Finanzstellen in Buda (Offen), 1550—1580*, Budapest, 1962.
S. J. Shaw, *The Budget of Ottoman Egypt*, Hague—Paris, 1968.
S. J. Shaw, *Organization and Development of Ottoman Egypt, 1517—1789*, Princeton N. J., 1962.
R. Anhegger, *Beiträge zur Geschichte des Bergbaus im osmanischen Reich*, I—III, Istanbul, 1943—5.

VIII. ДВОР И УПРАВА

J. von Hammer, *Das osmanischen Reichs Staatsverfassung und Staatsverwaltung*, I—II, Wien, 1815.
Mouradgea d'Ohsson, *Tableau général de l'empire ottoman*, I—VII, Paris, 1788—1824.
P. Rycaut, *Present State of the Ottoman Empire*, London, 1670.
I. H. Uzunçarşili *Kapikulu Ocaklari*, I—II, Ankara, 1943—4 (на турском). Јаничарски корпус и друге војне организације на Порти.
I. H. Uzunçarşili, *Osmanli Devletinin Merkez ve Bahriye Teşkilâtî*, Ankara, 1948 Централна влада и царска морнарица у Османском Царству

I. H. Uzunçarşili, *Osmanli Devletinin Saray Teşkilâtî*, Ankara, 1945 (на турском). Османски двор.
I. H. Uzunçarşili, *Ilmiye Teşkilâtî*, Ankara, 1963 (на турском).
H. A. R. Gibb—H. Bowen, *Islamic Society and the West*, I, 1—2, London, 1950—57.
V. L. Ménage, *Notes and Communications. Sidelights on the* Dewshirme from Idris and Sa'duddin, BSOAS, I—XVIII (1956), 181—3.
B. D. Papoulia, *Ursprung und Wesen der 'Knabenlese' im osmanischen Reich*, München, 1963.
N. M. Penzer, *The Harem*, London—Bombay—Sydney, 1936.
J. A. B. Palmer, *The Origins of the Janissaries*, Bulletin of the John Rylands Library, XXXV (1953), 448—81.
U. Heyd, *Moses Hamon, Chief Jewish Physician to Sultan Suleyman The Magnificient*, Oriens, 16 (1963), 153—70.
M. Baudier, *Histoire générale du serrail et de la cour du Grand Seigneur*, Paris, 1623.
B. Miller, *The Palace School of Muhammed the Conqueror*, Cambridge, 1941.
B. Miller, *Beyond the Sublime Porte: The Grand Seraglio of Stambul*, New Haven, 1931. Према: A. Bobovio *Relazione*.
W. L. Wright, *Ottoman Statecraft: The Book of Counsel for Viziers and Governors of Sari Mehmed Pasha*, Princeton, 1935.
Вид. и V: *Западни путописци*.

IX. СТАНОВНИШТВО, ГРАДОВИ И ПУТЕВИ

Ömer L. Barkan, *Les déportations comme méthode de peuplement et de colonisation dans l'empire ottoman*, Revue de la Faculté des Sciences Economiques de l'Université d'Istanbul, XI (1946—50), 524—569; XIII, 56—79; XV, 209—329.
Ömer L. Barkan. *Essai sur les données statistiques des registres de recensement dans l'empire ottoman au XVe et XVIe siècles*, Journal of Eco. and Soc. History of the Orient, I (1957).
Ömer L. Barkan *Les formes de l'organisation du travail agricole dans l'empire Ottoman aux XVe siècles*, Revue de la Faculté des Sciences Economiques de l'Univ. d' Istanbul, I—II, 1939—1940.
Ömer L. Barkan, *Quelques observations sur l'organisation économique et sociale des villes ottomanes, des XVIe et XVIIe siècles*, Recueil Société Jean Bodin, VII (1955), 289—311.
N. Todorov, *La situation démographique de la péninsule balkanique au cours des XVe et XVIe siècles*, Annuaire de L'Univ. de Sofia, LIII—2, 1959.

Franz Taeschner, *Das anatolische Wegenetz nach osmanischen Quellen*, I—II, Leipzig, 1924—6.
N. Todorov, *La ville balkanique*, XVe—XIXe *Siècles*, Académie bulgare des sciences, Sofia, 1970.
G. Baer, *The Administrative, Economic and Social Functions of Turkish Guilds*, *International Journal of Middle East Studies*, I (1970), 28—50.
M. Alexandrescu-Dersca, *Contribution à l'étude de l'approvisionnement en blé de Constantinople au XVIIIe siècle*, Studia et Acta Orientalia, I, 1957, 13—37.
W. Behrnauer, *Mémoire sur les institutions de police chez les Arabes, les Persans et les Turcs*, Journal Asiatique, V^e^ serie, XV (1861), 347—92.
F. Taeschner, *Alt-Stambuler Hof und Volksleben*, Hanover, 1925.
A. Refik, *Istanbul Hayati*, I—II, Istanbul, 1930—31 (на турском). Документи о привредном и друштвеном животу Цариграда у XVI и XVII веку.
Evliyā Chelebi; *Путовања* (I—X), изд. N. Asim, Kilisli Rifat, H. N. Orkun, Istanbul, 1896—1938 (на турском). Ризница обавештења о друштвеној историји Османског Царства у XVII веку. Непотпун енгл. превод. *Narrative of Travels in Europe, Asia and Africa*, I—II, превео J. von Hammer, London, 1834.
A. A. Pallis, *In the Days of the Janissaries*, London, 1951. Одабрани одломци из Евлије Челебије.
B. Lewis, *Istanbul and the Civilisation of the Ottoman Empire*, Oklahoma, 1963.
R Mantran, *Istanbul dans la seconde moitié du XVIIe siècle*, Paris, 1963.
M. Hadžijahić, *Die privilegierten Städte zur Zeit des osmanischen Feudalismus*, Südost-Forschungen, XX (1961), 130—58.

X. ТРГОВИНА

W. Heyd, *Histoire du Commerce du Levant*, I—II, Leipzig, 1936.
H. Inalcík, *Harir*, Encyclopaedia of Islam, III, друго изд.
H. Inalcík, *Bursa and the Commerce of the Levant*, Journal of Econ. and Social Hist. of the Orient, III/2 (1960), 131—47.
G. R. B. Richards, *Florentine Merchants in the Age of Medicis*, Cambridge, 1932 (рукопис).
A. C. Wood, History of the Levant Company, London, 1935.
P. Masson, *Histoire du commerce français dans le Levant au XVIIe siècle*, Paris, 1896.
U. Dorini—T. Bertele, *Il libro dei conti di Giacomo Badoer, Constantinopoli, 1436—1440*, Rome, 1956.

F. Thiriet, *Les lettres commerciales des Bembo et le commerce vénitien dans l'empire ottoman à la fin du XVe siècle*, Studi in onore di Armando Sapori, Milan, 1957, 911—33.
H. Inalcík, *Capital Formation in the Ottoman Empire*, The Journal of Economic History, XXIX (1969), 97—140.
J. Tadić, *Le commerce en Dalmatie et à Raguse et la décadence économique de Venise au XVIIe siècle*, Civiltá Veneziana, Studi 9, Venezia—Roma, 237—74.
H. Inalcík, *Imtiyāzat: Ottoman*, Encyclopaedia of Islam, IV (друго изд.). Студија о капитулацијама.
M. Berza, *La colonia fiorentina di Constantinopoli nei secoli XV—XVI*, Revue hist. du Sud-Est Européen, XXI (1944), 137—54.

XI. КУЛТУРА

A. Bombaci, *Storia della letteratura turca dall'antico imperio di Mongolia all'odierna Turchia*, Milan, 1956.
A. A. Adivar, *Osmanli Türklerinde Ilim*, Istanbul, 1943 (на турском).
E. J. W. Gibb, *History of Ottoman Poetry*, I—VI, London, 1900—9.
R. Ettinghausen (предговор), M. S. Ipşiroglu — S. Eyüboglu (увод), *Turkey, Ancient Miniatures*, UNESCO, Paris, 1961.
E. Esin, *Turkish Miniature Painting*, Vermont—Tokyo, 1960.
G. M. Meredith-Owens, *Turkish Miniatures*, The British Meseum, London, 1963.
I. Stchoukine, *La peinture turque d'après les manuscrits, illustrés, Iere partie de Süleyman I à Osmān II, 1520—1622*, Paris, 1966.
F. Ögütmen, *Miniature Art from the XIIth to the XVIIth Century*, Istanbul, 1966.
C. E. Arseven, *L'art turc depuis son origine jusqu'à nos jours*, Istanbul, 1939.
K. Erdmann, *Orientteppiche aus vier Jahrhunderten*, Hamburg, 1950.
K. Erdmann, *Das anatolische Karavansaray*, I—II, Berlin, 1961.
M. K. Özergin, *Anadolu'da Selçuk Kervanseraylari*, Tarih Dergisi, 20, 141—70.
A. Gabriel, *Les mosquées de Constantinople*, Syria, VII (1926), 359—419.
A. Gabriel, *Une capitale turque: Brousse*, I—II, Paris, 1958.
C. Gurlitt, *Die Baukunst Konstantinopels*, Berlin, 1912.
J. Karabacek, *Abendlaendische Künstler zur Konstantinopel im 15. und 16. Jhdt.*, Vienna, 1917.
Tahsin Öz, *Turkish Textiles and Velvets*, Ankara, 1950.
E. Diez — O. Aslanapa, *Turkish Art*, Istanbul, 1955 (на турском).
E. Diez, *The Architect Sinan and his Works*, Atlantis, April 1953.

R. M. Meriç, *Sinan, the Architect, His Life and Art*, I, *Texts concerning his life and works*, Ankara, 1965 (на турском).
H. Glück, *Die Kunst der Osmanen*, Leipzig, 1922.
K. Erdmann, *Zur türkischen Baukunst seldschukischer und osmanischer Zeit*, Istanbul, 1958.
E. Akurgal, C. Mango, R. Ettinghausen, *Treasures of Turkey*, SKIRA, 1966.
U. Vogt-Göknil, *Les mosquées turques*, Zürich, 1953.
U. Vogt-Göknil, *Living Architecture: Ottoman*, Oldbourne London, 1966.
Aptullah Kuran, *The Mosque in Early Ottoman Architecture*, Chicago, London, s. a.
H. Glück, *Die Bäder Constantinopels*, Vienna, 1921.
C. Gurlitt, *Die Bauten Adrianopels*, Orientalische Archiv, Leipzig, I (1910—11).
A. Gabriel, *Châteaux turcs du Bosphore*, Paris, 1943.
A. Gabriel, *Manuments turcs d'Anatolie*, I—II, Paris, 1931—45.
K. Otto-Dorn, *Das islamische Iznik*, Berlin, 1941.
E. Egli, *Sinan, der Baumeister osmanischer Glanzzeit*, Zürich, 1954.
Metin And, *A History of Theatre and Popular Entertainment in Turkey*, Ankara, 1963—4.
Metin And, *Dances of Anatolian Turkey*, New York, 1959.
H. Ritter, *Karagöz, türkische Schattenspiele*, I, Hanover, 1924; II, Istanbul, 1941; III, Wiesbaden, 1953.
Semavi Eyice, *Sultanine — Karapinar'a Dair*. Tarih Dergisi 20 (1965), 117—40 (на турском). Студија о комплексу зграда на караванском путу Коња—Ергели.
N. Göyünc, *Eski Malatya'da Silâhdar Mustafa Paşa Hani*, Tarih Enstitüsü Dergisi, Faculty of Letters, Univ. of Istanbul, I (1970), 63—92. Студија о Мустафа-пашином караван-сарају (1637).
Taşköprizâde, *Eš-Šaqāiq en-no'manijje, enthaltend die Biographien der türkischen und im osmanischen Reiche wirkenden Gelehrten, Derwisch-Scheikh's und Ärtzte...* Превод O. Rescher, Constantinople—Galata, 1927.
J. K. Birge, *The Bektashi Order of Dervishes*, London, 1937.
I. Beldiceanu-Steinherr, *Scheich Üftāde, der Begründer des Gelvetijje Ordens*, Monaco, 1961.
H. J. Kissling, *Aus der Geschichte des Chalwetijje-Ordens*, ZDMG, 103—2 (1953), 233—89.
H. J. Kissling, *The Role of the Dervish Orders in the Ottoman Empire*, Studies in Islamic Cultural History, изд. G. E. von Grunebaum, American Anthropologist, Memoire no. 76 (1954).
F. W. Hasluck, *Christianity and Islam under the Sultans*, I—II, Oxford, 1929.
P. Kahle, *Piri Re'i's Bahriye, Das türkische Segelhandbuch für das Mittelländische Meer vom Jahre 1521*, Berlin—Leipzig, 1926.
Piri Ris, *Kitāb-i Bahriye*, Istanbul, 1935.

РЕГИСТАР ЛИЧНИХ ИМЕНА

Абасиди 8, 49, 82, 92, 109, 143, 146
Абас I Велики, перс. шах 61, 65, 73, 302
Абаза Мехмед-паша 74
Абдулах, узбекистански хан 60
Абдулах из Босне (Сари Абдулах) 280, 283, 286, 289
Абу Бакр из Дамаска 258
Абу Ханифа 313
Адудин ал-Иџи 242, 254
Ак-којунлу (династија) 44, 46
Акшемседин 139, 259, 274
Алаудин из Туса 239, 253
Алберт, пољски краљ 298
ал-Бајдави 254
ал-Газали 236, 249—55, 260, 284
ал-Гаури, мамелучки султан 48—9
ал-Замахшари 241
ал-Маргинани 240
ал-Рази 249—50
ал-Сакаки 240
ал-Сухаверди 260, 283
ал-Фараби 252
ал-Хачаџ 260
ал-Чагмини 250, 256—7
Али, историчар 64
Али ал-Фанари 237
Али Ефендија, писац 144
Алија, зет Мухамедов и четврти правоверни халифа 273—4, 314
Али Кушчу 253—4
Али-паша 241
Али-паша Чорлулу 257
ал-Мутевекил, абасид. халифа 48, 82
ал-Табари, историчар 198
Амадео VI Савојски 19, 294
Амируцес из Трапезунта 259
Андроник III 293—4
Андроник IV 19
Анђолело, Ђ. М., хроничар 199
Анри II 54
Анри III 58, 301
Анри IV 195
Аристотел 254
Арон III, молдавски војвода 180
Атаулах-ефендија 263
Ахмед, унук Бајазита I 36, 38
Ахмед, принц, сина Бајазита II 89
Ахмед I 86, 90, 137—9, 302
Ахмед II 87
Ахмед III 87, 91, 140
Ахмед бин Ханбел 313
Ахмед-паша 299
Ахмед-паша Херцеговић (Херсек) 208
Ахмед-паша Ћуприлић 141, 145

Баба Исхале 267, 277, 305
Бајазит I 9, 22—6, 33—4, 42, 80, 92, 126, 148, 154, 172, 189, 190, 269, 294—5
Бајазит II 43—7, 88, 90, 102—3, 112, 120, 155, 186, 204, 254—5, 277, 288, 298—9
Бајазит, принц, син Сулејмана I 84—5, 301
Бали из Софије 286
Балим Султан 283
Барак-Баба 266—7

Барбариго, Андреа, трговац 230
Белингијери 259
Белини, Ђентиле, сликар 43—4, 259
Битлиси, Идрис 271—2
Балу, Јан 258
Блаунт, Х., путописац 160
Бодје, Мишел, Халкокондилов настављач 122
Борклице Мустафа 271—2
Бочкај 302
Бузбек, путописац 209, 211, 250

Валтурно, Роберто 259
Васко да Гама 177
Влад Дракул, влашки војвода 37
Вукашин Мрњавчевић 294

Гедик Ахмед-паша 42—3, 89, 138, 298
Генадије, цариградски патријарх 43, 81, 259
Георгије Палама 15
Гренард, Ф. 278

Давуд из Кајсарије 239, 286
Девлет Гирај 301
Димитраш, козачки поглавица 57
Димитрије Палеолог 37
Дон Хуан од Аустрије 60, 301
Дорија, Андреја 52—3, 299
Дука, историчар 125, 271
Дурсун-бег, историчар 96, 100
Душан, вид. Стефан Душан

Ђовио, Паоло, историчар 109
Ђурађ Бранковић 30, 37
Ђурађ Кастриот, вид. Скендер-бег
Ђустинијани-Лонго, ђеновљански командант у Цариграду 35

Ебусууд, законописац 249, 260, 263, 276
Евлија Челебија 209, 209, 284
Евренос-оглу 148
Едебали, шејх 79, 80
Ејуб Енсари, Пророков саборац 88
Емир, шејх, султан Брусе 89

Елизабета I 195
Ертогрул 80
Еуклид 252

Заганос, тутор Мехмеда II 31, 35, 138

Ибн ал-Араби 262, 264, 270, 285—9
Ибн Батута 13, 173, 212, 220
Ибн Кемал (Кемалпашазаде) 47, 110, 249, 255, 261, 286
Ибн Рушд (Авероес) 251, 253—4
Ибн Сина (Авицена) 251, 254
Ибн Тајмија 69, 286
Ибн Халдун 69, 100, 286
Ибрахим I 87, 90, 91, 123, 140
Ибрахим Карамански 297
Ибрахим-паша 114, 124, 135, 145, 194, 299, 300
Ибрахим-паша (крај XVI века) 138
Иван Кастриот 31
Иван IV, руски цар 56—8
Илханиди 9, 10, 24, 94
Иса, син Бајазита I 295
Исмаил Машуки 275
Исмаил Сафави, перс. шах 46—8, 277, 297
Исхак-паша 44, 89

Јагелонци 56
Јазиџизаде, Ахмед 251
Јазиџизаде, Мехмед 251, 286
Јазиџиоглу, историчар 80, 110
Јемишчи Хасан-паша 90, 136
Јиречек, Константин 202
Јован Запоља 52—3, 299
Јован V Кантакузен 14—5, 18, 293
Јован V Палеолог 291—2

Кади Бурханедин 22, 24, 294—5
Кадизаде 263
Календер Челеби 260, 280
Калкашанди, писац 142
Кара Јазиџија, побуњенички вођ у Анадолији 73, 302
Караманиди 21—2, 29, 303, 39, 44, 174

Караханиди 93
Кара Хајдароглу 211
Карло V 51—5, 83, 149, 300
Касим Карамански 298
Киријако из Анконе 259
Колумбо, Христифор 258
Комнени 36—7
Константин XI Драгаш Палеолог 35
Коперник 258
Косем, султанија 138
Кочи-беј, писац 69
Коџа Рагиб, велики везир 146
Критовул из Имброса 259
Курејши 82
Кутбедин из Никеје 286

Ла Брокијер, Бетрандон де 33, 126, 174
Ладислав, угарски краљ 31
Лала Мустафа-паша 301
Лала Шахин 16
Ла Форе, Жан де 194
Лоредано, Пијетро 293
Лутфи-паша 120—1

Макијавели, Николо 110, 122
Мамелуци 44—9, 63, 81, 132, 221
Манојло II Палеолог 293
Матија Корвин 298
Матија, надвојвода 302
Махди 271, 276, 280, 281
Махмуд Гаван, инд. вел. везир 175
Махмуд-паша 135, 210
Махмуд-паша Анђеловић 241, 297
Махмуд Худаи 272
Махмуд, шејх 141
Медичи, Лоренцо 191
Менавино, Ђ. А. 112
Меркатор 258
Месих-паша 42, 181, 298
Месуд II 293
Мехмед I 26—8, 239, 269, 295—6
Мехмед II Освајач 31—43, 81, 85, 88—9, 95, 102—3, 108, 112, 121, 126—7, 130—1, 134—5, 138—9, 154, 160, 180, 190—1, 198—204, 210, 229, 240, 243, 247, 249, 252—4, 259, 264, 296—8, 310—1
Мехмед III 85—8, 132, 138, 141, 302
Мехмед IV 87, 91, 119, 139—40
Мехмед Челеби, син Бајазита I, вид. *Мехмед I*
Мехмед, царевић, брат Османа II 87—8
Мехмед, царевић, син Сулејмана I 124
Мехмед ал-Фанари 237, 246—50
Мехмед из Биргија (Биргиви) 263—5
Мехмед-паша 130
Мехмед-паша Соколовић 57, 135, 138, 145, 299
Мехмед-паша Ћуприлић 137—8, 141, 264
Минет-бег 209
Мирим Челеби 253, 255
Мирча 23—4, 27, 295—6
Михаило, влашки војвода 302
Михаило Палеолог 11
Михал Гази 11
Михал-оглу 148, 269
Михримах, принцеза, 124
Мрњавчевићи 18
Мула Гурани 249
Мула Кабиз 249, 260—2
Мула Лутфи 250, 253—5
Мурат I 16, 18, 21—3, 80, 126, 134, 147—8, 277, 294
Мурат II 29—33, 44, 80, 89, 125, 135, 192, 208, 239, 241, 274, 288, 296—7
Мурат III 85, 87, 128, 138—9, 250, 257, 288, 302
Мурат IV 87, 121, 130, 141, 263
Муса Челеби, принц, син Бајазита I 27, 269, 295
Муса-паша (Кадизаде) 252
Мустафа I 86
Мустафа II 87, 140
Мустафа III 128
Мустафа, принц, син Бајазита I 26—8, 295—6
Мустафа, брат Мурата II 29

Мустафа, принц, син Сулејмана I 85, 124, 300
Мустафа Решид 146
Мустафа Хаџизаде 240, 249
Мутахар Зејдит 301
Мухамед, Пророк *passim*

Накшабенди, Мухамед 310
Наси, Јосиф 187
Насирудин из Тиса 97, 241—2, 251, 254, 285
Насрадин-хоџа 285
Насух-паша 135
Несими 276
Нешри 204
Нишанџи Мехмед-паша 110

Огуз-хан 80
Орхан 13—6, 80, 173, 293—4
Орхан, унук Бајазита I 31, 34, 36
Осман Гази 9, 11, 13, 79, 88, 94, 148, 293
Осман II 86, 123
Осман-паша 60, 301

Палеолози 10, 18, 23, 37, 293—5
Пахимер 10, 11
Пероз, сасанидски краљ 93
Петру Рареш, молдавски војвода 57, 59
Пијале-паша 301
Пије II 36, 38, 42, 297
Пири Реис 258
Пир Султан Абдал 280
Птоломеј 252, 259

Радул, влашки војвода
Рико, Пол 113, 122
Рокселана (Хурем-султанија) 123—4
Руми, Мевлана Џелалудин 286—8, 309
Рустем-паша 125
Русухи Исмаил Деде 289

Савџи, принц 294
Са'дедин, историчар 138

Садрудин ал-Тафтазани 237—40, 252
Садрудин из Коње 285
Самуел, Јеврејин, писац 179
Сари Салтук, дервиш 94, 268—9, 278
Сасаниди 8, 93—6, 126, 198
Сафавиди 22, 46, 48, 55
Сафијудин из Ардабила 277, 279
Сејид Шериф ал-Џурџани 238—9, 249—50
Селаники, историчар 67
Селим I 47—50, 58—60, 81, 85, 88, 90, 113, 120—1, 132—3, 138, 155, 176, 194, 284—5, 297
Селим II 85, 88, 138, 207, 299
Селим III 91, 140
Селман, адмирал 82, 176
Селџуци *passim*
Сигисмунд (Жигмунд), угарски краљ 30, 296
Синан, градитељ 125
Синан-бег 181
Синан-паша 299, 300
Сираџудин из Урмије 249
Скендер-бег, Ђурађ Кастриот 31—2, 38, 294, 295
Стефан Батори, ердељски кнез, пољски краљ 58
Стефан Велики, молдавски кнез 42
Стефан Душан, цар 20—1, 291
Стефан Лазаревић 294
Сулејман I 7, 47, 49—59, 69, 75, 82—5, 88, 98, 100, 114, 120—4, 145, 149, 152, 155, 157, 164, 179, 194—5, 204, 213, 241, 258, 260, 270, 297, 298—9
Сулејман II 86—7
Сулејман, син Орханов 14—6, 80, 291—2
Сулејман Челеби, син Бајазита I 26, 293
Сулејман, беглербег Румелије 296
Сулејман, паша Египта 298
Су'улах, шејхулислам 137

Табари, историчар 93
Такијудин Мехмед 254
Ташкеприлизаде, Ахмед 235—6, 248, 254, 259, 260
Теодора, кћи Јована V Кантакузена 14, 291
Тимур (Тамерлан) 9, 24, 34, 38, 47—8, 80, 238, 250, 293
Тихо Брахи 254
Тома Палеолог 37
Торлак Кемал 272
Туман-беј 49, 297
Тургуд-реис (Драгуд) 298
Турхан-беј 294
Турхан, султанија 139

Ћатиб Челеби (Хаџи Халфа) 146, 248, 262

Увејс-паша 135
Угљеша, српски деспот 292
Узун Хасан 22, 38—9, 46—8, 101, 296
Улуг-бег 250—1, 254
Улуч Алија 301
Улштетер 193
Умајади 146
Умур 291

Фадлулах 274, 311
Фахрудин 237
Фахр ал-Дин, господар Либана 140
Фејзи Хајатизаде 256
Фердинанд, надвојвода 52—3, 300
Фердинанд Хабсбуршки 297—9
Феридун, нишанџија 145
Ферхад-паша 88
Филелфо, Ђовани-Марија 257
Филип II 64
Франсоа I 51—3, 151
Фружин, претендент на бугарски престо 30
Фугери 193

Хајир-бег, намесник Египта 19
Хајрудин Барбароса 52—4, 149, 297

Халил, Орханов син 15
Халил-паша 89
Халил Хамид, велики везир 146
Хамза Бали Бошњак 274, 311
Хасан Ахи 80
Хаџи Бајрам 272—3, 304
Хаџи Бекташ Вели 275—8, 281—2, 304
Хеслак 281
Хондијус 256
Хоџазаде Мустафа 238, 247, 251—3, 257
Худаи-ефендија, шејх 139
Хуњади Јанко 30, 32, 161, 294

Чандарли Халил, велики везир 31—6, 90, 134, 138
Челеби-халифа 270

Џанбарди Газали 297
Џанбулатоглу, вођ побуњеника у Анадолији 73
Џандариди 22, 29, 32, 42
Џелалзаде, нишанџија 145
Џем, принц, син Мехмеда II 43—5, 266, 296
Џемалудин 250
Џерах Махмуд-паша 137
Џингис-хан 94

Шамизаде, Мехмед, писар 145
Шамс ал-Дин 126
Шахабедин, тутор Мехмеда II 31, 239
Шахин-паша 148
Шах Кулу 277
Шахрух, син Тимуров 27, 32, 80, 294
Шејх Бедредин 27, 237, 247, 251, 267—274, 293, 304, 309
Шериф-хан, господар Битлиса 55
Шехсувар, намесник Дулкадира 295—6
Ширли, Томас 63
Шишман, бугарски цар 23—4, 293
Шуџа, шејх 139

О ОВОЈ КЊИЗИ

1.

Своју књигу о првим вековима Османског Царства Халил Иналџик је вешто, јасно и надмоћно написао. Он се послужио методом излагања који није свакидашњи. Ову чињеницу треба подвући поготову због тога што су традиције хроничарског представљања османске историје снажно укорењене и готово омиљене, па је писцу требало велико знање, уз висок узлет над прикупљеном и проученом грађом, како би, упоредо с политичком, обрадио и друштвену, привредну, институционалну и културну историју, и све то распоредио на начин који ће читаоцу бити лако прихватљив.

На првом месту треба запазити Иналџикову штедљивост у изразу и његову умешност да на малом простору саопшти многе ствари. Читава подручја османске историје, и оне унутрашње и оне спољашње, заузимају само по неколико страна. Ипак, кад се те стране прочитају, и обавештен корисник Иналџикове књиге мора признати да је своје знање обогатио. Нема историјског прегледа ове врсте који може задовољити свако интересовање, па би се и Халилу Иналџику могао замерити понеки превид или празнина, у ствари изостављена важнија чињеница. Потребно је, супротно томе, истаћи да његова књига, премда невелика, на згуснут начин обавештава о више појединости него знатно обимније, много више распричане историје. Другим речима, он је својим *Османским Царством* потпуно задовољио добар образац савременог научног приручника, у коме се простор штеди са циљем да би се понуђени материјал што боље прихватио.

2.

Захваљујући овим предностима свога израза, Халил Иналџик је написао књигу о Турској XIV—XVI века која се може сматрати на особит начин исцрпном, пуном и знатно целовитом. У појединим главама и поглављима он је обрадио разне видове живота у Царству. Сваки тај одељак може се читати одвојено, — и после читања се мора утврдити да је

писац предмет о коме је реч садржајно и заокружено, често и свестрано, обрадио. Уза све то, књига је сачувала јединственост, јер су одељци у зависности један од другог, и читалац отвара нове стране припремљен претходним да их с разумевањем прати, на најбољи начин прима и с новим обавештењима залази у даље области. Очевидно, Иналџиково знање далеко превазилази чињеничку грађу коју је унео у своје дело. Због тога је он, пишући, и могао непрекидно остати у положају сувереног научника. Где год је било потребно, на дискретан начин је понављао чињенице од којих су зависили његови шири погледи, или општија гледања без којих се не би дале разумети поједине чињенице. Ова понављања се, међутим, у књизи готово и не запажају, и то не само услед пишчеве вештине да варирањем и мисао и чињенице на благ и ненаметљив начин прилагођава предмету: разлог је и у оној природности излагања која, и поред концизности, готово захтева поступност у развијању предмета и функционално коришћење идеја и ствари без обзира што ће се оне понегде и поновити.

Тако је Иналџиковом књигом разапет висок лук. У првим одељцима, у онима где је реч о зачецима и нарастању језгра османске државе, делотворно је присутан не само ортодоксни ислам него и сав онај безброј јеретичких струја или покрета у маси који су подстакнути тим струјама. Завршетак књиге до многих појединости садржи све оно што су муслимани у Турској, верујући или мислећи, доживљавали, везујући се не само за правоверно слово *Курана* него и за све оно мноштво дервишких редова и њихових синкретистичких исповедања. Између онаквог почетка и оваквог завршетка књиге нижу се одељци о турским освајањима, о стварању горостасног царства, о државним институцијама и друштву, о привреди и њеним уредбама, али је све то представљено на начин да се у свакој појави нађе исламско веровање, правоверно или јеретичко, као њена дубинска срж.

3.

Сваки читалац Иналџикове књиге лако ће запазити да је писац на политичку историју, тј. на оне догађаје који обележавају стварање и распростирање Османског Царства, утрошио непуну четвртину расположивог простора. И поред тога, збивања су, готово сва важнија, наведена, и то у светлости тумачења која упућују на њихове узроке и утврђују њихов смисао. Свуда су присутне функције друштва и привреде, културе и веровања, установа и оних личности које су их заступале. И овде је значачки извијен развојни лук: од оних снага које су се, пред експанзију, окупиле у Анадолији и с јединственом вољом започеле свети рат — до почетка распадања класичних османских војних и управних институција због чега је Царство, крајем XVI и почетком XVII века, застало у свом унутрашњем развитку и свом територијалном ширењу. Своје излагање Иналџик је уоквирио у светска збивања с добрим познавањем историјских токова у јесен средњег века и у свитање модерног доба. Он је очевидно прихватио резултате савремене европске историографије о образовању си-

стема држава као једној од најприметнијих промена на почетку новог века (Едуард Фуетер и др.), па је стварање и успон Турске посматрао у зависности од међународних односа. Извесни нагласци, ипак, нису довољно задржани на потребним местима. Прилике на Балкану и у Подунављу, преко којих се Турска протегнула с највише освајачких прохтева и напора, представљене су сувише кратко, поједностављено и штуро, тако да се стиче утисак о дубокој пасивности држава на томе подручју и о њиховом малом, слабашном и безвољном улагању у велики сукоб с Турцима. Српски историчари су, на пример, пишући понекад и с моралистичким призвуком, утврдили безбројне мане у балканским и подунавским државама и друштвима од друге половине XIV до првих деценија XVI века, али су и поред тога њихов сукоб са Османлијама дали у великим и трагичним размерама (Ч. Мијатовић, Ст. Новаковић, Ј. Радонић и др.). Од маричке битке (1371) до турског узимања Београда (1521) прошло је, ипак, равно сто педесет година. Упоредо са овим ваља приметити да ни улазак афричких земаља у међе Османског Царства није у овој књизи довољно истакнут, мада је тиме започео, на југу старог света, оријашки сукоб између Османлија и Западне Европе, више од других шпанске монархије, а Средоземље је за неколико деценија оживело као поприште великог поморског, економског и политичког надметања. Од Леополда Ранкеа до Фернана Бродела ово поприште није занемаривано као предмет ревносних и занимљивих историјских истраживања.

4.

Иналџиково излагање о настанку, ширењу и првим годинама опадања Османског Царства садржи потребна објашњења која тај процес изнутра осветљавају. Због тога читалац без напора улази у доста сложени састав оног великог одељка његове књиге који говори о држави и који, за целину, несумњиво има највећи значај.

Држава као установа схваћена је у Иналџиковој књизи као садржајан и комплексан скуп појава и животних компоненти које су их проузроковале. Османска држава била је чврсто заснована на верском закону (*шеријату*) и на оним законским прописима и одредбама које су повремено и према потреби давали султани у складу са шеријатом. Иналџик на овоме особито настоји, подвлачећи, успут, да су Османлије често преузимале законске прописе и обичаје који су, пре него што би их они освојили, владали у појединим земљама, особито балканским; само, била је то, за њих, једино привремена мера којој су прибегавали у циљу прилагођавања, док у потпуности не заведу свој режим. После свега, поново су остајали чисти закон проистекао из Пророкова предања и оно што су султани, привржени слову и духу шеријата, и зависности од нужде државног живота сами објављивали као закон Царству, закон за поједине покрајине, а понекад и за мање људске групе. И поред тога, Халил Иналџик није свој одељак о држави започео упознавањем читаоца с вер-

ским законом и *канунима* султана. Правно тумачење установа и норми код њега је довољно наглашено, али не у мери да би се тиме потиснуло потребно објашњење традиција, друштва и развитка државе у посебним историјским условима. Све појаве су под његовим пером у току, оне трају, али се и мењају, и на њих утиче више чинилаца.

У могућности да се ослони на оно што је већ, откривајући основне функције развитка, написао о настанку и успону Османског Царства, Халил Иналџик је своје разматрање о његовом државном уређењу смело, и сасвим умесно, започео расветљавањем оних збивања и идеја који су водили издвајању, узлету и превласти династије Османовића у исламском свету. Писац је кратко, али веома садржајно, представио како су Османовићи, уз подршку своје улеме и ратника, стварали традиције о своме пореклу, о изворима своје власти и о својим правима на превласт и највиши углед у свету правоверних. Потребно је, међу осталим, уочити само једну чињеницу: назив халифе, који су Османовићи понели од 1517. године, до сада је у европској историографији крајње једноставно изједначаван с титулом политичког поглавара муслимана; Иналџик је, друкчије, изложио неколико фаза кроз које је у свом развитку прошла ова установа и описао начине на које су Османовићи могли користити прерогативе добијене с насловом халифе. Описујући како су Османовићи наслеђивали и преузимали престо, Иналџик је, иако ненаметљиво, препоручио тумачење да је Турска била држава идеје која је обавезивала све, и сви су јој се морали, целином бића, жртвовати — султани, међутим, више од осталих, јер су били Пророкови намесници на земљи и до те мере носиоци апсолутне власти да су се, као владаоци, морали лишавати свега што тој идеји није било у служби.

О начину Иналџикова излагања, обележеног богатством тема и података доведених у међусобну зависност, непосредно сведоче оне стране у одељку о држави где је реч о двору и средишњој управи. Све на први поглед подсећа на уобичајени метод дескрипције: саопштени су подаци о грађењу Сараја, о његовом изгледу, о безбројним дворанима и службама које су ови вршили, о харему и женама, о церемонијама и одељењима дворске страже. Али, посред тога је убачено излагање о установи *аџамиоглана*, дечака и младића доведених на двор данком у крви или избором најбољих међу заробљеницима и робљем. Већина ових дечака и младића одлазила је у јаничаре или спахијску коњицу цариградског гарнизона, али нису били ретки ни они који су, показавши добра својства, прелазили у више дворске службе и одатле закорачивали ка положајима провинцијских намесника и најзад везира на Порти. Тако је Турска стицала своје најистакнутије људе међу онима који су остајали без прошлости, а будућност им је потпуно зависила од султана и припадала њему, односно основној идеји Османске Царевине. Иналџик је ову институцију тачно назвао робовском и у њој без устручавања видео главну снагу Турске као државе засноване на духу и слову исламског закона. Само, он је благовремено упозорио да се назив роб не сме, у овоме случају, узимати у уобичајеном значењу. Јер, робови државне идеје морали су бити сви на којима је Царство непосредно почивало,

а султан више од осталих. Да би се ово начело у потпуности остварило, ураји су, или у робљу, бирани они који ће се особитим васпитањем и образовањем до савршенства уобличити у суште и непоколебљиве заточнике једног државног система, проглашеног да је најбољи у свим временима и просторима.

5.

Већ је истакнут онај одељак Иналџикове књиге у коме се говори о религији и култури у Османском Царству. Писац се, овде, искључиво позабавио исламском вером, просветом, књижевношћу, филозофијом и науком. Образованост хришћанских народа и Јевреја потпуно је изостављена, мада је у књизи неколико пута, кад је било речи о пореклу и правним основама Турске, с мером наглашено да ова држава, на особит начин, није само била заједница муслимана, као носилаца и заточника њене идеје: у њој су и хришћани, у групама или појединачно, често били повлашћени; Царство је у целини сматрано прибежиштем раје, правно заштићене. У накнаду за то Иналџикова обавештења о верским и културним приликама међу муслиманима толико су, за југословенског читаоца, посебно оног који није упућен у оријенталне студије, нова и сразмерно исцрпна да га обавезују на тумачење сопствене прошлости у оквирима Турске које ће се разликовати од наслеђених.

Слично другим царствима која су стварана и која су се рушила на Блиском истоку, и Турска је била велико поприште сукоба између правоверне, одн. званичне религије, умногоме изједначене с државом, и многих јеретичких покрета који су непрекидно, мутни, извирали из оног растреситог и слојевитог тла где се хиљадама година јављао епицентар историје, и у то тле, у ствари, у крв својих присталица, нагло увирали. Држава која је, посредством закона и својих циљева, узимала ислам и свети рат као своју основну идеју, Турска се од других, од Византије на пример, ипак у једноме разликовала: умела се, бар у извесним раздобљима, користити носиоцима верских убеђења која су, у суштини, била синкретистичка и зато блиска јереси, да хришћанску масу запљусне првим таласом пропаганде. Као што је војска, у тек задобијеним крајевима, прво подизала тврђаве, дервиши су, и у најудаљенијим областима, успостављали своје текије и из њих разносили реч о вери која је блиска хришћанству, не оспорава Христа и његову поруку, али нуди и ново, поред осталог и бољи поредак на овоме свету. Услови и процеси исламизације могу се, на Балкану, схватити једино истраживањем и разумевањем безброја појединих случајева, — једно је од искустава које се стиче читањем Иналџикове књиге. Ни сама муслиманска маса није остала верски јединствена. Будући да су дервишки редови, као носиоци мистицизма и тражења новог, разбијали јединственост веровања и, више од тога, државне идеологије, улема блиска врховној власти све наметљивије је, пред крај XVI века, уводила начело верског фанатизма и према непокорнима у исламу и према

хришћанима. А то је водило стагнацији и веровања, и државне идеологије и друштва.

Иналџикова разматрања о привредном и друштвеном животу у Турској непосредно показују до које је он мере савремен историчар. У читавој књизи он је мало тражио ослонца у сувише познатим монографијама о Турској. Користећи најновија истраживања и западних и турских историчара, као и новије теорије о друштвеном и привредном развитку познатог света крајем средњег и на почетку новог века, остварио је, да се нагласи, синтезу толико свежу датим концепцијама и коришћеним подацима да су многа стара, добра дела, после његове књиге, још више постала конвенционална, с приметно смањеним степеном употребљивости. Међутим, вероватно у настојању да темеље Османског Царства ипак нађе у његовом муслиманском становништву и институцијама, Иналџик је углавном приказао живот градова и послове трговаца и занатлија. Иако је више пута нагласио да је опстанак Царства зависио од прихода са села, а подвлачио је и извесне елементе привредне политике средишњих власти које су, у интересу државне ризнице и због очувања провинцијске војске, штитиле сељака као произвођача, он је пропустио да проучи организацију сеоског друштва и производње. Можда је овде место да се укаже на још неке недостатке Иналџикове књиге, оне који су најопштији, премда о њима, кад се упореде с врлинама дела, не би требало наглашеније говорити.

6.

Поглед Халила Иналџика на прве векове историје Османског Царства открио је многе крупне појаве или мање појединости о којима се до сада мало или готово ништа није знало. Али, у свом тражењу нових решења, он је превиђао или није прихватао извесне облике живота и за њих везана научна схватања која су, пре њега, сматрана већ утврђеним. Овде није место да се упуштамо у распру с Халилом Иналџиком, нити је писац ових редова подобан да то чини, али се и поред тога морају запазити неколике концепције и решења који улазе у основу *Османског Царства*, а који су у малој сагласности с досадашњим научним сазнањима, поготову оним до којих је дошла српска историографија.

Слично свом претходнику, знаменитом турском историчару Фуаду Кеприлију, Халил Иналџик налази корене и порекло Османског Царства у Анадолији, у оној крајини коју су, притискујући византијске области, образовале *газије*. Реч је о заточницима светог рата којим ће се створити освајачко исламско царство и његова светска превласт. Преко ових крајишких кнештава, које ће временом окупити династија Османова, Халил Иналџик је везао Турску за традиције држава Блиског истока. Ако је овакво тумачење, кад је у питању образовање језгра османске државе, можда немогуће оспорити, тешко је прихватити Иналџиково уверење да је држава Османовића задржала своје анадолске основе, стечене у првој половини XIV века, и после две стотине година свога ширења у правцу

Каира, Багдада и Беча. Ми смо навикли да знамо како се та држава, током свог протезања земљама Азије, Африке, и, поготову, Балканског полуострва, прилагођавала тамошњим установама, правним традицијама, друштвеним односима, народима и верама, и на таквим темељима, далеко пространијим, стварала свој посебни систем. Иналџик је, додуше, нагласио да су Османлије често преузимале правне норме и установе покорених земаља, али потпуно свесно, као привремену меру коју ће исламски закон, заједно с канунима султана, у погодном тренутку радикално одбацити. Да ли је, међутим, правни развитак, ако у својим основама има живот једног друштва, ствар којом се било где, па и у Турској, у потпуности могло свесно управљати?

Балканска компонента у историји Османског Царства занемарена је, у извесној мери, Иналџиковом књигом и кад су и неке друге крупне појаве у питању. Ми смо до сада били недовољно упућени у прилике и збивања на тлу азијских и афричких провинција Турске, или смо о њима, до пренебрегавања, мало водили рачуна. Већ је наговештено, у овој белешци, да је Иналџик извршио сјајан потез што је Цариград, и његову судбину, довео у непосреднији однос са свим оним што се одигравало на Истоку. Његово запостављање балканске у сваком случају је мање од нашег занемаривања азијске и афричке компоненте у историји Османског Царства. Али, према неким превидима ми морамо остати осетљиви.

Самоуправне повластице, које су у оквирима Турске, на Балкану и у Подунављу, добијале поједине групе, мање или веће, од села до области и племена, имале су своје исходиште у заједничкој служби османској држави, првенствено њеној војсци, и у колективној одговорности за извршење те службе. Овакав статус, најшире називан *влашким*, једног дела хришћанског становништва европског дела Царства, није стајао у супротности с тимарским системом као основом његовог војно-административног уређења. Напротив, он је потпуно одговарао духу и начелима оног државног закона Османског Царства који је омогућавао разне видове суштински јединствених вазалских односа. Још је Стојан Новаковић својом монографијом *Турско царство пред српски устанак* јасно предочио да је систем народних самоуправа био једна од основа поузданијег опстанка хришћанског становништва у европској Турској и један од најприсутнијих елемената његовог будућег слободног живота. Каснија испитивања само су потврдила и даље развила Новаковићева оштроумна запажања. Постало је, више од тога, јасно да је основа повластица коју су на угарском, аустријском или млетачком земљишту добијали пребези и пресељеници понајвише у њиховим захтевима да им се дају оне установе самоуправног живота које су се пре тога уживале у Турској. Подробнија испитивања, вршена упоредним методом, несумњиво ће показати да је управна организација Османског Царства, заснована на јединственом, али веома растегљивом начелу вазалитета, у азијским и афричким провинцијама те државе била још сложенија.

Можда је потребно да се овде зауставимо са запажањем да Иналџикова књига, оним чега у њој довољно нема — на пример наглашенијом

улогом Дубровчана у балканској трговини, народним покретима и одметништвом, обновом рада Пећке патријаршије и другим — очигледно показује да југословенска историографија још увек није извршила потребан продор у светске научне кругове и, посебно, да није успостављена знатнија сарадња између наших и турских историчара. Треба гајити наде да ће овај превод одличне књиге Халила Иналџика допринети свесрднијој научној размени народа који су умели да се боре у рату и знали да рат заборавс у миру.

Р. Самарџић

БЕЛЕШКА О ПИСЦУ

Халил Иналџик познат је југословенској јавности више од двадесет година. У „Прилозима за оријенталну филологију и историју југословенских народа под турском владавином", III—IV, 1952—1953, стр. 23—54, објављена је у преводу Недима Филиповића његова обимна студија *Од Стефана Душана до Османског Царства*. Од тада се развија свесрдна и плодна сарадња између Халила Иналџика и југословенских оријенталиста и историчара, и то не само у међународним стручним удружењима него и личним контактима.

Халил Иналџик је рођен 1916. године у Цариграду. Завршио је, 1940, Филозофски факултет Универзитета у Анкари, где је, 1942, и докторирао с дисертацијом *Танзимат и бугарско питање* (објављена у Анкари 1943, на турском). Као доцент на истом факултету, провео је годину и по дана у Лондону вршећи научна истраживања и посећујући семинар професора П. Витека у Школи за оријенталне и афричке студије. За редовног професора је изабран 1952. године. Предавао је на више универзитета (Колумбија и Харвард). Године 1956. изабран је за професора на Факултету политичких наука у Анкари, где је предавао историју турске администрације и историју турске револуције. Школске 1967. године предавао је на Принстонском и Пенсилванијском универзитету у Филаделфији, а 1971. године поново је био професор на Пенсилванијском универзитету. Ову књигу је објавио као професор по позиву на Универзитету у Чикагу. Халил Иналџик је био председник Међународног удружења за студије југоисточне Европе, члан је Турског историјског друштва, дописни члан Краљевског историјског друштва у Лондону, један од чланова извршног комитета *Енциклопедије Ислама* и један од уредника научних часописа „Archivum Ottomanicum", „Cultura Turcica" и „Belgeler".

Писац ове књиге аутор је неколико значајних монографија и великог броја студија и расправа из историје Османског Царства, што му је створило истакнут углед у свету и код нас. Његова дела су превођена на енглески, француски и немачки језик (вид. одељак *Библиографија*).

САДРЖАЈ

I део

КРАТАК ПРЕГЛЕД ОСМАНСКЕ ИСТОРИЈЕ (1300—1600)

Увод

РАЗДОБЉА ОСМАНСКЕ ИСТОРИЈЕ 7

Глава I

КОРЕНИ ОСМАНСКЕ ДРЖАВЕ 9

Глава II

ОД ПОГРАНИЧНЕ КНЕЖЕВИНЕ ДО ЦАРСТВА (1354—1402) . . 14

Глава III

ИНТЕРЕГНУМ И ОБНОВА 26

Глава IV

ОСМАНСКО ЦАРСТВО СЕ КОНАЧНО УЧВРШЋУЈЕ (1453—1526) 34

Глава V

ОСМАНСКА ДРЖАВА КАО СВЕТСКА СИЛА (1526—1596) . . . 51

Глава VI

ОПАДАЊЕ ОСМАНСКОГ ЦАРСТВА 59

II део

ДРЖАВА

Глава VII

УСПОН ОСМАНСКЕ ДИНАСТИЈЕ 79

Глава VIII

КАКО СЕ СТУПАЛО НА ПРЕСТО 84

Глава IX

ОСМАНСКО СХВАТАЊЕ ДРЖАВЕ И КЛАСНОГ СИСТЕМА . . 92

Глава X

ЗАКОНОДАВСТВО: СУЛТАНСКИ ЗАКОН *(канун)* И ВЕРСКИ ЗАКОН *(шеријат)* 99

Глава XI

ДВОР 108

Глава XII

ЦЕНТРАЛНА АДМИНИСТРАЦИЈА 126
Бирократија 142

Глава XIII

ПРОВИНЦИЈСКА АДМИНИСТРАЦИЈА И ТИМАРСКИ СИСТЕМ . 147
Провинцијска управа 147
Раја и тимар 156
Спахијска коњица 160
Администрација и тимарски систем 165

III део

ПРИВРЕДНИ И ДРУШТВЕНИ ЖИВОТ

Глава XIV

ОСМАНСКО ЦАРСТВО И МЕЂУНАРОДНА ТРГОВИНА . . . 171
Бруса као средиште међународне трговине 171
Османлије и индијски трговачки пут 176

Османско Царство и трговина на црноморском подручју . 180
Трговина са Европом 189

Глава XV

ОСМАНСКИ ГРАДОВИ И МРЕЖА ПУТЕВА, ГРАДСКО СТАНОВНИШТВО, ЕСНАФИ И ТРГОВЦИ 198
Систем имарета и развој Цариграда, који прераста у трговачко средиште 198
Мрежа царских друмова, караван-сараји и мусафирхане . 206
Градско становништво, еснафи и трговци 213

IV део

РЕЛИГИЈА И КУЛТУРА У ОСМАНСКОМ ЦАРСТВУ

Глава XVI

ПРОСВЕТА, МЕДРЕСЕ И УЛЕМА 235
Хариџ-медресе 239
Дахил-медресе 240

Глава XVII

НАУКА 246

Глава XVIII

ТРИЈУМФ ФАНАТИЗМА 254

Глава XIX

НАРОДНА КУЛТУРА И ТАРИКАТИ — МИСТИЧКИ РЕДОВИ . 264

ХРОНОЛОШКИ ПРЕГЛЕД ОСМАНСКЕ ИСТОРИЈЕ 289
РЕЧНИК 303
НАПОМЕНЕ 313
БИБЛИОГРАФИЈА 321
РЕГИСТАР ЛИЧНИХ ИМЕНА 339
О ОВОЈ КЊИЗИ 345
БЕЛЕШКА О ПИСЦУ 353

Халил Иналџик
ОСМАНСКО ЦАРСТВО

Издавач

СРПСКА КЊИЖЕВНА ЗАДРУГА — БЕОГРАД

Рецензенти

Радован Самарџић
Сима Ћирковић

Технички уредник

Стојан Милеусnић

Коректор

Нада Рибар

Штампа

Штампарија „КУЛТУРА", Београд